

В СЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУ
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 90

Проф. А. САВИЧ

НАРИСИ
З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНИХ РУХІВ
НА ВКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ
В XVI—XVIII В.

У Києві—1929

Проф. А. САВИЧ

НАРИСИ

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНИХ РУХІВ
НА ВКРАЇНІ ТА БІЛОРУСІ

В XVI—XVIII В.

У КИЇВІ

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.

В. об. Неодмінного Секретаря Академії Наук, акад. *О. Корчак-Чепурківський*.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ.

Оці-о „Нариси“ являють собою „вступ“ до нашої магістерської дисертації „Западно-русскія школы XVI—XVIII ст.“, свого часу (1917 р.) визнаної за гідну магістерського ступеня й ухваленої до друку. Дещо з цієї дисертації трохи згодом пощастило надрукувати на сторінках „Праць Білоруського університету“, та дальше друкування спинилося через незалежні од автора обставини. Не сподіваючися, що нашу працю буде надруковано цілком (вона становить 1.600 рукописних сторінок і за приблизним підрахунком матиме не менш як 45—50 друкованих аркушів), ми надумалися опублікувати самий-но вступ до цієї дисертації. Такий характер „Нарисів“, що їх подається оце на увагу читачів, визначає їх зміст та обсяг. Завдання їх з'ясувати найважливіші етапи в культурних рухах по білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави, в XVI—XVIII в., показати, що являла собою так звана берестейська церковна унія, як культурне явище.

Студії над культурними рухами в білорусько-українських землях ми свідомо обмежили цариною так званої духової культури, що, природньо, насамперед виявилася в шкільно-освітніх заходах та клопотах. Це не визначає, що ми нехтуємо царину культури матеріальної та тодішні соціальні стосунки. Уважливий читач помітить, що ми раз-у-раз намагаємося вивчати той чи інший рух у рамках тих, які склалися були тоді, економічних та соціально-політичних умов. Хронологічні рамці наших „Нарисів“ — XVI — XVIII в. (аж до розборів Польщі). Це — найцікавіша й най-

змістовніша доба в історії культурних рухів, час, коли відбувалася бурхлива й жорстока боротьба поміж різноманітними культурними течіями, коли один напрямок раз-у-раз заступав інший. Національні й політичні, класові, станові й індивідуальні інтереси так щільно переплітаються поміж собою, що частенько через вбогість джерел не можна вхопити суть того чи іншого явища. Протестантські течії, контр-реформація й єзуїтство, братства та унія — усе це робить добу, що ми її вивчаємо, надзвичайно цікавою, сповненою глибокого історичного драматизму...

Скількись слів скажемо що-до територіяльних, етнографічних та географічних меж явищ, які ми виучуємо. Розуміння „Білорусь“ та „Україна“ по-різному асоційовано за давніх часів, не однаково його коментують і за наших днів. Голова польського сойму Дашинський має, напр., за „Малу Польщу“ ту територію, що вона для української фракції того сойму (та й навсправжки) є Західня Україна Живовидячки, політична географія не раз-у-раз збігається з географією етнографічною — національною. Ми в своїх „Нарисах“ матимемо на оці ті „руські“ (за тодішньою термінологією) землі, які перед розбором Польщі ввіходили були до Польсько-Литовської держави. Важче розмежувати серед них суміжні краї білоруські та українські по-при всі свої природні відміни, об'єднані в одне політичне ціле. Цим ми й пояснюємо можливі в нашій праці етнографічні помилки. Наші джерела не дбають за етнографічну точність, додержуючись швидше принципів політичної географії. Приміром, розмежовуючи терміни Литва та Жмудь, вони плутають землі „литовські“ та „руські“, засвоюючи назву „Литва“ величезній „руській“ території, що ввіходила була до Великого Князівства Литовського. „Литовські“ землі, „литовські“ міста наших пам'яток XVI—XVIII в. це скрізь і всюди білоруські та українські краї та міста. „Литовські“ пани мовою московських дипломатів XVI—

XVII в.— достойники або шляхта якогось полоцького, новогрудського або прикордонного українського воєводства. До „литовських“ людей, які разом з російськими „ворами“ плюндрували московську територію підчас „Смуты“, наші джерела зараховують і шляхтича новогрудського повіту Самійла Маскевича й українських магнатів Вишневецьких. Усе це пояснюється тим, що „руська“ культура згладжувала перетинки між литовською та „руською“ народностями, підбиваючи під свій вплив культуру литовську ¹⁾. „Руську“ мову (літературна мова для всіх „руських“ земель, які ввіходили до В. Кн. Литовського, була єдина) з ужитку в двірських колах великого князя й в урядових актах виперла була допіру люблинська унія ²⁾. Та розрізняючи коли треба литовський та „руський“ народи, наші джерела усеньку „руську“ людність Польсько-Литовської держави як білоруську, так і українську, звязану між собою політичною та культурною одністю, об'єднують спільним терміном „Русь“ і „руський“, протиставлячи його термінові „Москва“, „москвитянин“. За перших років берестейської церковної унії папа Урбан VIII говорив єпископові Методієві Терлецькому: „O, mei Rutheni, per vos ego spero omnem Orientem ad me convertendum...“ ³⁾. У папських алюмнатах наприкінці XVI й на початку XVII в, де навчалося й білорусько-українське юнацтво, „каталоги“ алюмнів раз-у-раз уміщують „руську“ шкільну молодь Польсько-Литовської держави, під ім'ям „ruthenus“ ⁴⁾. Польсько-литовський уряд

¹⁾ Нарбут. „Dzieje starożytne“, т. III, р. 516; пор. Ярошевича „Obraz Litwy“, т. I, р. 273.

²⁾ Акты Виленск. Археограф. Ком., т. XVIII, передмова, стор. LXI.

³⁾ Narasiewicz, Annales Ecclesiae Ruthenae, Leopoli, 1862, р. 323.

⁴⁾ Cathalogus alumnorum Pontific. Wilnen. ab initio Seminarii. Anno 1602 (збірка „Росія та Італія“ т. I, вип. 2, стор. 183—185); пор. „Cathalogus venerabilium fratrum o. S. B., qui in Alumnatu Pontifico Brunsbergensi literis et pietati vocarunt“. Рукопис Рос. Акад. Наук (з збірки єпископа Павла Доброхотова), тимч. № 61.

і собі об'єднавав своїх „руських“, себ-то білорусько-українських підданців. В актах урядового законодавства й суду, в адміністраційних розпорядженнях, то-що, що-дò білорусько-української людности ми зустрічаємо такі терміни: „руский“, „язика руского“, „религии кгрецькой“, „язика словенского“ й т. д. У своєму „титулі“ польсько-литовський король зве себе... „великий князь литовський, руський, пруський, жемоїтський...“ Як гадали були польсько-литовські дипломати XVI—XVII в., титул „великий князь руський“ давав польсько-литовському королеві право на величезні частини „руської“ території з давньо-руською столицею Київом. Диференціяція етнографічної термінології, що ґрунтується на справжній племінній відміні, одбувається вже трохи згодом, наприкінці описуваного в нас періоду.

Наші „Нариси“ то далеко не повна „історія культурних рухів у Білорусі та Україні в XVI—XVIII в. Для такої систематичної та докладної праці потрібна була-б багатомова розвідка. Ми узяли на себе скромніше й, головне, підсильніше завдання.

Вивчаючи те чи инше питання, зачеплене в наших „Нарисах“, ми мали цілу низку попередників, що чимало полегшили нам його розв'язати. Зокрема, проблеми культурних рухів у „руських краях“ Польсько-Литовської держави в XVI й на початку XVII в. вдало розв'язано в неперевищеній ще й досі дисертації К. В. Харламповича „Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка“. Казань 1898. Ми захопили пізніший період і вважаємо, що наші „Нариси“, а так само й магістерська дисертація „Західньо-руські уніятські школи XVI—XVIII в.“ продовжують класичну працю К. В. Харламповича, та ніколи ані на хвилину ми не забуваємось, що „зоря від зорі різниться славою...“

Подаючи свою працю на суд вченого товариства, ми маємо за необхідне застерегти своїх читачів та критиків,

що її написано вже давненько й що вона помітно відбиває авторові „гріхи молодости й незнання“. Хоч згодом її й перероблювано, але тільки в деяких деталях. Основну конструкцію праці, її кістяк, що його санкціонував перший наш учитель, незабутній професор Платон Миколайович Жукович, залишено в давньому вигляді. Добрим академічним звичаєм висловлюємо глибоку подяку нашому вчителю, що дочасно пішов з країни живих. Багато сприяв тому, що ці „Нариси“ покращали, учень П. М. Жуковича К. В. Харлампович. Цінні його вказівки ми взяли на увагу й виконали, в-останнє перероблюючи нашу працю. Вважаємо за необхідне визначити таку його уважливість почуттям щирої й гарячої подяки.

Назвемо найважливіші джерела й підсобники, що на підставі їх складено наші „Нариси“.

I. Джерела рукописні:

1) З рукописних джерел, які були у нас на похваті, на показному місці треба поставити багатющий архівний матеріал, що надійшов перед кількома роками до Російської Академії Наук, коли вмер єпископ Павло (Доброхотов). На жаль, цей науковий фонд за років, коли ми працювали були над ним, ще не було описано; ми його вивчили не цілком, але й у такому частково вивченому вигляді він дав дорогоцінний матеріал, найбільше для історії уніятських шкіл у Білорусі та на Україні.

2) Рукописний відділ Державної Публічної Книгозбірні дав нам багато цінного матеріалу, сливе зовсім не вивченого, для історії тих-таки уніятських шкіл. Тепер цей рукописний фонд вивезено до Польщі згідно з одним із пактів Ризького договору.

3) За одне з основних джерел для студій над шкільною справою в білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави за період діяльності Едукаційної Комісії (1773—1794 рр.) треба вважати звідомлення генеральних візитаторів,

що ревізували за дорученням од Комісії підлеглій школи. Частину цих візитаторських звідомлень видав був Ф. Вержбовський у збірнику „Komisya Edukacyi narodowej“ (1773—1794), Warszawa 1906—1911. Звідомлення про ревізію шкіл польської та української округ, що відбувалися р. 1789, надрукував Є. Крижанівський у часопису „Кіевская Старица“ за 1882 рік (травень, червень та серпень місяці) як додаток до своєї статті „Учебныя заведенія въ русскихъ областяхъ Польши въ періодъ ея раздѣловъ“ (там-таки, лютий та березень місяці). Та здебільшого цей цінний матеріал ще не видано друком. В архіві колишнього російського міністерства освіти за 1913—1916 рр. ми вивчили були дві великі теки (карт. №№ 887 і 888), що містять звідомлення шкільних ревізорів за різні роки діяльності едукативної комісії.

4) Свого часу (1913—1916 рр.), у Петербурзі в Синодальному архіві ми вистудіювали в деякій і чималій його частині архів колишніх уніятських мітрополітів, що проливає світло на долю уніятської шкільної освіти.

5) Там-таки, в Петербурзі, 1913—1914 рр., ми використали рукописний архівний матеріал, що надійшов до книгозбірні Петербурзької дух. академії, як помер проф. М. О. Коялович. В особливий для нас пригоді стала рукописна збірка „Codex constitutionum Ordinis S. Basilii magni congregationis Ruthenorum“, зредагований остаточно 1791 р.

6) У Вільні корисний матеріал для своєї праці ми знаходили в місцевій Публічній книгозбірні, а саме цілу серію підручників, уживаних по школах Польсько-Литовської держави, найбільше в XVIII в. Треба відзначити й використаний у тій-таки книгозбірні архівний матеріал, що стосується до виленської папської семінарії (Б. 53. 37).

7) Київський центральний архів, коли він знаходивсь (за періоду евакуації) у Саратові, р. 1915 дав нам спомогу

почерпнути деякий матеріал про низку українських шкіл XVIII в.

8) У Москві, в архіві кол. Юстиції, у відділі Литовської Метрики ми знаходимо деякий матеріал, що стосується до низки білоруських шкіл.

II. Друковані матеріали:

1) Акты Виленской археографической комиссии, т. I—XXIII.

2) Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, т. I—V.

3) Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, т. I—III—VII.

4) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, IV, VI, VII, ч. VIII, т. IV.

5) Историко-юридическіе матеріали, извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерній Витебской и Могилевской.

6) Полоцко-витебская старина.

7) Собрание древнихъ грамотъ и актовъ городовъ Минской губерніи.

8) Археографическій сборникъ документовъ, относящихся къ истории Сѣв.-Зап. края, т. I—XII.

9) Сборникъ матеріаловъ, относящихся къ истории просвѣщенія въ Россіи (т. I—III).

10) Збірник „Россія и Италія“ (Вид. Рос. Акад. Наук).

11) Собрание древнихъ грамотъ и актовъ городовъ Вильно, Ковно, Троць.

12) Памятники, изданные временной комиссіей для разбора древнихъ актовъ въ Кіевѣ.

13) Памятники полемической литературы въ Западной Россіи (изд. археографич. комиссіи „Русская Историческая Библиотека“, т. IV і VII).

14) Theiner. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, Romae 1861.

15) Bobrowicz, Zbiór pamiętników o dawnej Polsce. 1838.

16) Niemcewicz. Zbiór pamiętników o dawnej Polsce. 1822.

17) Supplementum ad historica Russiae monumenta.

18) Volumina legum, t. I—VIII. Petersburg, 1859—1860, t. IX. Kraków, 1889.

19) Monumenta Reformationis Poloniae et Lithuaniae, Wilno, 1911.

20) Голубевъ С. Т. Матеріали для исторіи западно-русской православной церкви XVI и XVII стол. Кіевъ, 1878.

Підсобники:

З наукової літератури, використаної для цих „Нарисів“, назвемо найоригінальнішу:

1) Н. Любавичъ. Исторія реформаці въ Польшѣ. Варшава, 1883.

2) Н. Любавичъ. Начало католической реакціи и упадокъ реформаці въ Польшѣ.

3) Н. И. Карѣвъ. Исторія реформаці въ Польшѣ (Вѣстн. Европы 1885 г. августъ—ноябрь).

4) К. В. Харламповичъ. Западно-русскія православныя школы. Казань, 1898.

5) П. Н. Жуковичъ. Кардиналь Гозій и польская церковь его времени. СПб. 1882.

6) П. Н. Жуковичъ. Сеймовая борьба православнаго Западно-русскаго духовенства съ церковною уніей (до 1609 г.). СПб. 1901.

7) М. О. Кояловичъ. Литовская церковная унія, т. I, СПб., 1859 г., т. II, СПб. 1861.

8) Н. Бантышъ-Каменскій. Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ уніи. М. 1805.

9) Митр. Макарій. Исторія русской Церкви, т. IV—V; IX—XII.

10) Чистовичъ М. Очерки исторіи западно-русской церкви, ч. I і II, СПб. 1882 і 1884.

11) Голубевъ С. Петръ Могила и его сподвижники, т. I і II. Кіевъ, 1883 і 1898.

12) Титовъ Ф. Ив. Русскія православныя церкви въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ XVII и XVIII в., т. I (1 й 2-а половини), Кіевъ, 1907.

13) Соколовъ Ив. Отношеніе протестантизма къ Россіи въ XVI и XVII в. М., 1880.

14) А. А. Папковъ. Братства, М. 1900.

15) Е. Ф. Карскій. Бѣлоруссы, т. III.

16) Крыловскій А. Львовское ставропигіальное братство. Кіевъ, 1904.

17) Сцепуро Д. Виленское свято-духовское братство въ XVII и XVIII ст. Кіевъ, 1899.

18) Розовъ А. В. Историческій обзоръ сеймовыхъ конституцій и королевскихъ декретовъ бывшей Польской Рѣчи Посполитой касательно диссидентовъ (Труды Кіевск. Дух. Акад., 1867, т. II і IV).

19) Антоновичъ В. Б. Монографіи по исторіи Западной и Юго-Зап. Россіи, т. I, Кіевъ, 1885.

20) Грушевський М. Історія України-Руси, т. IV—VII.

21) Кояловичъ М. О. Чтенія по исторіи Западной Россіи.

22) Бѣдновъ В. А. Православная церковь въ Польшѣ и Литвѣ.

23) Демьяновичъ А. Іезуиты въ Западной Россіи.

24) Любавскій М. К. Очеркъ исторіи литовско-русскаго государства.

25) Архангельскій А. С. Очерки изъ исторіи западно-русской литературы (М. 1888).

26) Соловьевъ. Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, кн. II, т. X.

27) Костомаровъ. Послѣдніе годы Рѣчи Посполитой.

28) Łukaszewicz. *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do roku 1794* (t. I—IV, Poznań, 1849—1851).

29) Łukaszewicz. *Dzieje kościołów wyznania Helweckiego w Litwie*, t. I—II (1842—43).

- 30) Bukowski J. Dzieje reformacyi w Polsce, t. I—II.
- 31) Likowski Ed. Szkic historyi tak zwanej Reformacyi w Polsce, Poznań, 1867.
- 32) Likowski Ed. Unia brzeska.
- 33) Załęski. Jezuici w Polsce, t. I—IV.
- 34) Załęski. Czy jezuici zgubili Polskę. Lwów, 1872.
- 35) Baliński. Dawna Akademia Wileńska, 1862.
- 36) Bieliński J. Uniwersytet Wileński (1574—1831 r.). Kraków, 1899—1900.
- 37) Kraszewski. Wilno od początków jego do roku 1750, t. I—IV, Wilno, 1840—2 r.
- 38) Jaroszewicz. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi, t. I—III.
- 39) Jocher. Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, t. I—III (1840—1842).
- 40) Baliński. Historia miasta Wilna, I—II, Wilno, 1836—1837.
- 41) Pelesz. Jul. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von der ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, Band II. Wien 1880.
- 42) Szujski J. Odrodzenie i reformacya w Polsce, Kraków, 1880 r.
- 43) Narbut. Dzieje starożytne narodu Litewskiego..
- По різних часописах та інших періодичних виданнях, як російською, так і польською мовами, ми знаходили невеличкі розвідки з цікавих для нас питань, часом дуже цінні. Перерахуємо деякі з них з найважливіших питань.
- 1) Н. А. Скабаллановичъ. Западно-европейскія гильдіи и западно-русскія братства (Христіанское Чтеніе 1875, II, стор. 271—327).
- 2) Н. И. Петровъ. Очерки исторіи базилианскаго ордена (Труды Кіевск. Дух. Акад. 1870—1871).
- 3) А. Гожалчинскій. Іезуитскія школы (Труды Кіевск. Дух. Акад. 1869, кн. II).

4) О. В. Щербицький. Історія базилянського ордену (Христіанск. Чт. 1864, январь—апрѣль).

5) Н. Р. Диковський, Базилянський орденъ (Гродненскія Епарх. Вѣдом. 1904 і 1906 р.).

6) А. Малевичъ. „Базилянскія школы“ (Могилевск. Еп. Вѣд., 1906 р.).

7) Ор. Левицький. Социніанство въ Польшѣ и въ Юго-Зап. Руси (Кіевск. Старина, 1882).

8) Wołyniak, автор невеличкої, але цікавої праці *Spis klasztorów unickich bazylianów w w. Wołyńskim*, Кр. 1905 г., умістив у часопису „Przewodnik Naukowo-Literacki“ (за 1907 р.) цікаву статтю „Bazylikańskie klasztory unickie w prowincyi białoruskiej“.

9) У часопису „Przegląd Powszechny за 1893 р. той-таки Wołyniak надрукував дуже цікаву статтю *Szkoła powiatowa w Wilnie w klaszt. Św. Trojcy*“.

10) У часописах „Христіанское Чтеніе“, „Труды Кіевской Дух. Академіи“, „Кіевская Старина“, „Волынскія Епарх. Вѣд.“, „Литовскія Епарх. Вѣдомости“ та деяких інших можна знайти низку статтів з цікавих для нас питань.

Книг-довідників, або таких, що наближаються до цього типу, назвемо такі:

1) Н. Горбачевський. Словарь древняго актоваго языка Сѣверо-Зап. края и Царства Польскаго. Вильно, 1874.

2) „Encyklopedia Powszechna“.

3) Baliński i Lipiński *Starożytna Polska*, t. I—IV, Warszawa 1843—46 та деякі інші.

Перераховані джерела й підсобники у самому тексті праці в підрядкових примітках поповнюватимуться, бо з деяких джерел та підсобників нам щастило витягти усього лиш одну-дві звістки.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ
РЕФОРМАЦІЙНІ РУХИ У БІЛОРУСІ
ТА УКРАЇНІ В XVI—XVII В.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

Реформаційні рухи в Білорусі та Україні в XVI—XVII в.

Коли заходить мова про якийсь релігійний рух, і намагаються з'ясувати, чом він повстав, то мало не завжди звертають увагу на духове життя даного суспільства. Реформаційні рухи виникали, як це звичайно традиційно пояснюють, виключно через те, що духівництво провадило погане й аморальне життя, релігійного почуття не було або воно зменшилося, церковні обряди виконувано механічно, то-що. Усе це, разом узяте, надто під напором ідей, які характеризують так звану добу відродження, і викликає, як природню реакцію, протест у найсвідомішої частини суспільства проти релігійного змертвіння, а звідси й боротьбу проти наявного церковного ладу¹⁾.

¹⁾ Див. напр. S z u j s k i I., *Odrodzenie i reformacya w Polsce*. Kraków 1881; B u k o w s k i I. ks., *Dzieje reformacyi w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, t. I. Początki i terytorjalne rozprzestrzenienie się reformacyi, Kraków 1883 г., t. II. Polityczny wzrost i wzmaganie się reformacyi do sejmu 1558—1559 г. Kraków 1885; Lubieniecki St., *Historia reformationis Polonicae*, Freistad 1685; L i k o w s k i Ed. ks., *Szkic historyi tak zwanej reformacyi w Polsce, od pierwszego jej wystąpienia aż do Colloquium charitativum w Toruniu 1643 г.* Poznań 1867; Ł u k a s z e w i c z I., *O kościołach braci czeskich w dawney Polsce*, Poznań 1835; й о г о - т а к и, *Wiadomość historyczna o dyssydentach w mieście Poznaniu w XVI i XVII w.* Poznań 1832; K r a s i n s k i W., *Geschichte des Ursprungs Fortschritts und Verfalls der Reformation in Polen* (пер. з англ. Ліндав, Leipzig 1841); G. W. Th. F i s c h e r, *Versuch einer Geschichte der Reformation in Polen*. Grätz 1855—56. Ми перерахували найголовнішу польську історичну літературу, що розглядає Реформацію, як, найбільше, церковний рух у межах Польсько-Литовської держави. Перелік цієї літератури можна було б чималою мірою поповнити (Н. Кар'єв'є, *Исторія Западной Европы въ новое время*, т. II, Спб. 1904, стор. 1—17). Найголовніші праці з історії Реформації московською мовою перераховано й розглянено в статті проф. Н. Любовича в „Вѣстникъ Самообразования“ за 1904 р., № 13.

Звичайно, ледві чи хто заперечуватиме принципово туго вагу, що її має в церковних реформаційних рухах релігійне почуття. А втім не важко помітити, що поруч з релігійно-реформаційним рухом, рівнобіжно з ним, відбуваються реформи й у царині політичній, соціальної та економічній. І, що дуже показово, релігійний реформаційний рух не викликає цих економічних, соціальних та політичних реформ, бо часом вони повстають задовго перед ним. У своєму-ж звичайному історичному або фактичному співвідношенні й розвитку релігійні рухи та рухи економічні, соціальні та політичні тісно переплітаються один з одним, а часом релігійні елементи такою мірою відсувають на другий план соціально-політичні, так по-мистецькому забарвлюють їх у свій специфічний кольорит, що утворюють цілковиту ілюзію щиро релігійного народного руху ¹⁾. Потрібне не аби-яке історичне чуття, справді тонка здібність до аналізу, щоб крізь богословські суперечки та хитромудру полемічну діалектику суто-ідеологічної сили вигадати далеко не ідеалістичні, ба, навпаки, дуже реальні й „прозаїчні“ мотиви. Це тим важче зробити, що сторони полемізуючи скрізь і всюди свідомо намагаються оповити свої прозаїчні інтереси серпанком поезії та й замаскують свої матеріалістичні розрахунки суто-ідейними міркуваннями. Проф. Н. Любавич у своїй дисертації з історії Реформації в Польщі цілком переконливо довів, що „въ історіі польскаго реформаціоннаго движенія релігіозные мотивы играютъ далеко не первостепенную роль“. Уперта боротьба, що її провадила була шляхта проти духівництва, боротьба, яка під той час, коли дісталися до Польщі реформаційні ідеї, мала вже свою історію, отая боротьба завзята проклала шляхи для нових релігійних ученнів, инакше кажучи, утворювала сприятливий ґрунт для протесту проти тодішнього ладу церковного. Розпалившись у запалі полеміки, маючи на думці цілі стратегічні, роздратовані люди переносили свої напади з однієї царини в иншу, надто тоді, коли засоромлений й збитий

¹⁾ Н. Любавичъ, Общественная роль релігіозныхъ движеній („Варш. Унив. Изв.“ 1881, № 1); й о го-та-ки, Історія реформації въ Польшѣ (Варшава 1883, стор. 1—2).

з плугу супротивник силувався був затулитися авторитетом церковного канона або церковного переказу. Хвиля реформаційних ідей, що насунула з Заходу, була для польського шляхетства за зручний засіб, щоб успішно боротися проти духівництва, обкрадаючи його політичні та майнові права, нищучи милости та привілеї й обмежуючи багатства, які зросли були по-над усяку міру¹⁾.

Основні тези Любовичевої дисертації можна поводити ось до чого. Реформаційний рух у Польщі безпосередньо продовжує боротьбу шляхти з духівництвом, що почалася наприкінці XIV в., отже, причини, які викликали в Польщі Реформацію, були характеру політично-економічного. Реформаційний рух у Польщі охоплює самі-но вищі шари суспільства й, через те, цілком слушно буде назвати його шляхетським. Що реформаційний рух у Польщі був дужий, це тільки здається; насправжжж-ж цей рух не мав глибоких коренів у суспільстві, тим-то він не міг знищити католицької церкви, а тільки якийсь час паралізував був її діяльність. Швидко-ж занепала польська Реформація, як гадає проф. Н. Любович, через те, що їй бракувало організованости, реформованих церков було обмаль, зросло сектантство.

Та проф. Н. Любович у цитованій розвідці, вільній од вузько церковного погляду й сектярського забарвлення²⁾ сливе не торкається питання про долю, яка спіткала реформаційний рух у білоруських та українських краях Польсько-Литовської держави. Тимчасом саме-іменно тут протестант-

¹⁾ Проф. Н. Любович мав попередників. Зв'язок між реформаційним рухом у Польщі й боротьбою шляхти проти духівництва вперше встановлює проф. Закржевський у своїй праці „Powstanie i wzrost reformacyi w Polsce“ Lipsk 1870; аналогічної думки на характер реформаційного руху в Польщі додержувався проф. М. Bobrzyński: „Dzieje Polski w zarysie“ Kraków 1879. На економічній основі студював історію реформаційного руху в Західній Європі взагалі проф. Р. Ю. Віппер (див. його статті „Общество, государство и культура на Западъ въ XVI в.“ у часопису „Міръ Божій“ 1897 р.). Докладно змалював „вѣкъ гуманізма и реформаціи“ з погляду економічних стосунків Кавтський у передмові до свого „Томаса Мора“ (див. „Очерки и этюды“, Сбп. 1895).

²⁾ Він попросту заявляє, що релігія була тут тільки за прапор, з яким виступали різні партії („Общественная роль религиозныхъ движеній“).

ство в формі кальвінізму й соцініянства зажило особливої популярності. Інший автор історії реформаційного руху в Польщі проф. П. Н. Жукович у своїй дисертації „Кардиналъ Гозій и польская церковъ его времени“ (Спб. 1882), систематизуючи усе (або трохи чи не все), сказане в літературі з історії Реформації в Польщі, так само як і професор Н. Любович, звязує реформаційний рух у Польщі з шляхетським рухом. Опозиція католицтву, запевнює проф. Жукович, збіглася в Польщі в XVI в. з становою ворожнечею шляхти до духівництва, що поступінно зростала в міру того, як вбивалася в силу шляхта. Особливо підсилювало польський реформаційний рух те, що релігійно-реформаційні прагнення польського суспільства об'єдналися з соціально-реформаторськими тенденціями польської шляхти ¹⁾. Але й проф. Жукович дуже мало трактує про реформаційний рух у білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави. Він тільки каже, що „словная вражда дворянства съ духовенствомъ не имѣла въ литовско-русскихъ областяхъ той силы, той напряженности, какую она имѣла въ собственно польскихъ областяхъ“. З одного боку, литовсько-руська шляхта, принаймні здебільшого, не встигла ще протягом XV в. перетворитися на шляхту польську; з другого боку й католицьке духівництво в литовсько-руських краях не було таке могутнє, таке впливове, таке багате, таке незалежне, як у властивій Польщі, отже, не могло викликати до себе такої станової ворожості, як у Польщі... тим більш на Литві та Русі воно не було таке численне... Та все-ж зародки цієї ворожнечі були й тут... Далі проф. Жукович каже про те, що умови життя польського й литовсько-руського суспільства були однакові, і на те й на те впливали були закордонні університети й т. д. ²⁾. Основна прогалина в праці обох згаданих у нас авторів полягає в тому, що релігійна реформація в Польсько-Литовській державі в XVI в. зіткнулася не з самим римським католицизмом, ба й охопила була краї і з суто-православною

¹⁾ Про це докладніш див. в опису магістерського диспуту П. Н. Жуковича („Литовск. Епарх. Вѣдомости“, 1883, № 5).

²⁾ Цит. твір, стор. 52.

білорусько-українською людністю. Окрім того, як ми вже були відзначили, саме в білорусько-українських краях були популярні крайні групи протестантства. А через те міркування обох авторів про соціальні причини Реформації в Польщі, як ми гадаємо, не доведено до краю.

Докладний нарис з історії Реформації в Польщі, докладний що-до повноти змісту й багатства використаної наукової літератури, належить перові проф. Н. І. Кареева ¹⁾. Підбиваючи підсумки всьому сказаному в цій справі в російсько-польській історичній літературі, автор особливо докладно спиняється на думці проф. Любовича. Визнаючи, що той по суті міркував правильно, проф. Н. Кареев зазначає й хиби в основних твердженнях проф. Любовича. Він „игнорируетъ источникъ религіозныхъ реформаціонныхъ движеній, не зависящій отъ соціальной и политической жизни, и не обращаетъ вниманія на ихъ слѣдствія внѣ общественныхъ отношеній“. Через те й вийшло, каже проф. Кареев, що другий бік польської Реформації, так мовити психологічного, а не соціологічного характеру, досі мало розроблено, дарма що саме-іменно антитринітаризм являє величезний інтерес для психологічної історії польського громадянства в XVI в. ²⁾.

К. В. Харлампович у своїй дисертації про західноруські школи, кажучи про те, що реформаційні подуви швидко поширилися в Польсько-Литовській державі, причину цього добачає в неладах у Церквах, як західнього, так і слов'янського обряду, у деморалізації представників обох Церков, у політичній волі, ба навіть у розпусті вищих клас людности ³⁾. Історик шкільної освіти православної Церкви не вважає за потрібне „подробно говорить

¹⁾ „Реформація и католическая реакція въ Польшѣ“ („Вѣстн. Евр.“, 1885, серпень-листопад). Окрім того свій погляд на характер реформаційного руху в Польщі проф. Кареев виклав у своєму критично-бібліографічному нарисі „Вопросъ о религіозной реформаціи XVI в. въ Рѣчи Посполитой въ польской исторіографіи“ (Ж. М. Н. П. 1885, листопад, стор. 1—51); пор. його відзив про розвідку проф. Н. Любовича: „Начало католической реакціи и упадокъ реформаціи въ Польшѣ“ Спб. 1892 (аналогічний відзив див. у „Русской Мысли“ 1890, кн. IV, стор. 158—160).

²⁾ „Вѣстникъ Европы“, кн. VIII, серпень, стор. 536—537.

³⁾ Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII в., стор. 147.

о причинахъ появи́ня и быстрыхъ успѣховъ протестантства“; коли він і висловлює свої завваження що-до зростання протестантизму в білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави, то лиш остільки, оскільки це може пояснити долю й характер протестантської шкільної освіти. Трохи матеріалу для історії реформаційного руху в Білорусі та Україні дає дисертація І. Соколова: „Отношение протестантизма къ Россіи въ XVI и XVII вв.“, М. 1880², дарма що автор другу її частину присвятив історії протестантизму в „руських“ краях Польсько-Литовської держави. У заслугу авторові можна поставити лиш те, що він зібрав до купи багатющій руський матеріал що-до релігійної історії Польсько-Литовської держави¹).

Отже, історія реформаційного руху в Білорусі та Україні — то мало досліджена царина, тимчасом вона являє чималий і зрозумілий інтерес, не тільки через те, що реформаційний струмок тут свого часу чимало важив і виявляв певний наслідок стосунків суспільних груп та культурних впливів. У культурному життю білорусько-українських країв Польсько-Литовської держави протестантизм одгравав був дуже показну ролю. В оцьому нашому нарисі ми не вважаємо за потрібне трактувати про реформаційний рух XVI в. в європейському масштабі, хоч і неможливо розглядати історію Реформації в Білорусі та Україні ізольовано од інших країн. Ми певні, що порушені в нас питання мають великий науковий інтерес. Коли-б висвітлити долю реформаційного руху в білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави, це-б доповнило картину західньо-європейського реформаційного руху, з'ясувало-б історію крайньої лівої течії протестантизму XVI в. Для узагальнюючих висновків історія Реформації у Білорусі та Україні дає силу цінного матеріалу.

Найбільше, звичайно, реформаційний рух у Білорусі та Україні звязано з аналогічним рухом у самій Польщі. Боротьба шляхти та духівництва в Польщі, що її відзначили дослідники польської Реформації, відбувалася і в білорусько-українських краях Польсько-Литовської дер-

¹) Див. рецензію на дисертацію І. Соколова в „Русской Мысли“, 1881, січень, 19—24 стор.

жави. Ті самісінькі причини викликали цю боротьбу. У звязку з новими економічними та політичними умовами церковний феодалізм завзято боронив свої твердині од натиску шляхетського землеволодіння, що встигло вже знищити могутність великого світського магнатства. Та й тоді, коли позиції світського можновладства не були ще захитані, наші джерела відзначають численні випадки сутичок між православним єпископатом та місцевим землеволодінням. Раз-у-раз до цих конфліктів повинен був утручатися король. Зазначимо кілька випадків таких сутичок між духовними та світськими особами через юрисдикцію. Р. 1544 мітрополіт Макарій скарживсь королеві Сигізмундові I на намісників княгині Слуцької, за те, що вона „кажет наместникам своим слуцкому и копальскому в дѣла духовные вмешаться, которые врядники попов судят и в казнь замковую сажают... мужов с женами распускают, а до права и до казни их духовнаго не выдают...“. Король у відповідь на цю скаргу наказав княгині Слуцькій, „чтоб ея милость у sprawy духовныя их врядникам своим ничим вступати не казала...“¹⁾. А ось і другий аналогічний випадок. Пинський і Турівський єпископ Кирило Терлецький р. 1578 скарживсь був королеві Стефанові Баторієві на окружних землевласників католиків та православних, що вони всупереч стародавньому звичаю вилучають своїх попів „з mocy и присуду духовного“ еп. Кирила Терлецького, втручаються в духовні суди й забороняють єпископові та його протопопам і служникам виконувати їх судові функції. Король особливим універсалом з 21 лютого р. 1578 рішуче забороняє пинським та турівським землевласникам порушувати церковну юрисдикцію єпископа²⁾.

Церковні люди, підданці єпископів та монастирів, єпископські міщани та купці, за загальноновизнаним правилом, не відбували жадних міських повинностей, от як, напр., будування містків, то-що. Усе це дратувало і шляхту

¹⁾ Акты Западной России, т. II, № 230.

²⁾ Археогр. Сборн., т. VI, № 124. Р. 1579 православний єпископ Перемиської єпархії Антоній Радзивіловський й собі скарживсь королеві на те, що міщани втручаються в його духовну юрисдикцію (Арх. Юго-Западн. России, ч. I, т. VI, № XXXIV).

і міщан. Що-найменшу спробу притягти церковних людей до відбування загальногромадських повинностей духівництво розглядало, як акт насильства, як порушення стародавніх звичаїв, ба навіть певною мірою блюзнірство. Протести й скарги, подавані до короля, мали сприятливі для Церкви наслідки. Православне духівництво в білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави користувалося було правом збирати десятину. Та вже в половині XVI віку ми подибуємо випадки, коли шляхта рішуче відмовляється виплачувати церковну десятину. Отож., напр., р. 1537 архімандрит Жидичинського монастиря Варсонофій позивав до суду князя Богуша Корецького, що „моцне квалтом земли имени церковного Рудлевского, як поле, так дубровы забрал и кажет на себе пахати“. Окрім того „десятина, которая з имени его торговицкого берега, с пол и сеножатеи и с огородов з давних часов з веку приходит на монастыр Жидичинский, тую деи десятину моцне квалтом отнял и выдати ее не хочет“¹⁾.

Акти гродських судів, що ми їх маємо, аж рясніють позвами різних єпископів з світськими особами через десятину, захоплення церковних маєтностей, то-що²⁾. Надто дратувало „руську“ шляхту те, що земельні багатства Церкви й далі невпинно зростали. Монастирі та єпископські катедри були найбільші землевласники³⁾. Подамо, щоб це зілюструвати, скількись довідок. Володимирській катедрі р. 1593 належали замок та кілька дворциц у самому Володимирі, містечко Квасів, 16 сіл у повітах Луцькому та Володимирському, волость Купечівська, містечко Озеряни та 11 сіл, острів Волослав на ріці Лузі, рибні озера в числі 11 та інші вгіддя. Ще багатша була катедра Луцька та Острозька, що володіла 4 містечками та 34 селами⁴⁾. Най-

¹⁾ Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VI, № XIII; пор. № XVI.

²⁾ Напр., Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VI, № XX; Акты Вилен. Арх. Ком., т. XXIII, № 70, 83, 111, 112, 120, 222 та ин.

³⁾ Про майнове становище Церкви в Польсько-Литовській державі див. книгу Яблоновського „*Źródła Dziejowe*“, т. XXII, а так само розвідку М. Володимирського-Буданова „Церковныя имущества въ Юго-Западной Россіи XVI в.“ (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. VIII, т. IV, стор. 3—224).

⁴⁾ Арх. Юго-Зап. Рос. I, № 90; пор. Владимирській-Будановъ, цитов. твір, стор. 9--10.

багатший монастир був Київо-Печерський — наприкінці XVI віку, окрім багатьох дорогоцінностей, йому належало місто Васильків з замком, містечко Радомисль з замком, 50 сіл, 5 селищ, 3 присілки, 5 садиб, 2 рибних „уходів“, рудокопня, пасіки. Окрім того, він одержував кількасот пудів данини медом¹⁾. Не дивниця, що протягом 80 років (1494—1574) у ньому змінилося тільки п'ятеро настоятелів²⁾.

Земельним церковним володінням у „руських“ краях Польсько-Литовської держави належало становище, подібне до становища князівських та панських маєтків. Ягайлів привилей р. 1387 одзволив маєтки римсько-католицької Церкви од будь-яких повинностей: військової, підвідної, дорожньої, од будь-яких податків грошима й натурою до великокнязівського скарбу, од суду князівських урядників. По Флорентійській унії, яка офіційно засимілювала й зрівняла два визнання, ці вийнятки, мабуть, було поширено й на земельні володіння Церкви східнього обряду³⁾. Та й незалежно від цієї унії, земельні володіння православних церков та монастирів одержали ті пільги, що ними користувалися католицькі церкви й монастирі. Польсько-литовському урядові аж ніяк не випадало сваритися й озброювати проти себе православне духівництво просторих білорусько-українських земель, надто-ж зважаючи на разуразні війни з Московією. Тим більш, що православні під той час мали своїх представників навіть у великокнязівському домі. Щоб це ствердити, маємо за незайве навести витяга з фундушевого запису православному Менському Вознесенському монастиреві дружини великого князя Олександра Олени Іванівни, якого ствердив сам великий князь р. 1502 7 березня: „чыним знаменито кожному кому будет потреба того ведати штож били нам челом игумен Иона из'братею... штож бы есмо листом нашым утвердили данину королевое ее мл. Олены по тому как она дала тростенец в'своём ободѣ будучыи совсим на нее и в Евангелие уписала... иштоб втыѣ людцы нихто нев'сту-

¹⁾ Арх. Юго-Зап. Рос., I, 1, № 91.

²⁾ Голубевъ С., Петръ Могила, т. I, стор. 294.

³⁾ Проф. М. К. Любавскій, Очеркъ исторіи Литовско-Русскаго государства, вид. 2-ге, Москва 1915, стор. 136.

пался одно Ігумен икъманастыру ниhto сурадов наших дела никаксго не мел искладов медовых ниякою пошлиною мытних чоповых, имлына млыновых, и копъщизны зподданных манастырских, их речеи продажных необкладал инебрал вечно и всуде ничым их ниhto не тяжбил опрочеи Ігумена, потому иего самого опрочеи нас Гдара, и мы начолюбите его все позволили и утвердили ему самому Ионе избратею и по них будучым вечно“ ¹⁾. Перед нас типовий зразок однієї з характерних сторін феодалізму — імунітету. Приклади отакого церковного імунітету можна було-б збільшити й для низки інших православних монастирів, але суть його в усіх випадках полягає в одному: ігумен підсудний тільки самому господареві, урядові й адміністративні особи й місцеві урядники не повинні були втручатися в життя монастирських маєтків, що їх одзволювано від будь-яких податків. Монастирських селян судив тільки ігумен. За аналогією з маєтками католицьких монастирів можна гадати, що монастирських селян і в православних монастирських маєтках одзволювано від військової служби. Зрозуміла річ, що міська адміністрація негативно ставилася до того, що монастирі одзволювано од податків та торговельних мит. Численні скарги єпископів та монастирських властей показують, що міські урядники намагаються примусити й церковних людей, нехай-би вони одбували громадські повинності. Зазначимо скількись найхарактерніших випадків. Року 1522 мітрополіт Йосип скарживсь королеві Сигізмундові на те, що менські урядники („войт, бурмистр и радцы“) з мітрополічих та попівських людей, які живуть у Менську й крамарюють („торгом ся обходят“), хтять брати „серебрщизну“, як і з інших городян, і не саму серебрщизну, а й інші міські податки („поплатки местские“), і вимагають підвід. Тимчасом передше церковні люди не платили жадних поплаток. Коли господар накладав серебрщизну на всіх своїх підданих, тоді попередники його (мітр. Йосипа) збирали цю данину з церковних людей через своїх урядовців і сами віддавали її до скарбу.

¹⁾ Собрание древних грамотъ и актовъ городовъ Минской губерніи. Минскъ 1848, № 57, стор. 98—99.

У відповідь на цю скаргу король суворо наказує менським міським урядникам: „абы вже есте от сих часов николи серебрщизны наших на тых людех его милости митрополич и поповских к вашим местским рукам не брали и нивкаторыи местский поплатки и вповоды их не вернули конечно и во всем их заховали водле давнего обычая и жбы церкви Божей кривды не было, а коли мы гдр на всей земли серебрщизну положим и митрополита листом нашим о том обошлем, тогда он мает через своих врадников на людех своих црковных вместе и по именам то выбираючи до скаргу нашего отсылати...“¹⁾.

Того-таки року (1522) скарживсь королеві Сигізмундові й настоятель Менського Вознесенського монастиря ігумен Серапіон на те, що міські власті вимагали од монастирських селян підвід, одбувати сторожову службу й деякі інші повинності. Король став в обороні монастирських інтересів²⁾.

Коли почалася напружена боротьба Литви з татарами і Москвою, боротьба, що потягла великі військові й фінансові видатки, імунітетних грамот церквам та монастирям уже не дають. Воно правда, за старими церковними маетками імунітетні права залишено, але з новопридбаних володінь уряд почав вимагати, щоб вони відбували військову службу. От чому, напр., стверджуючи за Луцькою катедрою маетки Колодезі й Жабче, що їх одписали їй на спомин душі Федір Янушевич та його дружина, король Сигізмунд не одзволює ці маетки од військової служби на користь держави: „...а владыка Кирилл и по нем будучии епископы мают с тых имений на службу земскую посылати посполу с князи и паны и земляны против всякого неприятеля нашего подлуг устава и ухвалы земли Волинское...“ Відомо, що й Києво-Печерський монастир виставив з своїх маетків десятеро чоловіка „на конех у зброях“. Литовський Статут 1529 року вже виразно вимагає, щоб земські маетки, записані на Церкву виставляли військових людей³⁾. Вимога військової служби од церковних та мана-

¹⁾ Собрание древних грамот и актов, цит. збірник, № 6.

²⁾ Ibidem, № 7.

³⁾ М. К. Л ю б а в с к і й, Очерк истории Литовско-Русского государства, вид. 2-ге, Москва, 1915, стор. 136—137.

стирських земель зробила перший пролім у церковних імунітетах. Слідом за цим ми подибуємо не одноразові спроби примусити духовних землевласників, щоб вони відбували інші повинності. Зазначимо ще випадки з життя того-таки Менського Вознесенського монастиря. Року 1537 ігумен Васіян скарживсь королеві Сигізмундові на те, що менські міські власті вимагають підвід та інших податків од тих церковних людей, які живуть на церковній землі й носять свої вироби на продаж до міста, а інші продають у Менську солод. Король звелів, щоб міська адміністрація не заборонила торгувати цим церковним людям¹⁾. Року 1546 король удруге наказав одзволити монастирських селян Менського Вознесенського монастиря од торговельних мит²⁾, а р. 1554 цього наказу ще раз було поновлено³⁾. Вже таке багаторазове ствердження стародавніх звичаїв промовляє за тим, що церковним привілеям загрожувала не аби-яка небезпека. Відомо, що на соймі р. 1554 депутати повинні були звернути увагу уряду на те, що коли Церква, минаючи звичайних спадкоємців, одержує від удов земельні маєтки, це руйнує шляхту й вона втрачає здібність служити. Через те депутати повинні були прохати уряд, щоб записні листи, які видали були ці вдови церквам та монастирям, „никоторой моци у права не мели“. Воно правда, король у цьому шляхетському проханні відмовив на тій підставі, що кожен може робити з своїм майном як хоче⁴⁾. Уряд не тільки в кожному окремому випадкові сутички між духовною та світською особою бере под свій захист першу, але час од часу видає в оборону прав Церкви й загального характеру універсали. Близько року р. 1589 Сигізмунд III видає привілея, що забезпечує як церковне майно, так і саме православне духівництво. У ньому король каже, що „будучи фундатором и найвысшим оборонцою церквей Божиих и наданья их..., стан духовный закону Греческого, ни в чом ненарушаючи вцале и при зуполной моцы и владности,

¹⁾ Собрание древнихъ грамотъ и актовъ, № 9.

²⁾ Ibidem, № 12.   ³⁾ Ibidem, № 15.

⁴⁾ Акты Зап. Р., т. III, № 13.

в зацности и достоенстве. яко и духовенство закону Римского составуем...". Король суворо наказує, щоб „воеводе, подскарбие земские, старосты, державцы и вси вранники наши, и наместники их некоторым обичаем в тые вси церкви, скарбы, именья и наданья церковные ничим се вступовати и ни яких пожитков оттуль себе привлащати не мають и не будут мочи“ ¹⁾. Навряд щоб такі привилеї повстали випадково. Можна здогадуватися, які неприємні для місцевої шляхти були церковні привилеї! Навіть тоді, коли сойм ухвалював накласти на церковні маетки податок, королівський універсал дозволяв збирати цей податок самому-таки духівництву, без того, щоб у цю справу втручалася влада цивільна ²⁾.

Отже не важко бачити, що в Білорусі та Україні, як і в Польщі у XVI в. багато було такого, що призводило до обопільних незадоволень між шляхтою та духівництвом. Ці-таки попсовані стосунки являли доволі придатний ґрунт, щоб окремі представники шляхетського суспільства засвоювали протестантські ідеї. Н. І. Кареев свого часу писав про реформаційний рух у Польщі, що „польская реформація подготавлилась не столько на почвѣ усиления религиозности, сколько на подкладкѣ извѣстнаго вольномыслия, довольно иногда индифферентнаго къ вопросамъ вѣры, какъ таковой, и ненависти шляхты къ духовенству изъ-за чисто мірскихъ побуждений“ ³⁾. Те самісіньке можна сказати й про характер реформаційного руху в „руських“ краях Польсько-Литовської держави. У протестантизмі, що сюди діставався, місцева шляхта вбачала дуже непогану зброю для боротьби з привилеями духівництва у царині державних повинностей і з намаганнями духівництва відмежуватися від мирян у галузі церковного управління.

Дістатися й поширитися протестантським ідеям у „руських“ краях Польсько-Литовської держави сприяли ще й соціально-політичні стосунки в першій половині XVI в. Під цей час у великому князівстві Литовському аристокра-

¹⁾ Акты Вилен. Археограф. Ком., т. II, № 6.

²⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XXIII, № 76.

³⁾ „Вѣстникъ Европы“, 1885, серпень, стор. 555.

тія енергійно обстоювала свої права та привилеї од зазіхань рядової шляхти. Утворення нової Церкви вона могла розглядати, як засіб підтримувати феодальний сеньйоритет, що занепадав. Кальвінські громади мали світський характер, і за головного керівника внутрішнього й зовнішнього життя в цих громадах був власник того маєтку, де була певна громада. Чи не через це Микола Радзивіл Чорний отак залюбки виступав, як церковний проповідник. Завдяки принципіві соборности кальвінізм давав змогу великому й економічно дужому магнатові тримати в покорі всеньку околичну шляхту й переводити любі для його заходи в цілій окрузі. У просторих володіннях князя К. К. Острозького ми не постерегаємо ознак, що протестантство мало там успіх. У руках князя Костянтина Острозького була чималенька частина Волини, вплив його був безперечний й по-за межами його володінь. Не тільки околична шляхта, а й король уважав на могутнього магната. І князь Костянтин Острозький зовсім байдуже ставиться до протестантських ідей. Вищезазначеними міркуваннями, гадаємо, і пояснюється те, що кальвінізм у Білорусі та Україні мав прибічників і підтримку переважно серед земельної аристократії. Міська людність, звязана торговельними стосунками з лютеранською частиною Західньої Європи, засвоювала лютеранство або-ж, залишаючись православною, розвивала діяльність братських організацій.

Що-до способів, якими діставалися до „руських“ країв Польсько-Литовської держави протестантські ідеї, то вони були різні. Джерела доволі виразно кажуть, напр., про торгівлю Берестя-Литовського з Торном, Данцігом (Гданськом), Познанню й іншими містами. Таку саму велику торгівлю провадили Люблин, Львів, Вильна та інші міста ¹⁾. Можна вважати за досить обґрунтований той факт, що ще з XIV в. починаючи існували торговельні звязки між литовсько-руськими й пруськими містами. Напр., Вильна, Полоцьк, Могилів та ин. провадили торгівлю з Ригою, Кролевцем (Кенігсбергом), Данцігом (Гданськом) та ин. У За-

¹⁾ Археогр. сборн. документовъ, относ. къ исторіи сѣверо-зап. края, т. III, № 112.

хідній Україні Львів, Галич, Перемишль провадили торгівлю з Угорщиною, Шлезьком та Чехією. Згодом купці з в. князівства Литовського їздили торгувати до Ляйпціга, Франкфурта та інших німецьких міст. Можна відзначити випадки, що чужоземні купці одвідували литовсько-руські міста. Джерела XV в. безперечно встановлюють, що в Києві існували торговельні колонії вірменська, генуезька, турецька, грецька, молдавська та польська. У Вильні на початку XVI в. можна було бачити чимало чужоземців; зокрема тут багато жило німецьких купців та ремісників, що дали назвучималенькій вулиці — „Німецькій“¹⁾.

Джерела відзначають, що між Литвою та її західними сусідами існували не тільки торговельні стосунки, а й політичні звязки. Останні пояснюються ще й тим, що „руські“ землі, які ввіходили були до кн. Литовського, були прикордонні і насамперед зазнавали лиха од турецьких нападів. Відомо, напр., що р. 1429 у Луцькому одбувався з'їзд західньо-європейських державців і правителів Східньої Європи, скликаний на те щоб вишукати засоби для боротьби проти турків. Серед них були польсько-литовський король Ягайло, німецький цісар Сигізмунд, данський король Еріх VII, магістри пруський та ливонський, хан кримський, господар молдавський, папський легат, послы від грецького базилевса Іоана Палеолога та деякі інші.

Дуже жваві були стосунки Литви з Чехією. Р. 1403 і 1405 у Литві був, їдучи до Англії й назад, Єронім Празький, відомий соратник Гусів. На Констанцькому соборі його обвинувачувано в тому, що він, будши у Литві та Русі, силувався навернути до гусизму місцеву людність. За доби гуситських воєн чеські послы пропонували були Витовтові чеську корону, через те р. 1424 до Чехії на допомогу гуситам ходило „руське“ рушення на чолі з князем Сигізмундом Корибутовичем. Протягом 8 років руські загони у спілці з гуситами провадили боротьбу проти цісарського німецького війська²⁾.

Великою мірою на „руське“ суспільство в Польсько-Литовській державі могла впливати західньо-європейська

¹⁾ Ор. Левицький, Соцініанство въ Польщѣ и Юго-Зап. Руси. „Кіевская Старина“, 1882, квітень, стор. 25—26.

²⁾ Ibidem.

вища школа — університети; на XVI в. найпоказніші в них кафедри трохи чи не цілком репрезентували були представники гуманістичного напрямку. За деякими даними, ще р. 1379 польська королева Ядвига, маючи на думці культурно зміцнити майбутню унію між Польщею та Литвсю, заснувала своїм коштом при Празькому університеті спеціальний гуртожиток для литовських та „руських“ учнів. Трохи згодом, року 1409 такий самий гуртожиток організовано при Краківській академії ¹⁾. Можливо, що тут уряд мав справу з явищем, яке вже практикувалося, а не запроваджував наново навчання білорусько-українського та литовського юнацтва за кордоном. Од пізнішого часу, вже другої половини XV в., ми маємо свідчення про те, що видавано особливі урядові грамоти, які дозволяли литовсько-руській шляхті вільно виїздити за кордон „для набывання лепшей фортуны, а любо для цвиченя в учинках рыцерских“ ²⁾. Можна було б назвати кількох осіб, що відзначилися як прихильники західньо-європейської освічености; показне серед них місце посідав у лікарських науках доктор Франциск Скорина, що надрукував 1517—1519 р. у Празі свій славнозвісний переклад на білоруську мову Біблії.

У XVI в. найбільшою серед білорусько-українського шляхетського громадянства популярністю тішилися Віттенберзький, Ляйпцізький, Женевський та Кенігсберзький університети. У Ляйпцізькому університеті в XVI в. навчалися представники таких литовсько-руських родин, як Радзивіли, Гедройци, Сапіги, Ходкевичі, Глібовичі, Головчинські, Кішки та ин. ³⁾. Уважали за ознаку доброго тону, коли молодик їхав за кордон, нехай-би і не „совершения ради в вышних науках“, але попросту на те, щоб безцільно потинятися по чужих краях та механічно засвоїти чужоземні звичаї. Ми аж ніяк не заперечуємо того, що подорожі за кордон „руської“ шляхти набирали часом повторного напрямку, та все-ж безперечно й те, що коли серйозно ставилися до справи, до „руських“ країв Поль-

¹⁾ Jaroszewicz, *Obraz Litwy*, t. II, p. 41.

²⁾ Акты зап. Рос., т. I, № 61.

³⁾ Bukowski, *Dzieje Reformacyi w Polsce*, I, 335, прим. 3.

сько-Литовської держави могли діставатися з Заходу нові ідеї та культурні рухи.

Через усе це протестантська література не тільки могла вільно діставатися до хатніх книгозбірень білорусько-української шляхти, не тільки звойовувала прихильне до себе ставлення, а й у великій кількості виходила на книжковий ринок ¹⁾). Отже не без підстави 1535—1542 рр. король Сигізмунд видав розпорядження, що загрожувало за одступництво від католицької віри конфіскацією майна й одночасно забороняло одвідувати закордонні еретицькі школи. А втім, за 2 років цю заборону було анульовано, але зате суворо заборонено привозити з-за кордону писання протестантських авторів і книги „нового“ напрямку ²⁾). Безперечно, цих заходів ужив Сигізмунд не з своєї власної ініціативи, а під тиском Польщі, де ще року 1520 заборонено довозити Лютерові писання, прод авати їх і купувати ³⁾).

Багато сприяло успіхові Реформації в білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави й те, що в князя литовський Сигізмунд-Август ставивсь до протестантських ідей поблажливо, часом навіть протегуючи їм. Не можна забуватися за те, що Сигізмундове князювання характеризується як доба, коли зросла соціальна й політична могутність шляхти в Литовсько-Руському князівстві ⁴⁾). Знаємо ми й те, що шляхта була опозиційно настроєна супроти надмірних претенсій духівництва й через цілу низку причин була за провідника протестантських ідей на батьківщину. Окрім таких сутс-політичних міркувань — не дратувати шляхту — у Сигізмунда-Августа були ще й інші мотиви підтримувати Реформацію в себе вдома, мотиви вже особистого характеру. Не дурно відомі протестанти Західньої Європи присвячували йому свої літературні праці, писали листи й здобували в його палаці притулок ⁵⁾). Може

¹⁾ Напр., багато Лютерових писань привезено до Польщі р. 1534. Того-таки часу до церковного суду притягнуто в Польщі деяких книгарів, що серед них відомі ймення Пилипа Вінклера й Єроніма Віатора (Любовичъ, Історія реформації въ Польшѣ, цит. твір, стор. 54).

²⁾ Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 144.

³⁾ Любовичъ, Історія реформації въ Польшѣ, стор. 56—57.

⁴⁾ Любавскій, Очеркъ історіи литовско-русскаго госуд., стор. 217—218.

⁵⁾ Харламповичъ, цит. твір, стор. 145.

бути, цією особистою симпатією сина королеви Бони до протестантизму пояснюється те, що, будши польсько-литовським королем, Сигізмунд-Август р. 1553 давав доручення видатному діячеві Реформації в Польщі Лізманіні їхати до Італії та Швейцарії, щоб обізнатися на місці з побутом нових релігійних громад, маючи на оці реформу церковного життя в Польщі ¹⁾).

Можна завважити ще одну специфічну особливість, яка сприяла була успіхові протестантського руху в білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави. Тут у православної Церкви більшу участь у церковних справах брали миряни. Трохи далі ми докладно схарактеризуємо надзвичайно цікаве й своєрідне явище у православної Церкві в Польсько-Литовській державі — братства й *ius patronatus*. Тепер тільки завважимо, що й братство і право патронату і просто і посередньо сприяли успіхам протестантизму. Для сучасників це було ясніше, ніж для нас. Не дурно відомий діяч берестейської церковної унії Іпатій Потій колись пророкував, що православному Церкву в Польсько-Литовській державі через широке прикладання соборного принципу заллють хвилі протестантизму. Будь-що-будь, протестантство, що широко надавало мирянам церковних прав, у розвиненій системі братств у білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави знаходило не зовсім чужу для себе обстанову. Право патронату церковне життя громади живовидячки ставило в залежність од патронової самоволі й настрою. Принципа „*сїjus regio, еїjus religio*“ таким чином освячувала тут уже певна традиція. Коли патрон раптом чогось оголошував себе як протестант, то тим самим протестантизм зміцнявся в усіх володіннях патронових. Церкву або костюл механічно перетворювано в „збор“, панотця або ксьондза заступали „министри“, а настрої вочинної людности як-найменше цікавили сеньйора. Будь-що-будь, широку повідь протестантизму в білорусько-українських краях Польщі й Литви аж ніяк не можна пояснювати тим, ніби весь народ засвоїв догматику Лютера, Кальвіна, а тим паче соцініянства.

¹⁾ Лю б о в и ч ь, цит. твір, стор. 157—159.

Завдяки протестантизмові прокинувся націоналізм. Ми бачимо, що в Німеччині, Англії, Швеції та інших країнах повстали реформовані національні Церкви. Коли давніш Рим був за релігійний осередок, а латинська мова об'єднувала народи Західньої Європи однією латинської культури, то тепер, коли релігійне тяжіння до Риму було перервано, кожна національність могла будувати й розвивати свою культуру. Навіть у Польщі, цій надзвичайно слухняній провінції Римського двору, за доби Реформації культивовано ідею незалежної польської Церкви. Коли ми кажемо про реформаційний рух у білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави, ми не повинні забуватися й за цю особливість протестантизму. За-для ілюстрації можна вказати, що, приміром, новогрудські кальвіністи рр. 1615—1616 улаштували були „руську“ школу, а Христофор Радзивіл намагався запровадити в Слуцькій гімназії викладання „руських наук“¹⁾. Роблено спроби видавати протестантські книги „для простых людей языка русского“, живовидячки необізнаних ані з латинською „барбарией“, ані з мовою польською. „Руською“ мовою по деяких протестантських громадах у Білорусі та Україні правили й Службу Божу²⁾. Усе це ще більше споріднювало протестантство з білорусько-українською людністю Польсько-Литовської держави. Коли-ж до цього додати, що протестанти в Польсько-Литовській державі були у спілці з православними й по-дружньому підтримували їх на соймах у боротьбі проти спільного ворога — латинства, то популярність протестантства стає ще зрозуміліша.

На Заході католицька Церква, ставши віч-на-віч перед грізною небезпекою, швидко вичуняла та й незабаром-таки перейшла в наступ. Та чи міг протестантизм зустріти більш чи менш серйозну опозицію від православного духівництва? Джерела в цій справі малюють доволі безвідрадну картину. Кн. К. Острозький, що на його аж ніяк не

¹⁾ Харламповичъ, цит. твір, стор. 176.

²⁾ Владиміровъ А., О введеніи русскаго языка въ богослуженіи католической и православной Церкви въ сѣверо-западномъ краѣ („Вѣстникъ Европы“, 1881, березень, стор. 366 і дл.).

можна подумати, ніби його думки небезсторонні або тенденційні, у своїй передмові до Біблії (вид. 1580—1581) одзначає „ветхость Церкви Христовой, на падение клонящуся“ і „виноград, Богом насажденный, его же обимают вси мимоходящии путем, разорения ради оплотов его“¹⁾. З послання галицько-українських шляхтичів до київського мітрополіта Онисифора Дівочки року 1585 ми довідуємося, що навіть сам мітрополіт уважав Церкву за джерело прибутку, віддаючи церковні будинки в оренду жидам. По монастирях жили ігумени з жінками та дітьми, обертаючи церковне майно на свій особистий вжиток. На єпископські катедри наставлявано осіб негідних, одружених, на одну й ту саму катедру часом призначувано дві особи²⁾. Отакі настрої серед православного духівництва відзначали р. 1592 львівські братчики у посланні до царгородського патріярха Єремії³⁾. Автор „Перестороги“ зве православних мітрополітів та єпископів людьми „неискусными“, „лѣнливими“ і „недобрыми“, через що „порядки церковные у забвение пришли. Книги тые, що еще их позостало, порохом припали и все набоженство пришло ко взгорде, так иж не тылько шляхецкого, але и простого люде стану у иноверство. и отщепенство приходили, от духовных соблазнени будучи“⁴⁾. Чернецька дисципліна по численних монастирях підупала надзвичайно. Навіть такі релігійні осередки, як Київ-Печерський монастир, не становили вийнятку⁵⁾.

Про сільських, парафіяльних панотців і говорити не доводиться. Своім розумовим розвитком вони навряд щоб багато чим відрізнялися од простого народу. У своїй „Палиноді“. Захарія Копистенський просто каже, що порядна людина не йшла в попи, а „одно сметье людское, голодные и неукове тиснулись в ряды его“. Звичайно, цим знижувано й розумовий і моральний рівень парафіяльного духівництва, отже „юж трудно было разознати, где был частший пресвитер: в корчмѣ чили в церквѣ“⁶⁾.

¹⁾ А. С. Архангельскій, Очерки изъ истории западно-русской литературы XVI—XVII вв. (Чт. въ Общ. ист. и древн. М. 1888, кн. I, стор. 15).

²⁾ Акты Зап. Рос., т. III, № 156.

³⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, № 33.

⁴⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, № 149.

⁵⁾ Голубевъ, Петръ Могила, т. I, стор. 257—258.

⁶⁾ Русская Историческая Библиотека, т. IV, стор. 1057.

Переходимо до детального огляду реформаційних рухів у білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави. Лютеранство тут було найменш популярне. Як каже Лукашевич, окрім німців та міщан деяких міст, лютеранством не захоплювався ніхто ані з простого народу, ані з шляхти. Коли часом магнати й сприяли лютеранству й фундували лютеранські церкви, то виключно через те, що бажали секуляризувати костельне майно (*z рієніężnych widoków*)¹). Лютеранські церкви були в Вильні, Ковні, згодом у маєтках князів Радзивілів (Біржанської лінії) та в резиденціях деяких інших магнатів. До Литви лютеранські ідеї дісталися не раніш як р. 1535, та в Вильні лютеранство виявилось близько р. 1539, зустрівши підтримку при Сигізмундовому дворі від Миколи Радзивіла Чорного²). Можна гадати, що свідчення істориків про зростання реформаційних ідей в литовсько-руських краях треба прикладати до кальвінізму³). Успіхові кальвінізму значною мірою сприяло те, що це визнання прийняла могутня родина Радзивілів. Микола Радзивіл Чорний перейшов на кальвінізм близько 1553 року. Він порозсилав кількох відомих та красномовних проповідників по своїх маєтках: Лаврентія Кришковського він вирядив до Несвіжа, Хому Фальконіуша — до Клецка, Жачіца з Прошовиць — до Берестя, Вєндріховського й Мартина Чеховича — до Вильни. Останнього трохи згодом він вирядив був навіть до Швейцарії, щоб він на місці обізнався з організацією кальвінських громад.. Микола Радзивіл Чорний брав під свій захист усіх, хто одкидався католицтва не тільки в литовсько-руських землях, але й у Коронній Польщі. Таким прозелітам, надто вченим, він чинив і матеріальну допомогу.

¹) Так часом робили навіть такі завзятуці католики, як Ян Кароль, Ходкевич, гетьман Литовський, у своєму маєткові Шкудах (*Łukasiewicz, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie, t. I, Poznań 1842, p. 17—18*).

²) *Kraszewski, Wilno od początków jego do roku 1750, t. III, 105—106*; О. Левицькій, Социніанство въ Польщѣ и Юго-Западной Руси. „Кіевская Старина“, 1882, квітень, стор. 29.

³) З 700 католицьких парафій на 1576 р. під натиском хвилі Реформації заціліло не більш як шестеро (*Łukasiewicz, op. cit., p. 15—16*).

Приклад великого магната, що тримав в економічній залежності околичну шляхту, захопив і її. Почасти через родинні звязки з домом Радзивіла, почасти з особистих міркувань („silniejszemi robudkami interessu osobistego“), а часом і попросту через нахил до новини вона кидала віру батьків. Духівництво, вище й нижче, каже Лукашевич, почувалося безпорадним і не могло спинити потоку нових подувів, тим-то й само легкодухо кидало вівтарі, приймало нову віру й скидало тягар целібату. Не самі ксьондзи робилися кальвіністськими пасторами, але перекидалися до кальвінізму прелати та біскупи, напр., жмудський біскуп Ян Пяткевич і київський Микола Пац. Ціла низка литовсько-руських родин опинилася на боці кальвінізму, наприклад, Кішки, Ходкевичі, Глібовичі, Сапіги, Завиші, Вишневецькі, Войни, Паці, Абрамовичі, Воловичі, Огінські, Зеновичі, Пронські, Нарушевичі, Дорогостайські, Пузини, Горські, Грушевські та ин. ¹⁾ Чужий кальвіністським захопленням залишавсь тільки простий народ, аж ніяк не заінтересований кальвінізмом ²⁾. А втім шляхта спонукувала до кальвінізму і простий народ ³⁾, і близько 1555 р. в литовсько-руських краях було чимало „зборів“ кальвіністського визнання. На кальвіністському соборі 1557 р. у Вильні було кілька десятків кальвіністських „міністрів“ ⁴⁾. Могутня родина Радзивілів своїм політичним, соціально-економічним та родинним впливом підтримувала кальвінізм і надалі ⁵⁾.

Тимчасом як Радзивіли та інші литовсько-руські достойники й шляхта допомагали тому, щоб зростав кальвінізм, віддаючи під кальвіністські „збори“ однаково й католицькі костьоли й православні церкви, у надрах самого протестантизму ставсь розкіл. Деякі духовні особи, а почасті й шляхта почали схилитися до відновленої Арієвої науки, що її принесли були до Польщі Лелій і Фавст Со-

¹⁾ Ł u k a s z e w i c z, op. cit., p. 15—16.

²⁾ Ibidem, p. 17

³⁾ Буковський оповідає, що шляхтичі силоміць зганяли своїх селян до реформованих „зборів“ (op. cit., p. 239).

⁴⁾ Ł u k a s z e w i c z, op. cit., p. 18.

⁵⁾ Докладніш про це у І. Соколова: Отношение протестантизма къ Россіи въ XVI—XVII в. М. 1880, стор. 251.

ціни ¹⁾. А що ця наука відкидала найістотніший християнський догмат — науку про Св. Трійцю, то відома вона в історії під ім'ям антитринітаріанства, або унітаризму. За батьківщину унітаризму звичайно вважають Швейцарію й сусідні з нею німецькі землі, а за основника — еспанського лікаря Михайла Сервета, що р. 1531 надрукував своє писання „De trinitatis erroribus“. Хоч р. 1553 Сервет загинув на вогні, але його ідеї зробилися популярні, надто серед гуманістів в Італії. Видатний прихильник італійського антитринітаризму був Лелій Соцін, що утворив р. 1546 у Венеції таємний гурток вільнодумців, прихильників антитринітаріанських Серветових ідей. Під натиском римської інквізиції деяких членів цього гуртка скарано на горло, інших завдано до в'язниці, решта повтікала. Утік і Лелій Соцін, що р. 1551 одвідав Польщу, далі побував у Швейцарії, а звідти близько 1558 р. знову переїхав на якийсь час до Польщі. Не можна польський антитринітаризм зв'язувати до краю з ім'ям Лелія Соціна, адже-ж ґрунт для нього підготували були деякі італійці, що приїхали до Польщі ще перед 1551 роком. При дворі королеви Бони (італійки) ще перед тим, як приїхав до Польщі Соцін, існував гурток, що групувався, очевидно, навколо королевиного духовника італійця Франциска Лізманіні. Дістававсь до Польщі антитринітаризм і з Голандії, звідки потрапляли сюди деякі з показних анабаптистів, Серветових прибічників. Не слід забуватися, що починаючи ще з XII в. Польщу вважали були за країну волі думок і релігійної толерантності, і через те її, натурально, переповнювали представники різноманітних ученнів та сект, які ратувалися тут від огню і священної інквізиції.

Річ зрозумілива, що в Польщі та Литві антитринітаризм зустрів спочутливо. Насамперед протестантизм, широко розгорнувшись, звоював право на існування для будь-якого реформаційного вчення й дуже похитнув престиж католицької Церкви. По-друге, тут не набула собі виключного права на існування котрась одна з течій протестантизму. Отже, антитринітарії могли розвивати свою науку й про-

¹⁾ L u k a s z e w i c z, op. cit., t. I, p. 26.

пагувати її, прилучившись до будь-якої з тих течій. Спочатку антитринітарії так і зробили: прилучилися до кальвінізму.

Уперше, як самостійна доктрина, антитринітаризм виступає 1556 року на протестантському соборі в Сецеміні (у Сандомірському краї), де ідеї антитринітаризму розвивав Петро Гонезій (z Goniądza)¹⁾. Р. 1558 на соборі Пинчовському доктрину антитринітаризму доводив італієць Юрій Бландрата (згодом лікар короля Стефана Баторія). Допіру р. 1565 на соборі в Петрокові кальвіністи поквапилися відмежуватися од антитринітаріїв. По цьому деякі впливові кальвіністи почали настренчувати уряд, нехай-би він повигонив антитринітаріїв з меж Польсько-Литовської держави. Та по-перше антитринітаризм на цей час уже встиг придбати видатних прибічників, напр. багатючого магната Миколу Олесницького; по-друге, за антитринітаріями обстали самі католики, бажаючи підтримати розквіт серед протестантів. Нехай там що, але тепер антитринітарії повинні були самостійно організовувати свої громади й звойовувати право на існування.

Найвидатніший діяч у дусі антитринітаризму в литовсько-руських краях був клецький²⁾ кальвінський пастор Симон Будний³⁾. Нова секта надзвичайно швидко поширилася на території Литви і в білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави. Головний її оборонець був багатючий литовський магнат, родич Радзивілів Ян Кішка з Цехановця⁴⁾. Цей впливовий оборонець соцініянства володів 70 містечками й 400 селами. Був з нього нащадок

¹⁾ Lubieniecki, Historia Reform. Polonicae. Freistadt 1685.

²⁾ Клецк — у володіннях могутнього захисника кальвінізму Миколи Радзивіла Чорного.

³⁾ Особі й діяльності Симона Будного присвячено невеличку працю В. І. Плісса: „Симонъ Будный и его сектантская и литературная дѣятельность въ Литвѣ и Западной Руси“ („Христ. Чт.“, 1914, вересень, жовтень).

⁴⁾ Лукашевич припускає, що секта антитринітаріїв могла дістатися до Литви й білорусько-українських країв і через Юрія Бландрата, який частенько жив при дворі Радзивіла Чорного і через Лізманіні, що, як двірський панотець, не одного разу бував у Литві вкупі з Сигізмундом-Августом. Можливо, що антитринітаріяństwo могло дістатися сюди й через Чеховича та Книшевського, пересвідчених соцініян, які були, проте, рівночасно й за пасторів у деяких кальвінських „зборах“ у Литві. Та не виключено й те, що

старовинної литовсько-руської родини. Він здобув блискучу чужоземну освіту, через дружину був родичем (зятєм) князеві К. К. Острозькому. Одколи Кішка палко прихилився був до антитринітаризму, він зробив свою домівку за притулок для всіх, котрі були в Польсько-Литовській державі, учителів та проповідників антитринітаризму й віддавав прибічникам нової секти усі, що були в його маєтках, протестантські, ба навіть католицькі та православні церкви, скликав собори, відкривав школи та влаштовував друкарні. Починаючи з р. 1574, по цих друкарнях у великій кількості почато друкувати антитринітарські писання. Відомі друкарні в Лозках (Ошмянського повіту, на Віленщині), у Любчому (Новогрудського повіту на Менщині), Заславлі (на Менщині) і в Несвіжі (на Менщині), де р. 1570 надруковано соцініяньський переклад Біблії, за участю згаданого вже Симона Будного¹). Одночасно з діяльністю в „руських“ краях Польсько-Литовської держави Симона Будного почав сюди діставатися релігійний раціоналізм і з другого боку — з сусідньої Московщини. Зародок антитринітаріанства слід убачати в ересі зажидовілих, що виникла була ще в XV в. у Новгороді та Москві. Суворі страти й нещадне переслідування не винищили її до краю, і в половині XVI в. її відтворили московські „вільнодумці“ Матвій Башкін, ігумен Артемій, Теодосій Косой, Васіян, Ігнатій та деякі інші. Ратуючися від суворої кари, деякі з цих вільнодумців-єретиків утекли до Литви, де їх чекав гостинний притулок. Артемій оселився у Слуцькому у князя Юрія, зажив згодом слави як поборник православія. Теодосій Косой разом з Ігнатієм, Хомою та деякими іншими своїми прибічниками заходилися були поширювати антитринітаріанські ідеї, довівши їх до крайностей. Загальні ідеї, властиві антитринітаріям усіх напрямків (монотеїзм, відкидання таїнств, обрядів та церковної влади) московські втікачі-антитринітарії сполучали з заперечуванням цивільної влади,

---

тут міг діяти й Станкар, що мав силу прихильників у Литві. Нарешті, Лукашевич ладен уважати „руський“ антитринітаризм певною мірою за місцеве явище (Łukaszewicz, op. cit., t. I, p. 27).

¹) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VI, передмова, стор. 130.

війни, соціальної нерівності, родини, то-що. Теодосіяни (так звуть часом прибічників Косого) знайшли собі багато прихильників, надто в українських краях. Звичайно, московські раціоналісти були ближчі українській людині Польсько-Литовської держави, ніж їхні італійські або голандські товариші й однодумці. Поспіхові московського антитринітаризму сприяв, мабуть, і його конкретний соціальний характер.

Треба відзначити, таким чином, що думки й напрямки в антитринітаризмі в Польсько-Литовській державі були різноманітні. Провідці цього вчення не могли не турбуватися за його долю, через те вони весь час намагалися були об'єднати усі антитринітаріянські напрямки в одну цілість. Цю об'єднальну й організаторську працю звязано з ім'ям італійського виходця небожа відомого вже нам Лелія Соціна — Фавста Соціна. Зазнавши переслідувань у себе вдома, Фавст Соцін р. 1574 утік з Італії до Швейцарії, а звідти р. 1579 переїхав до Польщі. Не покладаючи рук, Фавст Соцін працював над об'єднанням польсько-литовських антитринітаріїв і кінець-кінцем досяг позитивних наслідків: наприкінці XVI в. у Польщі та Литві існує єдина антитринітаріянська система, що дістала назву од ім'я голландського її творця — соцініянства.

Антитринітаризм мав у білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави не аби-який успіх. Відомий Зиновій Оменський писав, що антитринітарії мали собі прихильників не тільки з людей, які не боялися Бога й гріхолюбних, а й побожних та сумирних, серед них були і духовні особи. Справді, каже цей апологет, „восток развратил диавол Бахметом (Мохаммедом), запад Мартином Немчином (Лютером), а Литву Косым“¹⁾. Маючи низку друкарень, організувавши проповідь „руською“ мовою й спираючися на могутню підтримку низки великих магнатів тогочасних, антитринітаризм охопив усеньку Литву й „руські“ краї. Цікаве свідчення Петра Скарги про наслідки соцініянської пропаганди. Скарга закидає православним приятелювання з аріянами й запевнює, що в самому

¹⁾ „Показаніє истини“, стор. 51; И. С о к о л о в ъ, цит. твір, стор. 264—265.

тільки Новогрудському воеводстві соцініяни відібрали були у православних аж до 650 православних церков, і що з 600 шляхетських родин залишилися православними тільки 16¹⁾. Коли навіть і припускати, що Скарга трохи перебільшив, то все-ж в його словах є чимала пайка істини²⁾. Успішно ширивсь антитринітаризм у Менському, Виленському, Берестейському й Витебському воеводствах... В XVII в. на Білорусі соцініянство підупадає на силі. Найдовше соцініянство затримується в районах Вильни та Новогрудка, але тільки в Любчому соцініянська громада заціліла аж до 1655 р.; інші-ж полквідовано куди раніш: Несвізьку громаду закрито близько 1586 року, Лозьку наприкінці XVI в., Новогрудську 1618 р. й т. д.³⁾. Окрім усяких інших причин, що їх викликала так звана „реакція“, соцініянство занепало ще й через те, що помер могутній його патрон — Ян Кішка (1592 р.). Одколи він помер, його численні володіння поділено поміж його родичами — католиками та протестантами.

Зупинимо трохи свою увагу на долі соцініянства в українських краях. Найміцніше воно загіздилося було на Волині. Як казав Курбський, людність волинська залюбки попростувала „в пространний и широкий путь, сиречь в пропасть ереси люторские“ та різних інших сект. Надто популярне було антитринітаріянство, що захоплювалася ним трохи чи не вся Волинь⁴⁾. Антитринітарські ідеї діставалися на Волинь двома шляхами: з Литви й Польщі. Близько 1575 р. на Волині з'явилися сам Теодосій Косой з своїм найближчим співробітником Ігнатієм. Ігнатія притулив у себе вельможний магнат Кадьян Чаплич-Шпановський, що палко поділяв антитринітарські погляди й розлючений був проти тодішніх архіреїв та ченців⁵⁾. З інших волинських антитринітаріїв треба згадати за Мотовила, що жив у господі кн. К. К. Острозького. Цей Мотовил, як відомо,

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VI. Передмова, стор. 131. *l*

²⁾ Ор. Левицькій, Соцініянство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси („Кіевская Старина“, 1882, квітень. 51 стор.).

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Сказанія кн. Курбського, I, 84.

⁵⁾ Див. про це листування князя Курбського з Чапличем (ibidem, I, стор. 183—190).

написав спростування на книгу єзуїта Петра Скарги „О единствѣ церкви Божіей подѣ единымъ пастырѣмъ и о греческомъ отступленіи отъ этого единства“. Великим впливом і значінням користувався і антитринітарій Христофор Бронський, що випустив під псевдонімом Христофор Філалет книгу „Апокрисис“ в оборону Берестейського православного собору 1596 року проти Скарги. За цю літературно-полемічну заслугу кн. К. К. Острозький подарував Бронському один з своїх маєтків.

З чотирьох синів згаданого попереду Кадьяна Чаплича-Шпановського завзяті прибічники антитринітаріянства були Мартин та Юрій. Останній в своїй резиденції Киселині (кол. Володимиро-Волинського повіту) організував соцініяньську громаду й відкрив школу. Року 1614 в Киселині замість цієї школи відкрито вищу соцініяньську школу, забезпечену доволі кваліфікованими як на той час педагогічними силами. Міцненсько-таки загіздилося соцініяньство на Волині в м. Гощі (кол. Острозького повіту). Дарма що володільці цього містечка Гаврило та Роман Гойські були православні, усе-ж вони дуже прихильно ставилися до соцініянь. Живовидячки, на початку XVII в. соцініяньи відкрили у Гощі свою школу, яка проіснувала аж до 1639 року¹⁾. Так само як і Киселиньська, школа в Гощі тішилася серед волинської молоді великою популярністю. Чимало допомагали соцініяньству на Волині власники містечка Ляховці (кол. Острозького повіту) дідичі Сенюти, що організували в Ляховцях соцініяньську громаду та школу. За видатний осередок соцініяньства на Волині було й м. Берестечко (кол. Дубенського повіту), що належало князям Пронським. Соцініяньи загіздилися тут у XVII в. Окрім перерахованих більш чи менш великих осередків соцініяньства на Волині, були й інші райони, де воно було дуже. Згаданий вже у нас Мартин Чаплич у своєму маєткові Береску (поблизу Киселина) організував соцініяньську громаду та школу. Були соцініяньські громади, очевидно, і в інших маєтках Чапличів (напр., у Галичанах). Можна було-б назвати й низку інших волинських дідичів, при-

¹⁾ Ор. Левицькій („Кіевская Старина“, 1882, травень, стор. 206—207).

хильників соцініянства, що засновували у себе вдома соцініянські громади.

Широчезна повідь соцініянства на Волині стає зрозуміла ще й через те, що соцініянську пропаганду тут могли провадити і з другого боку. Можна напевне твердити, що чимала частина волинської шляхетської молоді здобувала освіту в Раковській соцініянській школі. У Люблині соцініяни мали свою гарно організовану громаду, церкву, школу і друкарню. Та, як відомо, в Люблині був і трибунал, — найвища судова установа для білорусько-українських земель. Цей трибунал раз-у-раз притягав до Люблина волинську шляхту. Ці звязки з великим соцініянським осередком відкривали не аби-які можливості для пропаганди соцініянських ідей серед волинських дідичів. Справді, джерела називають цілу низку шляхетських родин на Волині, прихильних до соцініянства. Соцініянства трималися й міщани багатьох містечок та міст на Волині. Чапличі у своїх володіннях наvertsали буди на соцініянство навіть селян, одзвольючи їх за це від панщини. У соцініянських Киселинських та Береській школі навчалася молодь різних станів.

Наприкінці вісімдесятих років XVI віку над польсько-литовськими „дисидентами“ зависли грізні хмари. Єзуїти розпочали енергійний наступ цілим фронтом і, між иншим, кинулися на соцініян. Притягаючи на свій бік могутніх оборонців соцініянства, улаштовуючи диспути, друкуючи книжки, брошури та памфлети, єзуїти не гребували й фізичними заходами супроти своїх ворогів. Року 1627 єзуїти поширюють чутку, буцім-то люблинські соцініяни зрадили державу, перебуваючи в стосунках з шведським королем Густавом-Адольфом і трансильванським князем Гаврилом Бетелєм. В наслідок цього соцініянську громаду в Люблині закрито. Заходилися переслідувати соцініян і в деяких инших містах у тому числі й на Волині. Воно правда, коли вмер Сигізмунд (1632 р.), за його наступника Володислава соцініянам пощастило було знову домогтися сякої-такої волі, тільки-ж це тривало не довго. Р. 1638 студенти раковської соцініянської академії розбили хреста, що стояв за містом. Надзвичайна комісія, утворена, щоб розслідувати цей факт, встановила, що тут завинила й раковська соцініянська професура. Соймовий декрет заквив раковську академію,

соцініянських пасторів та професорів було повигонювано. Розгром соцініян у Ракові трохи підсилив соцініянський рух на Волині. Маючи надію на своїх волинських оборонців, повигонювані з Ракова соцініяни надумалися були піднести науковий рівень Киселинської школи. Справді, незабаром-таки школу цю піднесено на ступінь академії. Нова академія почала тішитися великою популярністю не тільки серед соцініянської молоді. Підвищено програму і в соцініянській школі в Береску. Католицьке духовництво аж ніяк не могло примиритися з таким успіхом соцініянства. Луцький католицький єпископ і Володимирський декан подали до суду позов проти Чапличів-Шпановських за те, що вони переховували в себе повигонюваних з Ракова соцініян і самовільно повідкривали „аріянські академії“. Справа в суді тривала чотири роки й тільки р. 1644 спеціальний трибунальський декрет закрити Киселинську та Береську школи, а Чапличі повинні були заплатити за своє протекторство соцініянам грошову пеню. Одночасно розгромлено соцініянську громаду в Ляховцях.

Зазнали соцініяни лиха і в Гощі. Їхній протектор київський каштелян Роман Гойський вмер у 30-х рр. XVII в., а його спадкоємиця й дочка Регіна Соломірецька завзято підтримувала православіє. Щоб чинити опір соцініянству, вона р. 1638 заснувала в Гощі православний монастир і відкрила при ньому школу підвищеного типу, „абы еретические науки над католическою религиею болш не триумфовали“. Р. 1639, тут-таки в Гощі, відкрито скількись православних шкіл елементарних, а зате закрито школу соцініянську. За два роки Гоща перейшла до пана Адама Киселя, що не мав на думці утискати місцевих соцініян, та переднішого добробуту гощанські соцініяни вже не могли відновити.

Отак переслідувано соцініян і в інших місцях на Волині. Люблинський трибунал, куди надходили на розв'язання усі скарги католицького та уніятського духовництва на соцініян, розв'язував справи на користь позивачів. Тяжка грошова пеня, позбавлення шляхетства, інфамія і баніція — ось що припадало соцініянам та оборонцям їхнім. Важко було сподіватися інших ухвал, адже справи, з католиць-

кою релігією зв'язані, звичайно розглядувано в особливих трибунальських комісіях, які склалися на половину з представників католицького духівництва. Шляхта на соймах протестувала була проти репресій супроти соцініян, вимагала волі віри для дисидентів, намагалася приборкати трибунали й настоювала на тому, щоб дисидентські справи передавано до сойму. Важко було, звичайно, сподіватися, що католицька клерикальна партія чимось поступиться, та боротьбу проти неї соцініяни провадили довго й енергійно ¹⁾.

У середині XVII в. на Україні палали народні селянсько-козацькі повстання, зв'язані з ім'ям Гетьмана Богдана Хмельницького. Після поразки урядового війська під Жовтими Водами і під Корсунем народне повстання набрало особливо широких розмірів, відгукнувшись навіть у деяких білоруських краях. Дідичі залишали свої маєтки й перелякані тікали до центральних районів. Тікали й дідичі-соцініяни. Повстанські козацькі загони, переслідуючи своїх класових ворогів, не відрізняли дідичів соцініянських та католиків; наганяли вони жаху й на православну шляхту. 1655—57 рр. до меж Польсько-Литовської держави увійшли шведські загони, захопивши обидві столиці. Соцініяни почали шукати захисту у шведського короля Карла X, бо католицьке духівництво озброювало проти них і міську чернь. Був момент, коли сам Хмельницький схилився до реальнішої спілки з Швецією, а до Хмельницького прилучилися такі показні оборонці соцініян на Україні, як київський підкоморій Юрій Немирич, його молодший брат Стефан, підчаший київський, киселинський державця Олександр Чаплич та деякі інші. Воно правда, за Юрія Немирича слід завважити, що під цей момент він уже покинув свої соцініянські захоплення на користь православного визнання, і тільки давнім звичаєм довго ще його взивали „лютором“ ²⁾. Будь-що-будь, козацький рух завдав не аби-

¹⁾ Докладніше про це див. у Лукашевича: *Dzieje kościoła wyznania helweckiego w Malej Polsce*, стор. 270—285, 354—459 та ін.; Stecki T., *Wołyń*, t. I; у Любенецького: *Historia Reform. Polon.*; Оп. Левицькій, Соцініянство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси, „Кіевская Старина“, 1882, травень, стор. 193—224.

²⁾ Акты Южной и Западной России, т. VII, стор. 204—205.

якого вдару соцініянським громадам. Поруйновано було соцініянські молитовні будинки та школи, гинули в огні книгозбірні. Давніші патрони соцініянства зіходили з кону, а їхні діти вже й на думці не мали обстоювати „помилки“ своїх батьків. Єзуїтська пропаганда робила своє, єзуїтські школи де-далі більших набували прав на існування, а римсько-католицьку церковну дисципліну визнано за найкраще стримувальне начало, що запобігає будь-яким соціальним та політичним вибухам.

Розвиток протестантизму в білорусько-українських краях Польсько-Литовської держави позначивсь піднесенням культурного й зокрема шкільного життя. За доби реформаційних рухів у Польсько-Литовській державі мало не все друковане слово перебувало в руках протестантських громад. Навіть неприхильний до Реформації кс. Буковський каже, що перед р. 1564 протестантських писань було більше, ніж католицьких, і друкарень протестантських значно більше, ніж католицьких¹⁾. Це вже само собою повинно було впливати з розуміння про протестантство, як „релігію розуму“, а не „сліпої віри“, як католицтво. Коли протестантство бажало можливо швидше й глибше опанувати розумове життя суспільства, то тим більше воно повинно було подбати про школу, як найкращий засіб, щоб впливати на суспільство. Ми безумовно

---

¹⁾ Цит. твір, т. I, 440 та 467 стор. Свого часу дослідників цікавило було питання, куди поділася сила книжок, які повиходили з православних і надто з протестантських друкарень, розкиданих по білорусько-українській території Польсько-Литовської держави. Ми маємо скількись документальних даних, що проливають світло на долю „дисидентської“ й узагалі „еретицької“ літератури. Од року 1676 зберігсь ствердний привилей короля Яна III цехові Виленських палітурників, що суворо забороняє дисидентам та еретикам торгувати книжками (Акты Виленск. Археогр. Комісії, т. X, № 16, стор. 83—86). Наприкінці-ж описуваного в нас періоду, р. 1794, 13 березня поліційська комісія В. кн. Литовського видала універсала, що ним загадувала особливим духовним цензором-католиком розглянути усі друковані видання (ріста, друкі у хієгі) у межах В. Кн. Литовського. Наказано вважати за заборонені геть-усі книги, не згідні з ученням католицької Церкви й з місцевими народніми звичаями. Для цього комісія призначила 35 ксьондзів-цензорів по всіх найголовніших районах князівства (Акты Вилен. Археогр. Ком., т. X, № 154, стор. 553—556),

повинні відзначити, що протестантських шкіл більшало в міру того, як зростав сам реформаційний рух. У цій важливій освітній ролі протестантства й полягала велика його вага для культурного життя „руської“ людности Польсько-Литовської держави. Навіть поборники православія (от як К. К. Острозький, Роман Гойський та ин.) не могли не оцінити цієї ролі протестантизму. Ми вже зазначали, як прихильно вони ставилися були до соціанства у своїх володіннях.

У протестантських школах учнів навчали й рідної мови. Окрім того, з 1550 р. починаючи протестанти влаштовують і дівочі школи. Звичайно, ми повинні трохи застерегтися. Назвати протестантів „ревнителами освіти“ можна лиш з певними обмеженнями. Протестантські „збори“ не раз-у-раз уживали достатніх енергійних заходів що-до розвитку шкільної діяльності церковних громад. Мабуть, не так уже й ретельно дбали вони й за освіту свого духівництва¹⁾, не кажучи вже за просвіту світської молоді. Поволі й певною мірою мляво посувалася праця й над виданням Біблії народньою мовою. Необхідно додати, що так було навіть за часів розквіту протестантства у Польсько-Литовській державі²⁾.

Переходимо до огляду самих шкіл. Тут маємо за потрібне завважити, що докладна історія цих шкіл за браком даних неможлива. Ми відзначимо лиш основні, найхарактерніші й найважливіші моменти в шкільно-освітній діяльності протестантських громад у білорусько-українських землях Польсько-Литовської держави.

Лютеранські школи, ідучи за хронологічним порядком, насамперед ми повинні згадати за Виленську школу Кульви. Аврам Кульва, литвин зроду, навчавсь у Кракові, Віттенберзі та Сієні (в Італії) й дістав чудову як на той час освіту. Року 1538 він, маючи ступінь доктора обох прав, повернувся до Вильни, де дальшого року відкрив школу на 50 учнів³⁾. Учинок Кульвин ставсь, як каже Лукаше-

¹⁾ Люб о в и ч ь, Історія реформації въ Польщѣ, стор. 268, 295.

²⁾ К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, цит. твір, стор. 151.

³⁾ Łukasiewicz, Dzieje kościołów wyzn. Helw., t. II, p. 156; Буковский число учнів визначає в 60 (ор. cit., I, 341—342); про лютеранські

вич, за захопливий приклад і для кальвіністів, що завзято (silnie i bujnie) заходилися організовувати школи й невеличкі школи при своїх „зборах“ і в інших місцях Литви, Білоруси та України.

Педагогічну Кульвину діяльність перебили інтриги католицького духовництва. Єпископ Павло Гольшанський випрохав року 1542 у короля Сигізмунда I декрета, що за ним Кульва мав підлягати єпископському судові. Щоб уникнути можливих неприємностей, Кульва втік з Вильни і р. 1543 зробивсь ректором та професором Кенігсберзького архіпедагогіона; р. 1546 він у цьому званні й помер¹⁾.

За п'ядесятих років XVI в. у Вильні ми бачимо й іншу лютеранську школу. Лютеранський навчитель ксьондз Ян Вінглер (або инакше Віклеф)²⁾ на Німецькій вулиці, у будинку заможного купця Морштина, улаштував церкву й школу. До сфери свого впливу Вінглер уключав, — принаймні, попервах, тільки міщан-німців³⁾. Та процвітала ново-відкрита школа недовго. Коли Морштин помер, Вінглер мусів був тікати⁴⁾. Про дальшу долю цієї школи ми маємо лиш мізерні й уривкові відомості. Року 1633 20 липня вийшов привилей од короля Володислава на йм'я лютеранської Виленської громади, що надавав їй право правити Службу Божу польською та німецькою мовами, тримати „министров зборовых, министров школьных и убогих шпитальных“, володіти грошовими сумами та маєтками, їхні будинки шкільні, зборові, шпитальні та цвинтарні одзволювано від постоїв⁵⁾. У першій половині XVII в. лютеранська громада в Вильні поруч з хлоп'ячою школою мала ще й дівочу⁶⁾.

Протестантські школи існували в Витебську й містечку Меречі⁷⁾. К. В. Харлампович, на тій підставі, що тут перева-

---

школи в Вильні подано відомості у В. Г. Васильєвського: „Очеркъ исторіи г. Вильны“.

¹⁾ Łukasiewicz, Dzieje kościołów wyzn. Helw., t. I, p. 7—8; Kraszewski, Wilno od początków jego..., op. cit., t. III, p. 106—107.

²⁾ Крашевський зве його Віклефом і має за Лютерового учня (op. cit., III, p. 107). Пояснення, чом Вінглера деякі автори перейменували у Віклефа, див. у К. В. Харламповича: Западно-русскія школы, стор. 152.

³⁾ Kraszewski, Wilno od początków jego, t. III, p. 108; Rostowski, I, p. 5.

⁴⁾ Kraszewski, op. cit., p. 108 i 137. ⁵⁾ Арх. Сб. т. III, № 63.

⁶⁾ К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 153.

⁷⁾ Jągoszewicz, op. cit., III, 80.

жало лютеранство, гадає, буцім-то ці школи можна вважати за лютеранські ¹⁾).

Кальвінські школи. Освічений протектор кальвінізму в литовсько-„руських“ землях Микола Радзивіл Чорний, що сприяв зовнішньому зростанню цієї секти, багато дбав про розвиток шкільної просвіти в душі кальвінізму. Заснувавши скількись стипендій по закордонних університетах ²⁾), Радзивіл у своїх просторих володіннях у Литві та Білорусі повідкривав чимало шкіл.

Існувала кальвінська школа і в самій Вільні. Тут її було відкрито разом з „збором“ у Гаштольдовому будинкові на розі Великої та Іванівської вулиць, навпроти костьолу св. Яна. Школа швидко стала розвиватися, та згодом це зростання перейшло в підупад, мабуть за браком достатнього кадру кваліфікованих викладачів, а так само й коштів ³⁾). Зусилля виленських кальвіністів підтримати школу, дістаючи кошти й запрошуючи з-за кордону гарних викладачів, — успіху не мали. На кальвінську громаду в Вільні насувалася грізна хвиля єзуїтського ордену. У родині самих Радзивілів ставсь розкіл. Чотири сини Миколи Радзивіла Чорного перейшли в католицизм, а молодший з них Юрій навіть висвятився. Потроху в численних маєтках Радзивілів кальвінських пасторів почали випирати католицькі ксьондзи. Тільки дядько цих нових поборників католицизму Микола Радзивіл Рудий (виленський воєвода) стримував католицьких неофітів. Завдяки йому кальвіністам пощастило затриматися на якийсь час і в Гаштольдівському будинкові. Чимось запізним одгонить уже од фундації Миколи Радзивіла Рудого (од 20 березня р. 1577) виленській кальвінській громаді пляца поблизу Покровської церкви з збудованими на ньому церквою та шкільним будинком ⁴⁾). Виленське католицьке духівництво занепокоїлося цією фундацією Радзивіла Рудого й ужило відповідних заходів, щоб її анулювати. У відповідь на скаргу

¹⁾ К. В. Харламповичъ, цит. твір, стор. 153.

²⁾ Jaroszewicz, op. cit., III, p. 34.

³⁾ Łukaszewicz, Historia szkół, t. I, p. 120; Харламповичъ, Запдно-русскія школы, стор. 154.

⁴⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. VIII, № 167, стор. 405—411; пор. Акты Вил. Арх. Ком., т. XX, №№ 27, 28.

єпископа Валеріяна король Стефан Баторій у листі до Миколи Радзивіла рішуче забороняє під загрозою пені (10 тисяч кіп литовських грошей) будь-яким способом будувати для кальвіністів нові шкільні будинки й нові „збори“¹⁾. Та сваритися з могутнім старостою аж ніяк не виходило в плани короля, і з протягом часу кальвіністам пощастило влаштуватися на новому місці²⁾.

Дуже конкуренцію кальвінській школі становила ново-відкрита єзуїтська академія. Щоб цього уникнути, кальвіністи почали мріяти за те, щоб перетворити свою школу в університет. Для цього було зроблено дуже багато: зібрано гроші, запрошено вчителів з Польщі й німецьких земель, вироблено програму, підшукано приміщення. Тільки-ж виленське католицьке духовництво надзвичайно вороже поставилося до цього проекту. Відомий вже нам Юрій Радзивіл і папський нунцій Аннібал клопоталися перед королем Сигізмундом III про заборону кальвіністам мати у Вильні свій університет, бо інакше траплятимуться разуразні сутички між кальвінськими та єзуїтськими студентами й порушуватиметься громадський лад³⁾. А втім, дещо в своїй школі поліпшити кальвіністам, очевидно, пощастило. Лукашевич запевнює, що кальвінська школа у Вильні складалася з 5 клас⁴⁾ і за-для освіти до неї вступали юнаки з Польщі, Королівської Пруссії, Інфлянтів, Курляндії. Отже школа ця була доволі популярна.

Конкурувати з єзуїтською колегією для кальвінської школи з протягом часу стало не підсилу, тим більше, що єзуїти боролися не тільки духовними культурними способами, а й брутальними, фізичними. Нафанатизована від єзуїтів чернь р. 1591 потрощила й спалила „збор“⁵⁾. Ми не знаємо, напевне, чи постраждала при цьому школа, але гадаємо, що лихо не обминуло й її. Року 1599 знову спитувалися розгромити кальвінського проповідника й учителя⁶⁾. Страждала школа й через те, що єзуїти різними

¹⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. VIII, № 1.

²⁾ Арх. Собрн., т. III, № 29.

³⁾ Łukasze w i c z, Dzieje kościołów wyznania Helw. w Litwie, t. I, p. 62, 63.

⁴⁾ Łukasze w i c z, Historia szkół, t. I, p. 375.

⁵⁾ Monumenta Reformationis Poloniae et Lithuanicae, Wilno 1911, p. 60—91.

⁶⁾ Baliński, Dawna Akademia Wileńska. 98.

способами перетягали до себе кальвінських учнів, до того у деяких з кальвінських міністрів спостережувано потяг до латинства¹⁾. Року 1611 фанатична юрба, що в ній переважала академічна єзуїтська молодь, спалила шкільне приміщення, збор та помешкання для навчителів та міністрів. Почасти згоріла, почасти була розграбована шкільна книгозбірня. Це був кричущий акт насильства від єзуїтського ордену, такий гидкий, що єзуїти мали за необхідне виправдуватися й доводити спеціальною брошурою, ніби вони зовсім були непричетні до цієї справи²⁾. Кальвінський сеньйор Швейковський скарживсь був королеві, але нічого з того не було. Не допоміг і отвертий протест на соймі проти несправедливого ставлення уряду до протестантів, протест, що його виголосив Януш Радзивіл³⁾. Найбільше, чого досягли були кальвіністи, це те, що їм не заборонили відновити спалені церковні й шкільні будинки.

На синоді 1 липня 1612 року кальвіністи ухвалили стягти для цього по 6 грошей з кожного хлопа й по 1 золотому з волоки землі. Вельможні й багаті патрони кальвінізму, що збереглися ще до того часу, не пошкодували спеціальних на це пожертв. На зібрану грошову суму кальвіністи не тільки відбудували школу, а й заснували при ній гуртожиток для педагогічного персоналу та учнів⁴⁾.

Тільки-ж становище виленської кальвінської школи в XVII в. не було міцне. Загальна доля кальвінізму в „руських“ землях Польсько-Литовської держави відбилася й на шкільному житті кальвінської виленської громади. Кальвіністи частенько зраджували свою секту на користь католицтва, унії, ба навіть соцініянства⁵⁾. Джерела констатують, що освітній ценз викладачів кальвінських шкіл узагалі й виленської зокрема підупав. Соймовий декрет

¹⁾ Łukasiewicz, Dzieje kościołów wyzn. Helw., t. I, p. 147—148, пор. t. II, p. 164.

²⁾ Łukasiewicz, Dzieje kościołów wyzn. Helw., I, 147—151; Kraszewski, Wilno od początków jego..., t. III, p. 121—122.

³⁾ Łukasiewicz, op. cit., t. I, p. 149—151.

⁴⁾ Łukasiewicz, op. cit., t. II, p. 164; пор. його-таки Historia szkół, I, p. 176.

⁵⁾ К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 157—158.

року 1640 остаточно знищив (zniósł na zawsze) виленську кальвінську школу¹⁾. Залишавсь іще як сіль в оці єзуїтському орденіві кальвінський „збор“, що довгий час правив за мету для молоді, яка навчалася в єзуїтській академії²⁾.

З інших кальвінських шкіл, розташованих у „руських“ землях Польсько-Литовської держави, треба назвати Слуцьку гімназію, що її заснував кн. Ян Радзивіл³⁾. Янів Радзивілів брат литовський гетьман Христофор Радзивіл, після Янової смерті, зробив на школу нового запису, що давав змогу влаштувати при ній і конвікт. Що-до напрямку освіти й виховання Слуцька кальвінська гімназія мала характер духовного шкільного закладу й повинна була готувати майбутніх кальвінських проповідників. Через те в ній виучувано й богословські дисципліни⁴⁾.

Були й інші кальвінські школи, напр., у Ворнянах (Виленського повіту), Сморгоні, Глибокому та Новогрудку⁵⁾. Року 1592 7 січня Софія Миткевич дає дарчого запису на свій маєток Шидлово (у Жмудській землі) на школу для світської (partykularną) молоді при Шидловському „зборі“, „aby się młodzież krzesyanska darmo krom żadney zapłaty magistrum y bakalarzom od dziatek nauk wyzwolonych uczyli y czwiczili się“⁶⁾. Та чи було відкрито фактично цю школу, ми не знаємо.

Микола Радзивіл Рудий відкрив кальвінську школу в м. Біржах. На початку XVII в. біржанська школа стає гімназією, але в другій половині XVII в. вона хилиться до підупаду й переходить у розряд так званих елементарних шкіл⁷⁾. Живовидячки одночасно з біржанською школою організовано такого самого типу кальвінську школу

¹⁾ Łukasiewicz, Dzieje kościołów wyzn. Helw., t. II, p. 165; пор. Kraszewski, Wilno od początków jego, t. III, p. 126—131.

²⁾ Kraszewski, op. cit., t. III, p. 132—133.

³⁾ Акты Виленск. Археогр. Ком., т. XII, №№ 101 і 103; Харламповичь, Западно-русскія школы, стор. 159.

⁴⁾ Харламповичь, op. cit., стор. 160; Łukasiewicz, Dzieje wyzn. Helw., t. II, 162—163.

⁵⁾ Харламповичь, op. cit., стор. 162.

⁶⁾ Monumenta Reformationis Poloniae et Lithuaniae. Wilno 1911, p. 147—149.

⁷⁾ Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, III, p. 455; Харламповичь, цит. твір, стор. 159.

в Кейданах. Коли саме її відкрито, точно встановити не щастить, але можна твердити, що розквіт її діяльності припадає на 30—40-ві роки XVII в. завдяки щедрим пожертвам (од 8-го липня 1631 року) Христофора Радзивіла й його дружини Ганни ¹⁾). В українських землях дуже популярна була Паневецька школа ²⁾, що її відкрив р. 1590 браславський воєвода Ян Потоцький. Навчальну програму в ній було трохи підвищено, бо, окрім звичайного курсу „вільних наук“, у ній викладувано філософію та богословіє. Та функціонувала ця школа недовго. Р. 1611 її було закрито, коли Паневці опосів новий власник католик — Станіслав Ревер, небіж фундатора Потоцького ³⁾).

Скажемо скількись слів що-до соцініянських шкіл у „руських“ землях Польсько-Литовської держави. Принципово школи повинні були існувати при кожній соцініянській громаді, та навсправжки так було не раз-у-раз. На території Білоруси ми знаємо одну-однісіньку соцініянську школу: у Семятичах, Більського повіту, колишньої городненської губернії ⁴⁾). Найбільше соцініянські школи були поширені на Україні, де популярніше було й саме соцініянство. Ми вже згадували за те, що один з найретельніших протекторів соцініянства Юрій Чаплич-Шпановський у своєму маєткові Киселині (к. Володимиро-Волинського повіту) зорганізував був соцініянську громаду та школу. Близько р. 1614 цю школу перетворено в навчальний заклад підвищеного типу. Відоме ім'я першого ректора цієї школи. Це був волинський шляхтич Евстафій Кисіль, що переклав на грецьку мову книгу Томи Кемпійського „Про наслідування Христа“. Року 1631 Евстафій Кисіль видав і присвятив Петрові Могилі свою „Антипологию“, що склав її, маючи на думці спростувати „Апологию“ Мелетія Смотрицького, де недавній ренегат закидав православної Церкві, ніби вона наблизилася до протестантизму ⁵⁾). Відзначаємо цей факт

¹⁾ Харламовичъ, цит. твір, стор. 160—161.

²⁾ Паневці на Поділлі, над р. Смотричем.

³⁾ Łukasiewicz, Historia szkół, op. cit., t. I, p. 371.

⁴⁾ К. В. Харламовичъ, Западно-русская школы, стор. 165.

⁵⁾ Ор. Левицькій, Соцініянство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси („Кіевская Старина“ 1882, травень, стор. 212, 205—206, 215—216.

через те, що він почасти пояснює нам, чом деякі православні волинські землевласники прихильно ставилися до соцініян, знов-же й зростання соцініянства в українських краях. Одколи року 1627 погромлено й закрито Люблинську соцініянську громаду, а року 1638 королівський декрет закрив Раковську соцініянську академію, увага польських соцініян зосередилася на Волині й зокрема на Киселині. Сюди поприїздили повигонювані з Ракова та Люблина вчені соцініяни: Матвій Твердохліб, Якуб Гриневич-Гижановський (відомий згодом під ім'ям Яна Трембіцького) та Лука Рупневський. Киселинську школу піднесено на ступінь академії з богословським відділом для підготовки соцініянських пасторів та проповідників ¹⁾.

Поблизу Киселина у Береску, маєткові Юрієвого брата Мартина Чаплича, так само організовано (перетворено з кальвінської) школу. Коли Киселинська школа зробилася академією, у Береску під ректоруванням Рупневського відкрито філософський відділ соцініянської академії ²⁾. Невдовго судилося волинським Атенам бути за світич для околичної молоді (до речі сказати, усіх визнань). Луцький католицький єпископ порушив проти Чапличів справу, між иншим закидаючи їм, що вони поширюють „блюзницьку и чертовську профессию“. Наслідки нам уже відомі.

Дуже популярна на початку XVII в. була соцініянська школа в м. Гощі. Цікаво відзначити, що до цієї школи залюбки йшла й православна молодь. Не піддаючи тут історично-критичній аналізі так званий „Извѣтъ“ „старца“ Варлаама, пам'ятку доби царя Василя Шуйського, ми беремо в нього одну важливу для нас подробицю: майбутній московський претендент навчається наук у соцініянській школі в Гощі. Відомі ймення деяких з професорів Гощанської соцініянської школи. Це — Теофіл Молітор, Данило Durosius, Войтех Saregius та доктор медицини Соломон Палюдіус. Ліквідовано соцініянську школу в Гощі року 1639, коли на ім'я ігумена гощанського православного монастиря св. Михайла нова православна посесорка Гощі Регіна

¹⁾ Ibidem, стор. 216.

²⁾ Оп. Левицькій, „Кіевская Старина“, 1882, травень, стор. 216.

Соломирецька видала була об'язнку не дозволяти аріянам та иншим еретикам у Гощі правити Службу Божу й засновувати аріянські школи. Ще перед тим, року 1638, та-таки Регіна Соломирецька заснувала була в Гощі вищу православну школу, „абы еретические науки над каѳолическою религиєю болш не триумфовали“. Є підстави твердити, що Регіна Соломирецька поклала багацько зусиллів, щоб справді припинити „триумф“ гощанської соцініянської школи: до православної школи притягнуено найкращі педагогічні сили. За головного їй опікуна обрано київського мітрополіта Петра Могилу, а першими ректорами були: Гнат Оксенович-Старушич та Інокентій Гизель, згодом ректор Київо-Могилянської колегії¹⁾.

Припускаємо, що ми перерахували не всі соцініянські школи в „руських“ землях Польсько-Литовської держави. Як запевнює один авторитетний дослідник, „изъ 150 соцініянскихъ польско-рускихъ общинъ рѣдкая не имѣла своей школы и рѣдкая не была руководима образованнѣйшими пасторами, прошедшими заграничные университеты“²⁾. Можна було-б назвати низку шкіл, які, дарма що були в Коронній Польщі, але правила за освітнє вогнище й для „руської“ молоді; отакі, напр., Любартівська школа, що її заснував Люблинський воєвода Микола Фірлей, і Люблинська школа, де навчалося багато української молоді. Ор. Левицький гадав, що соцініянські школи були в м. Ляховцях (володіння панів Сенют, в кол. Острозькому повіті) і м. Берестечку (кол. Дубенського повіту)³⁾.

Унутрішню організацію протестантських шкіл, розташованих у „руських“ землях Польсько-Литовської держави, як слушно завважує К. В. Харлампович, треба поставити в звязок не з р.-католицькими колегіями, а з новими школами, утвореними в Німеччині за доби Реформації⁴⁾. Це цілком зрозуміло, бо педагогічний та адміністративний персонал їх поповнювано найбільше особами німецького походження, або такими, що здобули освіту в німецьких

¹⁾ Ibidem, стор. 220.

²⁾ К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 162.

³⁾ „Кіевская Старина“, 1882, травень, стор. 207 і 208.

⁴⁾ К. В. Харламповичъ, цит. твір, стор. 167.

протестантських університетах, які відродили гуманісти ¹⁾. Ми не торкаємось у своєму спеціальному нарисі деталей лютеранської педагогічної системи, але відзначаємо лиш те, що школу, згідно з цією системою, розглядувано як потребу громадянства в його цілому, держави та людськості. Це ідея, по суті, не нова, оскільки перед Лютером її проголосили були гуманісти, але лютеранська педагогіка розвинула її як-найповніше.

Загальний характер навчально-виховної справи у протестантських школах як лютеранських та кальвінських, так і соцініянських визначали соборні постанови цих сект. Громада, яка звичайно утримувала школу, дбала не тільки про її матеріальний добробут, а й за те, щоб навчально-виховна справа в її школі була на належній височині. Так було, напр., у виленських лютеранських школах. Кальвіністи в Польсько-Литовській державі становили три провінції (великопольську, малопольську та литовську), що їми керували особливі супер-інтенденти. Об'єднували їх спільні собори. Обираний доживотньо супер-інтендент скликав собори у своїй провінції й видав школи. Найближчий догляд за кожною окремою кальвінською школою належав так званим світським сеньйорам або схоларам. Вони повинні були бути на іспитах, складали програми та статuti шкіл, наглядали за вчителями й поставою шкільно-виховної справи, відчитуючися що-року перед синодом. Свою владу й вплив у школі сеньйори-схолари звичайно поділяли з місцевими патронами й фундаторами тої чи іншої школи. Те саме ми можемо спостережати і в соцініянських школах. Собори соцініянських громад не тільки призначали сеньйорів-схоларів, ректорів та вчителів, а й контролювали усі сторони шкільного життя. Звичайного-ж часу найвищий догляд за школою належав схолареві, а безпосереднє наглядання — ректорові.

Як лютеранські, так і кальвінські та соцініянські школи мали конфесіональний характер, обслуговуючи насамперед потреби своєї секти. У спеціальній „вокації“, або листов-

¹⁾ Про це докладніш див. у Шмідта, Історія педагогіки, т. II, стор. 450 і дд., і т. III, стор. 63 і дд., пор. Раумеръ, Історія виховання і освіти. т. I, стор. 173 і дд.

ному запрошенні навчителя, найстаріші члени виленської лютеранської громади висловлювали свою оцінку школи як місця, де молодь мала виховуватися у страху Божому й побожності через щоденну молитву й виучування катехізису¹⁾. Шкільний день у тій-таки виленській лютеранській школі починався і закінчувався молитвою й співами церковних гімнів; окрім того, двічі на день школярі ходили до церкви²⁾. По кальвінських школах, — принаймні в найорганізованіших (напр., у Пинчовській), — духовним дисциплінам приділювано стільки годин, скільки усім іншим разом. При цьому їх виучувано не тільки в школі, а й у церкві. Згідно з основними принципами соцініянської педагогіки, що їх зформулював був Фавст Соцін, людина повинна правильно визначити свої повинності. Ці-ж останні поширюються на її дух, на тіло й на зовнішній світ. Духовні повинності людини з'ясовує філософія, або, правдивіш, богословіє, тілесні — розкриває медицина, а так звані „зовнішні“ — юриспруденція. Та коли ми вдамося до детальнішого з'ясування обсягу кожної дисципліни у Фавста Соціна, то другорядне значіння „світських“ наук буде виразніське.

Окрім „релігії“, викладуваної в формі різноманітних катехізисів, в описуваних у нас школах виучувано й інші дисципліни: давні й народні мови, риторику, поезію, діалектику, філософію, математику, історію, часом і право. Само собою зрозуміло, що в зв'язку з місцевими умовами й залежно від складу педагогічного персоналу, цю програму могли скорочувати. Показне в шкільній програмі протестантських шкіл у „руських“ землях Польсько-Литовської держави місце приділювано польській мові. Це зроблено, щоб пропагувати протестантську науку серед польської або спольщеної шляхти. Навіть московські раціоналісти, щоб пропагувати свої ідеї в білоруських та українських землях, повинні були, як свідчить кн. Курбський, вивчати „польську барбарію“³⁾. Узагалі в історії розвитку поль-

¹⁾ Відповідні параграфи статуту виленської лютеранської школи ми запозичили у К. В. Харламповича (Западно-русскія школы, стор. 169—171).

²⁾ Ibidem.

³⁾ Сказанія князя Курбскаго, вид. 2-ге, стор. 271.

ської літератури протестантизм в усіх його виглядах мав показну роль, як свідчать навіть такі особи, які взагалі не дуже-то прихильно ставляться до протестантського вчення. Особливо впливали на утворення польської національної літератури кальвіністи та соцініяни, що перекладали на польську мову Біблію, Новий Заповіт, видавали польською мовою віршовані твори та польські граматики. Та не можна було протестантам ігнорувати й „руську“ мову. Можна зазначити скількись випадків, коли „руською“ мовою користувалися в оригінальній та перекладній протестантській літературі. Для прикладу вкажемо на катехізис, що його видав Несвізький намісник Матвій Кавечинський та кальвінські міністри Симон Будний та Лаврентій Кришковський р. 1562 під таким заголовком: „Катихизис. То ест, наука стародавняя, христіанская от светого писма, для простых людей языка руского, в питаннях и отказех собрана“. Цей катехізис упорядчили присвятили були синам обох Радзивілів (Миколи Чорного та Миколи Рудого), щоб молоді Радзивіли „не только в чужеземских языцех кохали, але бы ся тежь и того здавна слав'ного языка словен'ского розмиловали и оным бавити рачили“. „Слов'янська“ мова тексту цього катехізису — не церковно-слов'янська богослужбова мова, але літературна „руська“ мова, якою написано й посвяту до цієї книги¹⁾. „Руською“ мовою написано листа (фальшованого) половця Івана Смери до князя Володимира і збірки духовних пісень, перекладених з німецької мови на „слов'янську“, розведёну домішкою народніх слів та висловів²⁾. Христофор Радзивіл робив спробу запровадити до програми случької кальвінської гімназії викладання „руських наук“³⁾. Року 1581 у с. Хорошові (кол. Острозького повіту) соцініянин Валентин Негалевський зробив переклад Нового Заповіту з польської на ту-таки „словенську“ мову. У передмові до цього пере-

¹⁾ К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 176.

²⁾ Ibidem; про листа Івана Смери див. розвідку проф. І. І. Малишевського (Труды Киевской Дух. Академіи, 1876, т. II, червень та липень); Ор. Левицкій, Соцініанство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси („Кіевская Старина“, 1882, квітень, стор. 53—57).

³⁾ Археограф. Сборн., т. VII, № 55.

кладу Негалевський запевнює, що працю свою він зробив „за намовою и напаминанем многих учоных, богобойных, а слово Божие милующих людей, которые писма польского читати не умеют, а языка словенского читаючи писмом руским выкладу слов его не розумеют“¹⁾. А втім, що-до соцініян доводиться сказати, що вони швидко почали користуватися в своїй літературній діяльності (польською та латинською мовами²⁾).

Наприкінці нашого нарису скажемо скількись слів що-до характеру та історичної ролі протестантських шкіл у „руських“ краях Польсько-Литовської держави. Історики відзначають нетолерантність, що її виховували ці школи в учнях, брак народнього духу, дух чужий, космополітичний, який ставив інтереси релігії вище над інтереси батьківщини та держави³⁾. Лукашевич має Реформацію за одну з головних причин занепаду Польщі, бо вона поділила польський народ на два табори й віддала Польщу до рук спритному й самолюбному єзуїтському ордену⁴⁾. Дарма що деякі провідці протестантських громад намагалися були утворити унію усіх протестантських сект, одности між ними не було. У стосунках поміж протестантськими громадами панував дух нетолерантности. Особливих нагінок зазнавало соцініянство. Ухвалено постанову про вигнання соцініян з меж Польсько-Литовської держави. Тільки заступництво кардинала Гозія, що діяв тут з певним захованим планом, спиноло практичне переведення в життя цієї ухвали. Коли протестантизм був зрозумілий для представників великих аристократичних родин, що навчалися по закордонних університетах, то дуже мало він був приступний унутрішньою стороною рядовому шляхтичеві, що пнувсь до лютеранського або кальвінського „збору“ слідом за родовитим паном. Ще менш зрозумілий був він

¹⁾ Ор. Левицький запевнює, що Негалевський зробив переклад Нового Заповіту на українську мову (Соцініянство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси. „Кіевская Старина“ 1882, травень, стор. 208).

²⁾ Покинув „руську“ мову відомий нам Симон Будний; польською мовою писав свої релігійні гімни український протектор соцініян Юрій Немирич (Харламповичъ, цитов. твір, стор. 176—177).

³⁾ В и к о w s k i, op. cit., I, p. 369.

⁴⁾ Див. передмову до його писання про дисидентів.

селянинові¹⁾. Проф. Любович, який спеціально вивчав реформаційний рух у Польщі, каже, що це („движеніє“) „было крайне поверхностно, не имѣло корней и не произвело никакого серьезнаго переворота ни въ общественной, не въ политической жизни польскаго народа. Протестанты не сумѣли взять въ руки школьное дѣло, не сумѣли также захватить руководство и другими отраслями общественной жизни, находившимися въ рукахъ католическаго духовенства. Училищъ, университетовъ, больницъ, госпиталей, страннопріимныхъ домовъ, убѣжищъ, которыя могли бы дать пріютъ женщинамъ, нуждавшимся въ общественной опекѣ, всего этого не было вовсе создано польскими протестантами а что и было сдѣлано въ этомъ отношеніи, то въ такихъ ничтожныхъ размѣрахъ, что не могло удовлетворить на сущныхъ потребностей...“²⁾.

Що протестантизм ледві зачіпав поверхню „руського“ шляхетського громадянства, не сягаючи до його середніх та нижчих шарів, це, звичайно, річ безперечна. Та не можна заперечувати й те, що соцініянські й узагалі протестантські школи в Польщі та Литві були дуже популярні, притягаючи до себе різновірну молодь. Адже й усенька міць протестантизму полягала в його культурній праці. Соцініянство завсіди йшло під прапором просвітнього руху, намагаючись будувати школи, друкарні й розвивати літературну діяльність. Сучасники бачили це краще від нас, людей XX віку, і часом не аби-як підтримували соцініян, іноді зовсім не поділяючи їхніх догматичних, релігійних крайностей.

Не можна забуватися й за те, що протестантський рух у „руських“ землях Польсько-Литовської держави спонукав і інші релігійні визнання подбати за свої школи. Пожвавівшала шкільно-освітня діяльність не тільки католицької, а й православної Церкви.

---

¹⁾ Демьяновичъ А., Іезуиты въ Западной Россіи, Спб., 1872, стор. 40—41.

²⁾ Проф. Н. Люб о в и ч ъ, Начало католической реакціи и упадокъ реформациі въ Польшѣ, стор. 27—28.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ТАК ЗВАНА КАТОЛИЦЬКА РЕАКЦІЯ
І ЄЗУЇТИ В БІЛОРУСІ ТА УКРАЇНІ

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Так звана католицька реакція, і єзуїти в Білорусі та Україні.

Термін „католицька реакція“ дуже поширено в історичній літературі, а втім він потребує толкування. Коли кажуть про „католицьку реакцію“, то, звичайно, мають на оці протидіяння Реформації. Але тоді цілком затушкованоється те глибоке переродження католицизму, що сталося в XVI в. Звучи антипротестантський рух „реакцією“, історик допускається низки неточностей. По-перше, він неправильно оцінює суть процесу в самій католицькій Церкві, що його треба характеризувати, як відродження або переродження католицизму; по-друге, він не може пояснити успіхів відродженого католицизму в боротьбі з Реформацією, і потрете, наражається на небезпеку дати неправдиву по суті характеристику єзуїтського ордена, що найбільше й проробив реформу в самій Церкві, а не по-за нею. Ось чому, гадаємо, випадає підтримати пропозицію деяких істориків замінити термін „католицька реакція“, як дуже невиразний, точнішим „католицька реформація“ або „католицька реформа“¹⁾. Як розвиток реформаційного руху в „руських“ землях Польсько-Литовської держави не можна пояснювати самим-но механічним засвоєнням протестантських ідей, що діставалися з Заходу, так і причину руху там так званої „католицької реакції“ або контр-реформації слід шукати не в „зовнішніх силах“, які насували на Польщу та Литву, а в надрах самого суспільства. Проф. Н. Лю-

¹⁾ А. Г. Вульфийус, Проблемы духовного развития. Вид. „Наука и Школа“, Петербург, 1922, стор. 130. Ранке рекомендує термін „регенерация“ католицизму в XVI в. („Римские папы, ихъ церковь и государство въ XVI и XVII в.“).

бович цілком слушно з цього приводу завважує, що в самому суспільстві і зокрема серед духівництва з'явилися зародки реакції проти реформаційного руху. Велику вагу в справі відродження католицизму в Польщі цей учений приписує діяльності папських нунціїв ¹⁾. З кінця шістдесятих років XVI в. й єпископи починають звертати більшу, ніж давніш, увагу на свою „отару“ й на духівництво. З єзуїтів, таким чином, не були „родоначальники“ „католицької реакції“, що сталася в останній чверті XVI в. у Польщі та Литві; за ініціаторів її було саме духівництво. Єзуїти тільки надали свого специфічного забарвлення контр-реформації. За перших років свого перебування на території Польсько-Литовської держави єзуїти не відгравали були головної ролі у боротьбі з реформаційним рухом, отже не можна їм приписувати показне місце і в „реакційному“ русі. 60—70 роками єзуїтів у Польщі та Литві було не гурт; не багато було тут під той час і шкіл єзуїтського ордена. По „руських“ землях Польсько-Литовської держави було тільки дві єзуїтські колегії: у Вильні та Ярославлі. Серед шляхетства та міщанства „реакцію“ спостережувано вже в середині 60-х років XVI в., коли низка родин не тільки з дрібної, ба й з великої шляхти та міщан виявляє намагання повернутися до католицької Церкви. Про одне з таких „навернень“ ми знаємо таке. Микола Радзивіл Чорний послав свого сина (названого згодом „Сиротиною“) за молодечих його років за кордон, щоб зміцнити його в кальвінізмі. Спочатку він виявляв був тенденції справдити батькові сподіванки й не від того був, щоб жорстоко й брутально познущатися з церковного католицького ритуалу. Та року 1572 молодий Радзивіл стає завзятим католиком, і в маєтку Радзивілів одбувається „реакція“: вигоняють звідти кальвіністів, „збори“, перероблені з костьолів, знову повертаються католикам, школи та друкарні переходять до єзуїтів. Сам Радзивіл-Сиротина на всі заставки скуповує протестантські книжки й палить їх на виленському базарі через ката. Обидва брати його стають

---

¹⁾ Проф. Н. Любавичъ, Начало католической реакции и упадокъ реформации въ Польшѣ, стор. 100—101.

пильними йому співробітниками: Юрій стає виленським єпископом, а згодом кардиналом, а Станіслав енергійно підтримує виленських єзуїтів. За Радзивілами пішла численна шляхта, так чи інакше звязана з цими магнатами¹⁾.

Десь у середині XVI в. литовсько-руська шляхта дістала цілковиту перемогу, як економічною, так і політичною стороною. Хлібна торгівля через Гданськ та Ригу, що під той час була розвивалася, утворювала виключно сприятливі умови для шляхетського маєтку. З „литовських“ земель Німанем та Західньою Двиною йшли хлібні валки до Балтицького моря. С. Чарновський досить переконливо запевнює, що зерно, вивожуване з Польсько-Литовської держави до Балтицьких портів, здебільшого йшло з „руських“ земель²⁾. Люблинська політична унія 1569 року забезпечила литовсько-руській шляхті політичне панування. Отже для литовсько-руської шляхти закінчивсь період боротьби за перевагу, і настав час для повсякденної буденної праці. Треба було зміцнити за собою здобуті позиції, забезпечити собі політичну гегемонію вгорі й сеньйоріальне панування внизу, у маєткові. Протестантство, що підносило особу й відкидало будь-які авторитети, тут менш було придатне, ніж реформований католицизм з його релігійно-дисциплінарними засобами. Цей католицизм працею й енергією єзуїтського ордену швидко пристосовано до інтересів пануючих клас того часу. Можна відзначити деякі цікаві моменти, звязані з першими кроками єзуїтського ордену на території Польсько-Литовської держави. Коли помер Сигізмунд-Август (1572 р.), дуже короткочасне царювання короля Генриха (1572—1574) змінила доба Стефана Баторія (1575—1586). На елекційному соймі з Баторія був кандидат шляхетської партії,— можновладство висовувало кандидатуру цісаря Максиміліяна. В обранні Баторія не брало участі й духовництво. Проти нового короля був Рим, примас Уханський та „бог папістів“ — кардинал Гозій. Коронував його кувявський єпископ Станіслав

¹⁾ Н. Каръевъ, Реформація и католическая реакція въ Польшѣ. „Вѣстникъ Европы“, 1885, листопад, стор. 156—157.

²⁾ Czarnowski, Historia handlu i przemysłu w Polsce i Rosji, p. 44.

Карнковський. Таку опозицію Стефанові Баторієві від католицького духовництва звичайно пояснюють тим, що його кандидатуру підтримували протестанти, ба навіть антитринітарії (Бландрата). Католицька партія, натурально, більше схилилася до австрійського дому. Та Стефан пам'ятав гасло Генриха VI „Paris vaut une messe“ і дуже швидко потрапив зорієнтуватися в ситуації, що повинна була утворитися. Агентові Карнковського Саліковському пощастило обробити нового короля в католицькому дусі, хоч і згодом Баторія ми бачимо не в таборі старого католицизму, що його вже розхитала й дискредитувала Реформація, а приятелем єзуїтського ордена. Цілком імовірно, на нашу думку, накидвані Баторієві слова: „si pop esset rex, jesuita esset“. Стефан Баторій не любляв протестантства, не через те, що воно відштовхувало його своєю догматичною стороною, здається, найменш цікавою для Баторія¹⁾. Колишньому семигородському воєводі, що волею долі опинивсь на виборному польсько-литовському престолі, необхідно було встановити гарні стосунки з цісарем й убезпечити собі прихильність римської курії... Єзуїти були корисні Баторієві в цій справі: гарні стосунки з імперією, нехай й у вигляді поганого миру, було налагоджено. Показну роль відгравали єзуїти в особі Антонія Поссевіна і в стосунках Баторієвих з Римом²⁾. Не менш потрібні були єзуїти новому королеві у себе, вдома, щоб, як каже дієписець ордена кс. Заленський, „виховавши громадянство в дусі католицизму, відродити його, замечене ерессю та анархією“³⁾. Баторій цінував послуги ордена. Як відомо, найперше, що зробив новий король, з'явившись на територію Польсько-Литов-

¹⁾ Jaroszewicz, *Obraz Litwy.*, t. III, p. 89.

²⁾ Załęski, *Jesuiti w Polsce*, t. I, pars I, Lwów 1900, p. 245; пор. Pawiński, *Początki panowania Stefana Batorego* (Źródła dziejowe, IV).

³⁾ Łukasiewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. I, p. 44. Відомо, що Христофор Варшевіцький у своїому трактаті „De optimo statu libertatis“ (1598 р.) рекомендував Польщі та Литві деспотизм Пилипа II. Як прихильник королівського абсолютизму виступає в своїх казаннях єзуїт Петро Скарга, що картав соймових послів, які проводили теорію шляхетської вільності (Н. Каръевъ, *Реформація и католическая реакція въ Польшѣ*; „Вѣстникъ Европы“, 1885, листопад, стор. 173).

ської держави, це приборкав „повстання“ у м. Гданську. Вільне торговельне місто обтяжував васалітет Польсько-Литовської держави; отож, скористувавшись з найближчого міжкоролів'я, воно відколелося од своєї метрополії. Річ зрозумілива, що втрата великого торговельного порту, що вивозив за кордон чималі хлібні запаси, загрожувала економічним крахом країні. Баторій мусів був у негайному порядку ліквідувати повстання. Гданськ визнав свою залежність од Польсько-Литовської держави й серед інших пактів прийняв зобов'язання впустити до міста єзуїтів та відновити їхні костьоли та колегії ¹⁾).

Впливав на Баторія великий канцлер коронний та гетьман Ян Замойський, що перебував під впливом свого духовника єзуїта. Та до найважливіших актів Баторієвої політики єзуїти втручалися були й безпосередньо. Згідно з зобов'язанням, даним на елекційному соймі, Баторій повинен був провадити своїм коштом Ливонську війну з Московщиною. Щоб ця війна щасливо закінчилася, у цьому були кривно зацікавлені литовсько-руські магнати, які провадили хлібну торгівлю з Ригою та іншими балтицькими портами. Окрім того, окупація литовсько-руських земель од московського війська загрожувала руїною низці місцевих землевласників. Єзуїтський орден постачав у достатній кількості для Баторієвого табору своїх агентів, утворивши з них обозову місію. Можна твердити, що закінчення Ливонської війни обумовила глибока економічна та соціальна криза на Русі, а зовсім не стратегічний хист Баторіїв та моління й обітничі в королівському таборі. А втім єзуїти Лятерна й Скарга намагалися були тримати ініціативу в своїх руках, підбадьорювати військо й раз-у-раз, коли йому хоч трохи щастило, пояснювали це, як допомогу Божу. Ще більшу роль довелося відіграти єзуїтам підчас дипломатичних пересправ поміж Польсько-Литовським та Московським урядами. Як посередник у мирових пересправах, що почалися, виступав надісланий з Риму від папи єзуїт Поссевін, що вдало виконав свою місію. Тут нас мало цікавить пи-

¹⁾ А. Дем'яновичъ, Іезуиты въ Западной Россіи, Спб. 1872, стор. 58—59.

тання про те, які перспективи вимальовувалися для єзуїтського ордену в звязку з тим, що Польща та Литва замирилися з Московією, у далекому майбутньому, але найближчі наслідки дипломатичної Поссевінової діяльності відчуті незабаром. Єзуїти набули не аби-якої ваги в очах литовсько-руської шляхти.

Неначе у нагороду за діяльність Лятерни та Поссевіна, Стефан Баторій видає грамоту, що надає єзуїтам права широкої діяльності й насамперед у Полоцькій землі. За якийсь час ті-ж самісінькі милості здобувають і єзуїти виленські¹⁾. Далі ми могтимем сказати про це докладніш. Протягом одинацятьох років, що царював Стефан Баторій, становище єзуїтського ордену в Польсько-Литовській державі де-далі міцнішало. За цей час орден устиг доволі-таки зблизитися з польсько-литовським шляхетством.

Так само було й за дальшого короля Сигізмунда III (1587—1632 рр.), що завдячував польсько-литовський престіл католицькій шляхті, на чолі з канцлером Яном Замойським. Змінилася тільки політична ідеологія ордену. Давніші монархічні ідеї, що їх так завзято переводили були єзуїти, заступили нові, відповідніші до вимог моменту, а саме: католицизм і „золота шляхетська вільність“ — це те саме. Таку зміну не треба пояснювати, як метаморфозу всередині ордену; її викликали самі-но зовнішні обставини. Рясне на воєнні події царювання Стефана Баторія не давало було спромоги шляхті зосередити свої сили на те, щоб з'ясувати обопільні стосунки з королівською владою. Доводилося на якийсь час одкласти питання, з принципами шляхетської вільности звязані. Натурально, що вони згодом повстали, і порозвязувано їх не зовсім лояльно. Ми маємо на думці рокош Зебжидовського. Про характер цього руху існують різні думки. Розглядають його як рух протестантський, що зробив був останнє зусилля „снести католическую Церковь въ Польшѣ“²⁾: Інші історики вважають рокош Зебжидовського за політичний рух, учинений на те, щоб

¹⁾ Ibidem, стор 63—64.

²⁾ Каръевъ, Реформація и католическая реакція въ Польшѣ. „Вѣстникъ Европы“, 1885, листопад, стор. 177.

утворити в Речі Посполитій щось ніби парламент з міністерством з соймової більшості ¹⁾). Нарешті існує тенденція розглядати рокош Зебжидовського, як шляхетську фронду, безглузду саму по собі, шкідливу й позбавлену патріотизму ²⁾). Немає потреби спинятися на детальному з'ясуванню характеру цього руху, бо це в наше завдання не входить. Та хоч-би які ми мотиви для рокоша Зебжидовського наводили, він не втратить характеру шляхетської фронди, скерованої проти замаху на „золоту шляхетську вільність“ од королівського абсолютизму. Цікаво відзначити, що в нових виданнях казань Петра Скарги вихвалення королівського абсолютизму проминено й, навпаки, є гарні відзиви про шляхетську вільність ³⁾).

Успіхові єзуїтського ордену в Польсько-Литовській державі сприяло й те, що його вороги були кволі й роз'єдані. Протестантство не для всіх було приступне через свою абстрактну доктрину й раціоналізм. Секти й напрямки були надзвичайно різноманітні. Це призводило протестантські громади до боротьби, що набувала часом характеру самонищення. Особливо завзята була боротьба поміж кальвіністами та соцініянами. Останніми роками XVI в. спалахнула боротьба поміж православними та уніятами, дуже напружена та довга. Єзуїтський орден опинивсь був у гарних умовах — *tertius gaudens*. Надто тоді, як у руках у ордену мало не цілком зосередилася вища й середня освіта, становище його ще більш зміцніло усіма сторонами. Минуле єзуїтського ордену в „руських“ землях Польсько-Литовської держави вже розглянено в історичній літературі. Ми не називатимемо тих численних капітальних праць, як давніх, так і новітніх дослідників, що, оповідаючи про історію єзуїтського ордену взагалі, мимохідь торкалися й його долі в Польсько-Литовській державі ⁴⁾). Перерахуємо тільки деякі спеціальні монографії,

¹⁾ Bobrzyński, Dzieje Polski w zarysie... II, p. 167—169.

²⁾ Szujski, III, p. 169—170; 192 et sq.

³⁾ Каръевъ, цит. твір. „Вѣстникъ Европы“, 1885, листопад, стор. 178.

⁴⁾ Бібліографічні дані про єзуїтський орден можна знаходити в Г. Бѣмера „Die Jesuiten“ (рос. переклад Н. Попова, Москва 1913). Так само у Кареева „Исторія Западной Европы въ новое время“, т. II, Спб. 1904, стор. 249—250. Деякі найважливіші праці з історії єзуїтського ордену зга-

та праці, що найближче до нашої теми стосуються. Ідучи за хронологічним принципом, на найпершому ми повинні поставити місці працю єзуїта Ростовського „Lithuanicarum S. I. Historiarum provincialium pars prima. Wilnae 1768“. Через цінний і рясний фактичний матеріал ця праця може тепер бути за перводжерело. Дуже цікава праця Морачевського „Jezuici w Polsce“, 1861. Та куди повніша й змістовніша капітальна праця кс. Заленського „Jezuici w Polsce“ т. I—V. Велику частину цієї докладної монографії присвячено оглядові діяльності єзуїтського ордена в „руських“ землях Польсько-Литовської держави. Шкільно-освітню діяльність єзуїтського ордена в цих землях доволі докладно змальовано в двох монографіях: Baliński „Dawna Akademia Wileńska“ (Petersburg 1862) і Bieliński „Uniwersytet Wileński“ (т. I—II). Є скількись монографій і російською мовою. Року 1872 надруковано працю А. Дем'яновича „Іезуиты въ Западной Россіи въ 1569—1772 гг.“ (Спб). Ґрунтуючися виключно на друкованому матеріалі, автор намагається дати вичерпливий науковий нарис історії єзуїтського ордена на „руській“ території Польсько-Литовської держави. Не досить повні, мало з'ясовують, чом такий дужий вплив мав єзуїтський орден серед „руської“ людности Польщі та Литви, такі праці, як Ю. Ф. Самаріна „Іезуиты и ихъ отношеніе къ Россіи“, Морошкіна „Іезуиты въ Россіи“, Д. Толстого „Римскій католицизмъ въ Россіи“ (т. I—II), І. Слівова „Іезуиты въ Литвѣ“ („Русскій Вѣстникъ“ 1875) та деякі інші. Історії єзуїтської освіти в „руських“ землях Польсько-Литовської держави присвячено два розділи (II та III) першого відділу дисертації К. В. Харламповича „Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка“. Про єзуїтські школи в цих межах трактують дві статті: Го-жалчинського „Іезуитскія школы въ Юго-Западной Руси“ (Труды Кіевской Дух. Академіи. 1869, т. II) та Ястребова „Іезуиты и ихъ педагогическая дѣятельность въ Польшѣ и Литвѣ“ (Труды Кіевской Дух. Академіи. 1869). Обидві

дано в книзі А. Г. Вульфуса: „Проблемы духовного развития“. Петербург 1922, стор. 166—167. Треба застерегтися, що подана в цих авторів бібліографія далеко не повна.

останні праці не є оригінальні, переказуючи (надто це треба сказати що-до статті Гожалчинського) відповідні відділи спеціальної монографії Лукашевича „Historia szkół“.

Як саме дісталися єзуїти на територію Білоруси та України, це доволі докладно розповідають трохи чи не всі історики єзуїтського ордена в Польсько-Литовській державі і будь-яких непорозуміннів це питання не викликає. Відзначено й те, що в Білорусі єзуїти мали не аби-який успіх. За первісну базу ордена сталося м. Вильна; дуже міцно єзуїти загніздилися і в Полоцьку. Додамо, що Білорусь притулила була рештки ордена й по тому, як його розгромлено в Західній Європі та Польсько-Литовській державі року 1772. Менший успіх мав єзуїтський орден на Україні. Це, гадаємо, можна пояснювати тим, що єзуїти посувалися шляхом, який проклало було протестантство, а воно поширеніше було на Білорусі. Окрім того українська шляхта підтримувала православ'я, а згодом і унію і з інших міркувань: у латинстві вона вбачала польську „небезпеку“.

Року 1608 єзуїтський орден на території Польсько-Литовської держави становив уже дві провінції: польську та литовську. За провінціяла литовської або, правдивіш, литовсько-руської провінції призначено Павла Боксу. Впливаючи на народні маси своїми проповідями та сповіддям, єзуїти намагалися прибрати до своїх рук пануючі класи через шкільну освіту та виховання. Коли єзуїти з'явилися на територію Польщі та Литви, там уже були доволі організовані школи. Свого часу ми вже казали про те, як завзято намагалися були виленські єзуїти понищити місцеві протестантські школи. Відомі нам і тії підхідки, що за їх допомогою єзуїтський орден усунув соцініянські школи на Україні. Свою боротьбу з конкурентами на терені народньої освіти єзуїти повели ширше, не проминаючи й шкіл католицьких. Наші джерела переказують випадки конфліктів поміж орденом та Краківською академією. За привід сталося те, що познанські єзуїти зажадали піднести свою колегію на ступінь академії. Краківська академія, що мала в Познані свою школу, натурально, запротестувала. Сигізмунд III, дуже прихильний до єзуїтів, ладен був під-

тримувати їхні інтереси. У Римі, куди потім передано справу, єзуїти мали високих протекторів... Ще за Стефана Баторія спалахнули сутички між Академією та єзуїтами в Кракові. Року 1583 Баторій віддав єзуїтам костьол св. Варвари, що над ним Академія мала право патронату. А що Академія слушно гадала, що єзуїти заснують у Кракові й школи, то на цій підставі вона почала вимагати, нехай-би не тільки майбутні єзуїтські вихованці, а й члени ордена, котрі відали освіту по цих школах, підлягали Академії. Єзуїти на це не погоджувалися, а за якийсь час, справді, відкрили свою школу в Кракові. Спалахнула боротьба. Тільки тоді, як Сигізмунд помер, уже за Володислава краківські єзуїти примушені були закрити свою школу. Не пощастило єзуїтам і піднести свою познанську колегію на ступінь академії. Далі вони хтіли були відкрити академію у Львові, але й тут Краківська Академія поставила єзуїтам опір. Довелося обмежитися і в Львові самою колегією. Питання про перетворення познанської колегії в академію порушували єзуїти ще раз і так само даремно.

У другій половині XVII в. поміж краківською академією та єзуїтами спалахнула боротьба за нижчі школи. Року 1668 єзуїти спробували були відкрити у Варшаві нижчу школу, та це викликало цілу низку протестів од тієї-таки краківської академії. Справу передано для розгляду на соймаки та сойми. Аналогічних випадків ми знаємо скількись¹⁾. Боротьба між академією та орденом пояснюється не якимись ідейними мотивами, не усвідомленими хибами педагогічної системи єзуїтського ордена (академічні школи були ані трохи не кращі од єзуїтських). Ми маємо тут звичайнісіньку конкуренцію; з усього знати, що академія побоюється, щоб не випустити з своїх рук почесне й вигідне зайняття, що дає змогу не аби-як впливати на різні класи єуспільства, не кажучи вже про матеріальні вигоди, от як фондуші та інші грошові пожертви.

Дужу конкуренцію єзуїтському ордену в справі шкільної освіти в Польсько-Литовській державі ладні були зро-

¹⁾ Ł u k a s z e w i c z, Historia szkół, I, p. 116—174.

бити піяри. Католицький чернецький орден піярів, треба сказати, чималою мірою сприяв тому, що шкільна справа пожвавішала. У Польщі та Литві піяри з'явилися у середині XVII в. Уперше тут зацікавилися піярами за Володислава, що р. 1641 удався до Риму з проханням вирядити до Польщі кількох членів піярського ордену. Політичні обставини (трицятилітня війна в Західній Європі) вплинули на те, що піяри з'явилися на території Польщі та Литви. Коли шведи облягли Ольмуц, то місцеві піяри повтікали до Польщі. Уряд Володислава вітав їх гостинно. З р. 1657 піяри почали виступати тут на шкільно-педагогічному терені.

Одколи Станіслав Любомирський дав піярам змогу відкрити школу в своїх маєтках (у Подоленці на Спизі), піярські школи почали швидко поширюватися і в „руських“ краях Польсько-Литовської держави, напр., у Вильні, Щучині, Витебську, Зелові й т. д. Як і слід було сподіватися, піяри зустріли дужий опір од єзуїтського ордену. Листовно й усно єзуїти почали ширити чутки про те, ніби піярські школи ні до чого не придатні, а коли існують єзуїтські школи, вони навіть зайві. На це піяри дуже скромно відповідали, що, мовляв, цілком слушно, що з єзуїтів дуже гарні навчителі, та школи єзуїтські існують не скрізь. Окрім того, програми в школах єзуїтських та піярських не збігаються, бо піяри в себе навчають дітей тільки елементів грамоти: читання, письма та арифметики. Єзуїти не вгавали і, щоб підірвати піярські школи, ужили найулюбленішого й найвипробуванішого способу: почали відкривати свої школи там, де існували були піярські. Перша велика сутичка між двома орденами, відома нам, сталася в Петрокові, де піяри ще року 1675 заснували свою школу. Важко було боротися проти могутнього ордену. Боротьбу проваджено не тільки культурним способом: обопільно заносючи скарги й до уряду й до Риму. Траплялися випадки, що єзуїтські школярі брутально нападали на своїх піярських товаришів. Піяри не могли знайти захисту проти цих бешкетів у місцевих судових установах. На скарги їхні та прохання приборкати й покарати винних піярам доводилося чути таке: „niedoczekają studenci pijarscy, aby za nich karani byli jezuici“.

На початку XVIII в. сутички між піярами та єзуїтами відбувались і в межах Білоруси. У Вильні піяри оселилися року 1722 за допомогою місцевого єпископа Констанція Бржостовського. Меречський староста Антоній Сапіга (згодом трокський каштелян) подарував їм пляц, так званий Сапіжинський (давніш Полюбинських) і дві кам'яниці, щоб вони відкрили там свою школу й своїм коштом навчали наук (аж до риторики включно) 6 незаможних шляхтичів. Волю фундаторову виконано. Відомі ймення перших педагогів, що працювали під наглядом та вказівками Коннарського; серед них джерела звать Луку Росолецького, Матвія Догеля та Торквата Тиминського. Надто багато працював на користь виленської піярської школи Матвій Догель. За допомогою короля та литовського канцлера Чарторийського, він купив у Вильні під конвікт будинок, заклав костьольний будинок і поширив вбогу книгозбірню. Шкільна діяльність піярського ордена в Вильні зустріла різку опозицію від єзуїтів, що намагалися були захопити до своїх рук монополію народньої освіти. Як єзуїти, так і піяри, за одну з присутніх повинностей свого ордена мали навчати молодь. Особливо повставали єзуїти проти того, щоб піярська школа існувала поруч з виленською академією. Через те вони й надумалися або зовсім знищити піярську школу, або обмежити її діяльність навчанням убогої молоді (*ubogich dzieci*). Скоро тільки єзуїти довідалися за те, що піяри мають відкрити школу у Вильні, вони зараз-таки порушили справу про порушення привилеїв академії. Щоб мати успіх, єзуїти притягли на свій бік місцеву шляхту. Зробити це для них було не важко, бо близько XVIII в. вона являла собою колишніх учнів єзуїтських колегій. Шляхта виленського воеводства, зібравшись 1-го лютого 1725 р. на соймиках, ухвалила отвертий протест проти відкриття у Вильні піярської школи. Цей протест не мав бажаних наслідків. У справу вплутавсь виленський воевода Констанцій Потій. Ніби на те, щоб припинити цю колотнечу, він заборонив піярам відкривати у Вильні школу. Піяри на те не дуже вважали й удалися по допомогу до короля Августа II, і той 16 лютого 1726 року дозволив їм відкрити школу. Єзуїти поста-

ралися анулювати королівський дозвіл. 19-го листопада того-таки року вони в Гродні виклопотали потвердний привилей на всі надані давніш права та переваги виленській єзуїтській академії. Діпнувшись цього, вони знову вже на легальних підставах, почали вимагати, щоб піярську школу було закрито. З обох боків рясним дощем посипалися скарги до Риму і справа набрала дуже бурхливого характеру. Вороги піярів піднесли на обговорення такі питання: 1) чи повинні піяри принципово викладати вищі науки по своїх публічних школах; 2) чи мають вони право приймати до своїх шкіл багату та вельможну молодь; 3) чи можуть вони організовувати шкільні гуртожитки. Спеціальна конфліктна комісія розвязала ці питання в інтересах піярського ордена, а папа 1-го травня 1731 року дав офіційного дозволу піярам викладати по своїх школах вищі науки, приймати до цих шкіл вельможну молодь і організовувати при них гуртожитки. Єзуїти, хоч і не без протестів, примушені були на якийсь час скоритися. Та ворожнеча між двома орденами, що переходила врядигоди у дуже бурхливі конфлікти, тривала й далі. Після низки сутичок з перемінним успіхом, р. 1753, в Несвіжі, провінціал піярського ордена Севастіян Виковський склав з єзуїтами договір з приводу виленської піярської школи. За обопільною згодою ухвалено, що Вильні піяри школи не триматимуть, а відкриють тільки конвікт для шляхетської молоді¹⁾.

Не маючи спромоги успішно боротися з єзуїтами в судах та на соймах, піяри перенесли свій фронт до іншої царини. Вони почали дбати за те, щоб поліпшити навчання по своїх школах і цим перемогти своїх суперників. За головного у шкільній реформі діяча був піяр Станіслав Конарський. Він особливо різко повставав проти схоластичних, цілком не звязаних з дійсним життям способів викладати науку красномовства — риторику (*wypowu*). Конарський вимагав перенести цю науку на практичний

---

¹⁾ Про піярів та піярські школи див. Łukasiewicz, *Historia szkół*, I, p. 174—194. Докладніше розповідає про піярські школи Biegański, *St. Szkoły pijarskie w Polsce*. Muzeum, 1807; Moszyński A., *Wiadomość o sporze pijarów wileńskich z jezuitami wileńskimi*, Wilno 1838; J. Kraszewski *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. II, p. 475—484.

грунт. Щоб успішніш переводити реформу по піярських школах, Конарський викликав з-за кордону найдібніших та найгідніших учителів з молодих піярів. Викинено з ужитку цілком непридатний підручник Альвара, замість нього повстала вдосконалена й систематична „граматика піярська“, що її склав сам Конарський. Граматика ця вийшла між люди спочатку року 1741, а згодом витримала скількись видань. По своїх школах піяри запровадили виклади нової філософії; уперше почав викладати цю дисципліну учень Конарського Антоній Вишневський — дуже освічений як на той час піяр. У шкільній програмі збільшено кількість годин, присвячених математиці, природознавству, історії та географії. Організовано комісію для вироблення шкільних підсобників; шкільні книгозбірні забезпечено книгами, мапами, глобусами, математичними та фізичними приладами, а де-не-де з'явилися й колекції з природознавства ¹⁾. Зреформовані таким способом піярські школи почали швидко поповнюватися учнями. Особливої серед вельможної шляхти популярности зажив варшавський шляхетський конвікт. Незабаром такі конвікти утворено у Львові та Вільні, куди почали переходити вельможні юнаки і з єзуїтських колегій, ба навіть з академій виленської та краківської. Піяри могли тріумфувати перемогу!

Реформа, що її перевели піяри року 1741, мала не аби-яку вагу. По-перше, вона спонукала єзуїтів подбати за те, щоб поліпшити навчально-виховну систему по своїх школах; по-друге, вона сталася за початок тієї великої шкільної реформи, що відбулася в Польсько-Литовській державі у другій половині XVIII віку. Розповімо ми за цю реформу трохи далі.

Ми маємо на думці вивчити єзуїтський орден найбільше як культурне явище. Тим-то ми не зупиняємося на зовнішній історії єзуїтів у „руських“ землях Польсько-Литовської держави, не вважаємо за необхідне простежити усі історичні етапи, які перейшов тут орден протягом більш як

---

¹⁾ Sienicki, Reformy Konarskiego w szkolnictwie polskiem, Spraw. gimn. IV, Lwów 1898 (є й окреме видання).

двохсотлітнього його існування. Ми знаємо, що долю Польсько-Литовської держави тісно було звязано з орденом єзуїтів, і політична катастрофа року 1772 фатально збіглася з вигнанням єзуїтів з Польщі. Відомо й те, що в політичних нещастях Речі Посполитої в останній чверті XVIII в. дехто схилявся обвинувачувати єзуїтів, які деморалізували були польсько-литовське громадянство¹⁾. На території Білорусі єзуїти знайшли собі притулок і тоді, коли проти них озброїлася була усенька Західня Європа. Усе це, звичайно, дуже цікаве для історика, та шкільно-освітня діяльність єзуїтського ордена — найістотніша й найосновніша його роля. До детальнішого огляду історії єзуїтських шкіл у „руських“ краях Польсько-Литовської держави ми й переходимо.

Виленька академія. Року 1569 еп. Валеріян Протасевич запросив єзуїтів до Вильни, а на початку липня дальшого (1570) року тут уже відкрито єзуїтську колегію, на чолі з Станіславом Варшевіцьким, дуже освіченою як на той час людиною²⁾. З великими труднощами, ступінь за ступенем, звойовувала собі нова школа становище серед литовсько-руської людности, здебільшого протестантської й православної. Не вважаючи на відповідну пропаганду від еп. Валеріяна Протасевича, до нововідкритої колегії, як висловлюється історик польсько-литовських шкіл, „mało kto dziecię oddawał“³⁾. Розквіт виленької єзуїтської школи відбувається трохи згодом, уже за Стефана Баторія. Тимчасом як Валеріян Протасевич „fundował kolegium św. Jana“, Баторій „erygował akademię“⁴⁾. Року 1578 виленьку колегію піднесено на ступінь академії і зрівняно в правах спеціальним королівським декретом з академією

---

¹⁾ Załęski, Czy jezuiti zgubili Polskę? Lwów 1872 (3-тє вид. Краків 1883).

²⁾ Rostowski, Lithuanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium pars prima. 42. Докладно про це розповіджено у Балінського „Dawna akademia Wileńska“, у Крашевського „Wilno od początków jego“ (t. II, p. 414 et squ.), Przyalgowskiego „Żywoty biskupów wileńskich“ і в деяких інших авторів.

³⁾ Łukaszewicz, Historia szkół, t. IV, p. 1.

⁴⁾ Załęski St., Jezuiti w Polsce, t. IV, p. I, Kr. 1905, str. 59.

краківською ¹⁾). Нова академія здобула санкцію й од Риму. Папа Григор XIII 29 жовтня 1579 року надав був новій академії усіх тих прав та привилеїв, якими користувалися такі академії і в інших країнах Західньої Європи ²⁾). Трохи згодом права та привилеї виленської єзуїтської академії стверджено на варшавському соймі (1585 р.) ³⁾). Валеріян Протасевич дбав і за матеріяльний добробут нової академії, забезпечивши її земельним фондушем та будівлями у Вильні. У самому місті він одвів академії низку будинків, а по-за містом різними часами надав у розпорядження виленським єзуїтам єпископські села Мідники, Бенюнци, Носковці, Пильцюни, Мереч, Рикойни, фільварок Дворище, маєток Ширвинти та деякі інші вгіддя ⁴⁾). Одколи виленську єзуїтську колегію перетворено на академію, її фондуші почали зростати. Як фундатор, виступає сам король, що звелів року 1579 відпускати з державної скарбниці що-року на потреби академії 20 плотів дров ⁵⁾). Станіслав Радзивіл року 1584 віддав академії передмістя Лукишки, Лев Сапіга (р. 1593) дві плебанії, ошмянський підстолій Ян Величко урочисько Савсупи, Ст. Вільчовський (р. 1609) — фільварок Бездани й кам'яницю й т. д. ⁶⁾).

Звання академії почало притягати учнів. Вже в липні 1579 року в новій академії нараховувалося близько 600 студентів, року 1586 близько 700, ще пізніше 1597—1600 р. аж до 800 чоловіка ⁷⁾).

Історик виленської єзуїтської академії на всьому протязі двохстолітнього існування ордена в Вильні не має багато фактичного матеріялу. Доводиться говорити лиш про різні шкільні інструкції й методи викладання, але й ті й ті були спільні у виленської академії з іншими аналогічними

¹⁾ Привилей Ст. Баторія виленській академії од 7-го липня 1578 р. і повторний од 1-го квітня 1579 р. наведено у Лукашевича (Hist. szkół, t. IV, str. 2—6; пор. t. I, str. 123—124.

²⁾ Magnum Bullarium Romanum, II, 489.

³⁾ Łukasiewicz, Historia szkół, t. IV, str. 18—19.

⁴⁾ Ibidem, str. 11—20; Baliński, Dawna akademія Wileńska, p. 90; Rostowski, p. 128.

⁵⁾ Baliński, p. 68.

⁶⁾ Ibidem, p. 90; Łukasiewicz, IV, 20—21, 38.

⁷⁾ Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 52.

академіями єзуїтського ордена. Зміни, що чинилися, були невеличкі й незначні й торкалися тільки зовнішніх способів викладання, ані трохи не змінюючи загального характеру й напрямку академічної освіти й виховання. Отож не дивниця, коли історик цієї шановної наукової установи примушений обмежитися на перелікові викладуваних наук, життеписі деяких найвидатніших професорів та фундаторів. Протягом усенького свого існування під опікою єзуїтського ордена виленська академія неначе застигла була в тих формах, які надано їй в момент її зародження. Як каже один історик, академія в XVI—XVIII в. не розвивається, пристосовуючись до потреб часу. Коли-ж і відбувається в ній щось подібне до реформи, то тільки про людське око, так мовити для реклами. Навіть боротьба з піярами спонукала була єзуїтів тільки складати комічні памфлети на адресу своїх супротивників, що виявило цілковите вбозтво й погане становище у вищій крайовій школі ¹⁾. Таким чином після докладної праці Балінського („Dawna akademja Wileńska“) не багато нового доводиться вносити до історії виленської вищої школи, аж поки вона з рук єзуїтського ордена перейшла до відання Едукаційної комісії в останній чверті XVIII в.

У XVI і аж до 40-х років XVII в. виленська єзуїтська академія складалася була з двох відділів: філософського та богословського. На філософському відділі викладувано такі дисципліни: 1) етику й політику, 2) фізику, 3) метафізику, 4) логіку, 5) філософію, 6) математику, 7) риторику, 8) історію, 9) географію, 10) поезію, 11) латинську мову, 12) мови французьку та німецьку й 13) астрономію (наприкінці описуваного в нас періоду). Філософський відділ був підготовчий до відділу богословського, що в загальному ладові академії мав домінуючу роль. На філософському відділі викладало 5 професорів, тимчасом як богословські курси читало аж 10 професорів, і на відділі було тільки 6 дисциплін: 1) теологія моральна, 2) казуїстика, 3) полеміка, 4) догматика, 5) мови східні (грецька та давньо-єврейська) та 6) канонічне право.

¹⁾ Kraszewski, Wilno od początków jego, t. IV, p. 12.

До року 1644 у виленській академії не було правничого відділу. Його зорганізовано завдяки синові освіченого литовського канцлера Лева Сапіги Казимира Лева Сапіги. Для цього він офірував академії 12.500 злотих готівкою, пообіцявши ще додатково 25.000 злотих. Згодом замість обіцяних грошей Сапіга віддав академії свій маєток Почаєвичі (в Оршанському повіті). Справді, ще за життя Казимира Лева Сапіги в академії викладали правничі дисципліни приїжджі (з Інгольштадта) професори Симон Дільгер, Георгій Шавер, а згодом Аарон Олександр Олізаровіуш. Воно правда, правничі науки у виленській академії викладувано не зовсім справно. У XVII-ж віці після шведської війни виклади цивільного права припинено, а церковне (канонічне) право перенесено до богословського відділу. Згодом, уже в XVIII в. відділ правничих наук знову поновлено. За Володислава IV була спроба відкрити при виленській академії й медичний відділ. Та не вважаючи на королівський декрет, що це дозволяв (р. 1641), медичний відділ не було відкрито. Це сталося через те, що не було професорів з медичних наук. Вже геть згодом, коли єзуїтів повигонювано з Польсько-Литовської держави, під час діяльності Едукаційної комісії, завдяки еп. Масальському, у виленській академії почали викладати (близько 1780 р.) медичні науки виписані з-за кордону професори, устатковано катедри й організовано анатомічний кабінет ¹⁾). На чолі кожного відділу стояв декан, а доглядати за академією в цілому мав виленський єпископ ²⁾).

Для студентів при академії було організовано гуртожитки, що звалися бурсами. З таких бурс ми знаємо Валеріанівську бурсу, що її відкрив р. 1577 еп. Валеріян Протасевич. Під цю бурсу відведено кам'яницю, що її купив єпископ на Бернардинській вулиці. На утримання бурсаків повинні були йти прибутки з двох інших єпископських будинків на Біскупській вулиці ³⁾). Крім того на

¹⁾ Kraszewski, op. cit., IV, p. 13—14.

²⁾ Łukaszewicz, IV, p. 23 i 40.

³⁾ Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 53; Kraszewski, IV, p. 27—28.

утримання своєї бурси Протасевич пожертвував 750 злотих¹⁾. Доглядати за бурсою, дбати про будинки та грошові фондуші бурси, за планом її фундатора, мав виленський єпископ, а доглядати за життям вихованців повинен був ректор академії, що звичайно призначав до бурси спеціального префекта, або сеньйора. Не вважаючи на те, що фондуш Валеріянівської бурси був чималенький, — на неї жертвували гроші різні особи, — справи у ній стояли не зовсім гаразд. Мабуть, спричинилося до цього відзначене вже двоєвладство²⁾. Валеріянівська бурса проіснувала була аж до кінця описуваного в нас періоду. Починаючи з кінця XVI в., у ній мешкали виключно студенти-литовці, що число їх не було точно фіксовано.

Бейнартівську або Амвросіянську бурсу відкрив р. 1602 виленський каноник Амвросій Бейнарт, пожертвувавши, щоб утримувати в ній вбогих учнів, 10.000 злотих польських. Трохи згодом (року 1606) до цього фондушу додано ще 8.000 польських злотих з прибутків єпископської катедри. Спочатку Амвросіянська бурса містилася на Скопівській вулиці, але року 1672 панотець Никодимівського костьола у Вильні Ян Кунцевич віддав під бурсу кам'яницю на Замковій вулиці³⁾. Ми не маємо відомостів про те, скільки учнів мешкало в цій бурсі й на яких умовах до неї вступали: чи всі, хто бажав, могли туди потрапити, чи тільки декого з кандидатів туди приймали.

Корсаківську бурсу заснував року 1618 Ян Микола Корсак (земський ошмянський суддя). Щоб утримувати цю бурсу, Корсак записав свій маєток у Ошмянському повіті Ясев і 800 кіп грошей. Окрім того, бурсаки мали право ловити рибу в озері Нароч. Під гуртожиток було відведено дерев'яний будинок на Скопівській вулиці. Найвищий догляд над бурсою належав виленській капітулі. Мешкало в гуртожиткові 20 учнів з литовсько-руських земель, з них 10 чоловіка були з родини Корсаків. Навсправжки вони не завсіди могли заповоржнити призначені для них місця, тоді звичайно ці незайняті вакансії надавано іншим незаможним шляхтичам⁴⁾.

1) Ibidem. 2) Так гадає К. В. Харлампович, стор. 54.

3) Łukasiewicz, IV, p. 37; Kraszewski, IV, p. 28.

4) Kraszewski, IV, p. 28—29; Łukasiewicz, IV, p. 35—40.

Виленську єзуїтську академію досить добре встатковано було навчально-допомічними установами. При ній була добряща як на той час книгозбірня, що початок їй поклав не хто як той-таки єпископ Протасевич, пожертвувавши їй своє книжкове багатство з кількох тисяч томів книжок. Сигізмунд-Август подарував академії свою виленську замкову бібліотеку. А далі академічну книгозбірню поповнювали пожертви інших осіб і духовних, і світських. Офіровано книги й гроші на купівлю книжок. Відомо, напр., що віддали до академії свої книжкові фонди такі особи, як виленський єпископ Евстафій Волович, єпископ жмудський Микола Пац, ксьондз Лука Краснодубський та ин. Казимир-Лев Сапіга, надвірний маршалок литовський, подарував академії чималу книгозбірню свого освіченого батька канцлера Лева Сапіги, що містилася в містечку Рожанах, Слонімського повіту. Цей книжковий фонд склав особливий відділ в академічній книгозбірні під назвою сапигинської книгозбірні. Вона містила в собі 3 тисячі томів і мала свій каталог. Академічна книгозбірня мала й грошові, і земельні фондуші. Єзуїти дуже дбайливо й бережно ставилися до своїх книжкових скарбів. Відомо, напр., що року 1650, перед тим як почалася була московська війна, академічну книгозбірню евакуовано до Кролевця (Кенігсбергу). Коли її перевозжувано назад до Вильни, деякі книжки загублено.

Рoku 1753 при виленській академії улаштовано астрономічну обсерваторію на кошти, що їх пожертвувала Лизавета Огінська-Пузина, каштелянова Мстиславська. Спочатку завідував був цією обсерваторією єзуїт Жебровський, далі Накціянович, а по них відомий Почобут. Та цей останній знайшов тут лиш декілька приладів: прилад щоб визначати паралакс, сонячного годинника та деякі инші. Почобут виписав з Парижа секстан (щоб визначати височину світил над обрієм) та скількись инших астрономічних приладів. Ще за єзуїтів у виленській академії був кабінет експериментальної фізики та практичної математики. Та особливо добре він був устаткований тоді, коли виленська академія перейшла в відання Едукаційної комісії, що відпустила на устаткування кабінету 500 злотих і на

купівлю приладів 2.000 злотих. Наприкінці XVIII в. при академії професор Ян Емануїл Гіліберт організував при кафедрі ботаніки та природознавства показовий город. За його наступника на кафедрі Георгія Форстера цей показовий город стояв на належній височині, але по тому він підупав. Року 1781 при академії організовано й зоологічний кабінет. Улаштовано спеціального корпусу природничих наук у покупленому спеціально на це будинкові¹).

Року 1742 якийсь собі Данило-Казимир Шишко (стольник та підстароста Лідський) заснував при виленській єзуїтській академії „семінарію“, де повинні були виховуватися шестеро незаможних доброго роду юнаків (*sex seminaristae nobiles pauperes*) з сьомим директором. Ці юнаки повинні були навчатися наук, починаючи від граматики й геть аж до риторики включно. Щоб утримувати семінарію, фундатор одписав 10 тисяч флоринів польських (або 10 т. скуті)²). Трохи згодом Шишко повторив свою фундацію. Для семінарії пожертвовано кам'яний будинок Рейтера; та цей будинок був трохи незручний, бо був тісенький (*szczyrły*), знов-же й далекий від академії. Через те Шишко відписав академії 10 тисяч польських злотих з тим, щоб на ці гроші було покуплено більший кам'яний будинок під семінарію. Окрім того, на утримання семінарії Шишко віддав свій маєток Семаковщизну (в Лідському повіті)³). Цей шляхетський *collegium nobilium* згодом, за Едукаційної комісії, перетворено в школу типу округових з 10 викладачами. При академії була й своя друкарня, що її передав їй виленський воевода Микола Христофор Радзивіл Сиротина близько року 1576. Давніш ця друкарня належала була жертводавцевому батькові, відомому протекторові кальвінізму Миколі Радзивілові й містилася в Бересті. Одколи друкарня перейшла до академії, її перевезено до Вильни, де на початку XVII в. каноник Станіслав Вільчовський пожертвував для неї окремий кам'яний будинок. За описуваного в нас періоду друкарня

¹) *Lukasiewicz*, IV, p. 41—47.

²) Акты Вилен. Археогр. Комм., т. XX, № 356, стор. 534—536.

³) *Ibidem*, № 359, стор. 547—551.

випустила чимало літератури різноманітного змісту. Друкарня існувала й за Едукаційної комісії; згодом рештки її придбав Завадський.

Виленська академія в XVI—XVIII в. мала бути за осередок, де зосереджувалася вища освіта для „руського“ юнацтва римсько-католицького визнання. Та для „руської“ молоді єзуїти поорганізовували школи й по інших містах тодішньої Польсько-Литовської держави й, найбільше, на території з „руською“ людністю. Оці школи ми зараз і розглянемо.

Полоцька єзуїтська колегія. Відкриття цієї колегії зв'язано з ім'ям Стефана Баторія й розглядається як виконання обітниці, що її дав король підчас облоги Полоцька в серпні року 1579. Відкрити колегію (на це потрібні були зносини з Римом) не можна було одразу-таки, як місто здобуто: необхідно було випрохати санкцію від Риму, визначити місце для майбутньої колегії, забезпечити її відповідним фондушем, то-що. Року 1581 король особисто вирушив до Полоцька у супроводі єзуїта Петра Скарги. Підчас цієї подорожі єзуїти в Полоцьку здобули щедрі пожертви. 2 січня року 1582 видано королівську ствердну грамоту, що за нею полоцькі єзуїти здобули земельні фондуші 7 монастирів та 8 церков, мито з мосту через Двину, пляц між містом та замком, острів на ріці й право збудувати млина на ріці Полоті ¹⁾. Офіційна передача цих угіддів єзуїтському ордену ще не визначала, що єзуїтів фактично введено у володіння. Особливо вороже поставилися до єзуїтів полоцький православний єпископ та місцевий воевода Микола Монвід Дорогостайський. Розпочавсь упертий процес поміж єзуїтами та полоцькою православною шляхтою, Дорогостайського усунено од справ, але це ані трохи не зменшило напружености. За таких обставин єзуїти могли відкрити (мабуть, року 1581) тільки невеличку школу і то не в самому місті, а в маєтку провінціала ордена Суннера. Попервах у цій школі навчалося тільки 5 хлопців. Та протягом перших років свого перебування в Полоцьку єзуїти зарекомендували себе з як-найкращого боку. Щоб

¹⁾ K r a s z e w s k i, IV, 64—65.

притягти до своєї школи шляхетську молодь, вони почали (р. 1584) навчати своїх учнів „руських письмен“. Не дивниця, що року 1585 полоцькі єзуїти вже мали спромогу збудувати спеціального шкільного будинка для своєї колегії. Різко почав змінюватися настрій полоцької шляхти¹⁾). Багато шляхтичів почали купувати й будувати свої будинки поблизу єзуїтської колегії, щоб їхнім дітям було ближче ходити до школи. Року 1597 єзуїти заклали, а в листопаді 1598 р. збудували нового дерев'яного будинка для своєї колегії вже в самому місті. А втім, наші джерела запевнюють, що не тільки наприкінці XVI, а й у першій чверті XVII в. у полоцькій єзуїтській колегії не було багато учнів. У ній було тільки три класи (дві граматичні й одна поезії) з трьома викладачами. Московська війна за Яна Казимира приневолила була єзуїтів тікати з Полоцька. Як свідчить Ростовський, повернувшись року 1660 до Полоцька, єзуїти побачили на місці своєї колегії самі руїни²⁾). Тепер, коли єзуїти мали в Полоцьку вже сталу базу, для них не було важко відновити свою колегію. За допомогою багатої шляхти єзуїти швидко відбудували й колегію й костьол і, що особливо показово, — і те й те збудували на місці колишнього кальвінського „збору“. Наприкінці XVII в. і в XVIII в. полоцька єзуїтська колегія мала і філософську й богословську класи, отже була з неї колегія підвищеного типу. У деяких пам'ятках вона зветься академією, але під таким ім'ям полоцька єзуїтська колегія відома більше вже наприкінці XVIII в., зберігшись разом з рештками єзуїтського ордена, під владою нового, дуже прихильного до єзуїтів, уряду Катерини II³⁾).

Несвізька колегія. Заснував її року 1584 Микола Христофор Радзивіл Сиротина. Микола Христофор Радзивіл

¹⁾ Треба гадати, що на бік єзуїтів 80-ми роками XVI в. стала незначна частина полоцької шляхти, бо на елекційному соймі 1587 року полоцька шляхта завзято намагалася, щоб єзуїтів було вигнано з Полоцька.

²⁾ Załęski, Jesuici w Polsce, IV, I, p. 204.

³⁾ Про полоцьку єзуїтську колегію див. Moszyński A., Kollegium jezuitski w Połocku, Wilno 1879; Сапуновъ А., Записка о коллегіи и академіи іезуитовъ въ Полоцкѣ. Витебскъ 1879; Любовичъ Н., Къ исторіи іезуитовъ въ Литовско-русскихъ земляхъ въ XVI в.

зробив Несвіж своєю резиденцією. Він забудував його, спорудив замок, виклопотав магдебурзьке право і р. 1582 виписав єзуїтів. Року 1584 єзуїтську несвізьку резиденцію перетворено в колегію. 1586—1593 рр. на пожертвуванні від Радзивіла кошти збудовано нову кам'яницю для колегії. На утримання колегії та нового костьолу Радзивіл одвів єзуїтам волость Липську з 8 селами ¹⁾. Забезпечені матеріально й маючи могутню підтримку в особі несвізького посесора, єзуїти змогли дуже швидко зорганізувати тут свою школу. Року 1591 у Несвізькій єзуїтській колегії були обидві граматичні класи, одна поезії, одна риторики; окрім того, двоє єзуїтів викладали казуїстичне й полемічне богословіє. Програма несвізької єзуїтської школи не зівсіди була однаковою. Року 1596 ми бачимо в ній вже тільки три нижчі класи; починаючи з року 1600, кількість клас знову збільшується. Року 1650 у колегії організовано ще й філософську класу додатково до тих чотирьох, що вже існували. При колегії був і гуртожиток для незаможних учнів, що так само збільшив кількість вакансій. Едукаційна комісія перетворила несвізьку кол. єзуїтську колегію в підокругову школу. Ця школа здобула й частину єзуїтського майна: чималеньку книгозбірню й математичні та фізичні прилади ²⁾.

Оршанська колегія. Появу єзуїтів в Орші звязано з ім'ям литовського канцлера Лева Сапіги, що подарував орденів пляц у місті, де колись був євангелицький „збір“. Король Сигізмунд дав єзуїтам кошти, щоб збудувати тут костьол і приміщення для колегії. Окрім того, єзуїти за-для свого існування в Орші здобули й низку фундушів ³⁾. Року 1611, повертаючися з Смоленська до Варшави, король переїздив Оршею й знову зробив для місцевих єзуїтів чимало доброго. Ліквідація єзуїтського ордену в Польсько-Литовській державі в останній чверті XVIII в. не

¹⁾ Моск. гл. архив б. мин. юст. Зап. Лит. (I A), кн. 186, а. 267 зв.

²⁾ Łukasiewicz, IV, p. 119—121; Załęski, Jezuitci w Polsce, IV, 1, 425—459; пор. окрему статтю Заленського „Kollegium jezuitów w Nieświżu“ (1582—1608). Przegl. Powsz. 1897, II.

³⁾ Моск. гл. арх. б мин. юст. Зап. Лит. (I A), кн. 186, арк. 274 зв.

торкнулася оршанських єзуїтів, що перейшли за першим розбором Польщі під російський уряд. Оршанська єзуїтська колегія була підвищеного типу й існувала аж до часів Олександра I¹⁾.

Берестейська колегія. Відкрито її, мабуть, у першій чверті XVII в.²⁾ Історики не погоджуються що-до того, хто саме заснував берестейську єзуїтську колегію. Одні мають за фундатора литовського канцлера Лева Сапігу (Kognowicki), інші — його сина Казимира Лева Сапігу (Roszakowski), Яна Фридерика Сапігу та ин. Непогодженість ця, гадаємо, пояснюється тим, що кожна з згаданих осіб уносила свою пайку на організовану при місцевій єзуїтській резиденції колегію. Завдяки щедрим пожертвам, берестейська єзуїтська колегія могла дуже швидко зробитися школою підвищеного типу (з богословською та філософською класами), а після шкільної реформи, що її перевела Едукаційна комісія, її перетворено в округову школу.

Бобруйська колегія. У Бобруйську (Менського воєводства) єзуїтську резиденцію забезпечив матеріально король Володислав року 1637. Коли не одночасно, то, будь-що-будь, незабаром відкрито тут і школу, щоб навчати місцеву шляхетську молодь. З часів Едукаційної комісії бобруйську школу реорганізовано за загальним типом підокругових шкіл³⁾.

Колегія у м. Гродні. Думку заснувати у Гродні єзуїтську колегію плекав іще Стефан Баторій і вона була близька до здійснення. Та литовський єзуїтський провінціал Кампан у цій справі тримавсь, живовидячки, инакшої думки, як це видно з його листа, поданого у Ростовського. Під тим приводом, що щедрі королеві пожертви єзуїтському ордену дадуть приключку єзуїтським ворогам уважати єзуїтів не за „просвітителів душ, а за збирачів багатств“, Кампан радив відкласти на майбутнє організацію в Гродні

¹⁾ Łukasze wicz, IV, p. 123—124.

²⁾ Звичайно вважають, що берестейську єзуїтську колегію відкрито року 1615 (А. Гожалчинскій, Іезуїтскія школы въ Юго-Западной Россіи. Труды Киевск. Дух. Акад. 1869, II, стор. 99).

³⁾ Łukasze wicz, IV, p. 48—49.

колегії. Року 1641 єзуїтська колегія в Гродні, безперечно, існувала. Вона мала чудову книгозбірню. Яка широка була в цій колегії освітня програма й як багато було в ній учнів, за це відомостів ми не маємо. В останній чверті XVIII в. колишню єзуїтську колегію в Гродні перетворено в округову школу ¹⁾.

Менська колегія. У середині XVII в. засновано єзуїтську колегію і в Менську. Лукашевич, ґрунтуючись на свідченнях Несецького, повідомляє, що вперше фондуш на заснування в Менську єзуїтської резиденції та нижчої школи дав смоленський єпископ Єронім Сангушко († 1657 р.). Трохи згодом, року 1683, Марціян Огінський, канцлер великого князівства Литовського, збільшив цей фондуш, пожертвувавши орденіві свій маєток Уперовичі. Троцький воевода Бржостовський записав на колегію й школу п'ядесятя тисяч польських злотих. Через те єзуїти могли свою школу перетворити в колегію підвищеного типу з богословською та філософською класами. При колегії була достатня як на той час книгозбірня. Едукаційна комісія реорганізувала менську колегію в підокругову школу ²⁾.

Пинська колегія. У першій половині XVII в. відкрито єзуїтську колегію в Пинську. Заснував її Альбрехт Станіслав Радзивіл, литовський канцлер († 1656 р.). Радзивілову фундацію на колегію в Пинську ствердив сойм 1635 р., отже, можливо, що цю колегію відкрито на початку трицятих років XVII в. Справді, дієписець єзуїтського ордена в Литві Ростовський запевнює, що єзуїтську колегію з зниженою навчальною програмою відкрито у Пинську року 1633 ³⁾. Завдяки Радзивілові, надто на те, щоб підірвати відкриту у Пинську православну школу, навчальну програму пинської єзуїтської колегії поширено, додавши

¹⁾ Ibidem, p. 71; Rostowski, 124—127, 291.

²⁾ Ibidem, p. 116—117; Baliński, Starożytna Polska, t. III, p. 813—823; Załęski, IV, 4, p. 1502—1515.

³⁾ Volum. legum. III, 413; Rostowski, 332—333; А. Гожалчинський помилково гадає, ніби пинську колегію засновано року 1656, вважаючи за дату її відкриття рік, коли помер фундатор Альбрехт Радзивіл (єзуїтські школи вь Юго-Западной Россіи. Труды Киевской Духовной Академіи. 1869, II, стор. 99).

філософську та богословську класи. На початку XVIII в. на утримання двох останніх клас виленський воєвода Михайло Вишневецький залишив чималеньку пожертву. Щоб успішніш змагатися з школою православною, у пинській єзуїтській колегії звернено велику увагу на викладання грецької мови. При колегії була й не аби-яка шкільна книгозбірня. Одколи повигонювано з Польсько-Литовської держави єзуїтів, пинську колегію перетворено на підокругову школу. Збереглася звістка про те, що коли Станіслав-Август року 1784 проїздив на сойм і зупинивсь на якийсь час у Пинську, то учні пинської підокругової школи вітали короля віршами і прозою різними мовами. Судячи з прізвищ, які збереглися, цих учнів (Боровський та двоє Воловичів), ми можемо судити про національність та становий склад (шляхетський) учнів у пинській єзуїтській колегії¹⁾.

Новогрудська колегія. Заснував її року 1632 Олександр Пясечинський²⁾. Колегія ця незабаром звоювала собі міцне становище серед околичної шляхти.

Смоленська колегія. У Смоленському єзуїтську колегію в складі двох або трьох граматичних клас засновано, здається, незабаром по тому, як Смоленське офіційно закріплено за Польщею за умовою деулінського мирного договору року 1619. Року 1622 смоленська єзуїтська колегія здобула фондуш на своє утримання³⁾. Польські автори (напр., Jan Argent) за фундатора смоленської єзуїтської колегії мають самого Володислава. Таку думку ми вважаємо за дуже правдоподібну, бо новоприлучений край старанно під той час полонізовано. Року 1647 Адам Лемпицький, смоленський каноник, організував для незаможних учнів смоленської єзуїтської колегії бурсу. Коли Смоленське перейшло під владу московського князя, смоленську єзуїтську колегію було закрито⁴⁾.

¹⁾ Łukasiewicz, IV, p. 127—129.

²⁾ А. Гожалчинський, ґрунтуючися на своїх джерелах, гадає, що новогрудську єзуїтську колегію засновано року 1637 (Труды Киевской Духовной Академіи. 1869, II, стор. 99).

³⁾ Моск. гл. архив б. мин. юст. Зап. Лит. (I A), кн. 186, а. 275 зв.

⁴⁾ Łukasiewicz, IV, p. 152—153.

Витебська єзуїтська колегія. Року 1640 єзуїти здобули фундуш од відомого в історії московсько-польських стосунків початку XVII в. кол. велизького старости Олександра Корвіна Гонсевського, щоб влаштувати резиденцію в Витебську. При цій резиденції відкрито й колегію. Підчас московської війни (1654—1667 рр.) єзуїтські будинки в Витебську були зруйновані і тільки за короля Августа II (1697—1733) витебський воевода Марціян Огінський відновив їх. Витебська єзуїтська колегія мала й вищу філософську класу. Коли за Августа II єзуїти, ідучи за піярами, почали запроваджувати так звані *collegia pobilia* — гуртожитки для дітей вельможної шляхти, Ігнатій Лускіна, місцевий єзуїт (згодом редактор варшавського часопису) zorganizував такий шляхетський конвікт і в Витебську. У цьому конвікті виховувався і відомий польський поет Францішек Князнін. Була дуже популярна витебська єзуїтська колегія і після першого розбору Польщі, під новим російським урядом. У ній навчалася чимала частина місцевої білоруської шляхетської молоді¹⁾.

Слуцька колегія. Єзуїтську резиденцію у Слуцьку засновано наприкінці XVII в. До того часу з Слуцька був не аби-який осередок у Білорусі кальвінізму, тим-то єзуїти довго не могли там загіздитися, не зустрічаючи спочуття і підтримки в місцевій шляхті. Допіру року 1696 стольник кам'янецький Станіслав Чобор Лещинський оселив єзуїтів у Слуцьку, а Мар'яна Бекерова дала для слуцької єзуїтської резиденції фундуш. Річицький староста Єронім Клоцький, вступивши до ордена, заснував у Слуцьку й колегію, а при ній бурсу для незаможних учнів з місцевої шляхти. Це було року 1721. Едукаційна комісія перетворила слуцьку колегію в підокругову школу²⁾.

Слонимська колегія. У м. Слонімі єзуїти мали невеличку школу зниженого типу (кінчаючи риторичною класою). Відкрито її на початку XVIII в. (р. 1709). Про єзуїтську слонимську резиденцію, як недавно відкрити, згадується в соймовій конституції 1717 р. Колегію в Слонімі з зо-

¹⁾ Łukasiewicz, IV, p. 186—187.

²⁾ Ibidem, p. 151—152; Załęski, IV, 4, p. 1611—1622.

внiшнього боку обставлено було добре: у нiй було 4 професори, дарма що околична бiлоруська шляхта, найбiльше унiятського визнання, волiла краще навчати своїх дiтей у сусiднiй жировицькiй школi (унiятськiй). В останнiй чвертi XVIII в. слонимська єзуїтська колегiя стає пiдокруговою школою¹⁾.

Могилiвська колегiя. Час, коли організовано в Могилевi єзуїтську резиденцiю визначити важко, та року 1678 вона вже безперечно iснувала. При цiй резиденцiї функціонувала й невеличка єзуїтська колегiя, де навчав молодь один єзуїт. Коли єзуїтiв повигонювано з Польсько-Литовської держави, а це збiглося з першим розбором Польщi, могилiвська єзуїтська колегiя залишилася по-давньому у вiданнi ордена, що зацiлiв на територiї Росiї²⁾.

Дрогичинська колегiя. Засновано її у другiй половинi XVII в. 19 липня 1660 року єзуїти виклопотали собi у короля Яна Казимира грамоту на оселення у Дрогичинi (кол. Гродненської губ.)³⁾. Обставини сприяли єзуїтам. Мiсцевий настоятель Павло Петриковський, доктор цивiльного та церковного права, i, живовидячки, колишнiй вихованець однiєї з єзуїтських колегiй, погоджувався передати єзуїтам дрогичинське пробство. Далi, у тому, щоб єзуїти оселилися в Дрогичинi, зацiкавлена була й мiсцева шляхта, яка не мала поблизу шкіл, щоб навчати своїх дiтей. За умову для оселення єзуїтiв у Дрогичинi король поставив заснування там школи, що незабаром-таки (р. 1661) i була вiдкрита. Справи в єзуїтiв пішли тут гаразд, i дрогичинська колегiя належала до розряду колегiй пiдвищеного типу (з фiлософською та богословською класами). Коли єзуїтський орден злiквідовано, дрогичинську колегiю перетворено в пiдокругову школу з гуртожитком на 15 чоловiка i передано у вiдання пiярів⁴⁾.

Колегiя у м. Жодзишках (над р. Вiлiєю). Близько р. 1684 Варвара Комарова Мiнкевич дала фондуш на вiдкриття

¹⁾ Łukasiewicz, IV, p. 151; Załęski, IV, 4, p. 1669—1675.

²⁾ Łukasiewicz, IV, p. 118; Załęski, IV, 4, p. 1552—1561.

³⁾ Rostowski датує оселення єзуїтiв у Дрогичинi 1653 р. (Łukasiewicz, IV, p. 63, прим.), Załęski появу єзуїтiв у Дрогичинi застосовує до р. 1654 (IV, 4).

⁴⁾ Łukasiewicz, IV, p. 62—64; Załęski, IV, 4, p. 1485—1502.

єзуїтської колегії у м. Жодзишках (кол. Новоолександрівського повіту). Чи то за браком фундуша, чи з якихось інших причин, колегію в Жодзишках не було достатньою мірою встатковано. Вона складалася тільки з граматичних та риторичної клас¹⁾. Відомостів про долю цієї колегії ми не маємо.

Меречська колегія. Єзуїтську резиденцію й колегію відкрито у м. Меречі (кол. Гродненського повіту), очевидно, у другій половині XVII в. Виленський воевода і гетьман великого князівства Литовського Михайло Казимир Пац офірував на користь єзуїтів, що оселилися при Меречському костьолі, свого маєтка Головачі; фундацію його ствердила соймова конституція 1676 року. Є відомості (Baliński та Lipiński), що єзуїти відкрили у Меречі нижчу школу. Коли єзуїтів повигонювано, Едукаційна комісія передала меречського єзуїтського будинка домініканам, перетворивши колегію, що там існувала, на підокругову школу²⁾.

Досі ми оглядали єзуїтські школи, що існували на території Білоруси. Переходимо до єзуїтських українських шкіл. Розглядаючи їх, триматимемося найбільше хронологічного принципу, а втім його додержати щастить не раз-у-раз, бо не можна достатньою мірою встановити, коли засновано деякі школи.

Львівська колегія. Заявилися єзуїти до Львова близько 1585—1586 рр. на заклик львівського католицького архієпископа Соліковського³⁾. Львівські протектори єзуїтського ордена ще з найперших років, одколи з'явилися були до Львова єзуїти, мріяли, щоб організувати тут єзуїтську колегію, та що-разу вони зустрічали рішучу відсіч од місцевої міської влади, яка, будши православною, не тільки могла непокоїтися за долю своєї православної школи, ба навіть мала всі підстави побоюватися за спокій та лад у місті. Допіру року 1608 2-го жовтня єзуїтам пощастило відкрити у Львові свою колегію. Учнів Львівській єзуїтській колегії не бракувало: першого року в ній було більш як 200 чоловіка, другого—400 чоловіка. Року 1611 довелося подбати за те, щоб набути новий будинок для колегії, де

¹⁾ Łukasiewicz, IV, p. 194—195; Załęski, IV, 4, p. 1665—1669.

²⁾ Łukasiewicz, IV, p. 112—113.

³⁾ К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 73.

було розміщено 6 клас. Кілька років згодом (р. 1614) львівські єзуїти здобули як дар дуже цінну книгозбірню, вартістю в 1 тисячу червінців та 14.300 флоринів грошима¹⁾.

У львівській колегії в трьох нижчих класах викладувано гуманітарні науки, а в старших класах двоє професорів викладали схоластичне та моральне богословіє, і один полемічне. Згодом, у другій половині XVII в., львівські єзуїти спробували були піднести свою колегію на ступінь академії, тільки-ж їм не пощастило²⁾.

Луцька колегія. Її засновано на початку XVII в. Луцький католицький єпископ Мартин Шишковський року 1604 запропонував був луцькій капітулі викликати до Луцька, щоб підсилити католицтво в своєму діоцезі, кількох єзуїтів. Капітула погодилася, і було вже вироблено проекта, щоб матеріально забезпечити майбутню єзуїтську резиденцію. Ухвалено між иншим надати новій колегії частину єпископського приміщення. Єзуїти почали навчати луцьку молодь ще перед тим, як офіційно відкрито колегію. Не вважаючи на протест православної луцької шляхти, инша її частина, чималенька, яка встигла вже спольщитися, року 1608 на соймикові провела постанову клопотатися перед урядом про оселення в Луцьку єзуїтів. За таких обставин єзуїти могли вільно розвивати свою діяльність у Луцьку. 6 лютого 1609 року єзуїти виклопотали у короля привілея на збудування у Луцьку колегії з тим, щоб її одзволювано від будь-яких державних та громадських повинностей. Королівська грамота надала луцьким єзуїтам право покупити в долішньому замку чимало вільної площі та будинків, щоб заснувати колегію. Київський каштелян кн. Юрій Вишневецький року 1614 подарував луцьким єзуїтам свій суміжний з колегією кам'яний будинок. Юрій та Микола Чарторийські віддали єзуїтам палац та місця в долішньому замку, а в міському передмісті чимало землі під город. Колегію врочисто заклав 20 травня луцький єпископ Павло Волицький, асигнувавши на її утримання 6 тисяч червінців одноразово й по 1 тисячі що-року³⁾. Таким чином луцьку єзуїтську колегію було достатньою

¹⁾ К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 74.

²⁾ Łukasze w i c z, I, p. 156.

³⁾ К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 74—75.

мірою забезпечено з самісінького початку її існування. Вже дві граматичні класи містили в собі 150 учнів. Року 1610 додано ще дві класи: поезії та казуїстичного богослов'я. Року 1627 у луцькій єзуїтській школі нараховувалося вже аж до 200 учнів. Місцева шляхта й далі матеріально допомагала колегії. Року 1643 Войцех Станішевський віддав для неї частину свого села поблизу Луцького, а року 1678 князь Андрій Четвертинський одписав на користь колегії 3.500 злотих, забезпечивши цю суму на маєткові Черцях ¹). Прикладів таких пожертв можна було-б значно побільшити.

Кам'янець-подільська колегія. Як свідчать польські історики Скорбішевський (*Żywoty biskupów halickich*) та Ян Аргент („*De rebus Societatis Jesu in Regno Poloniae*“), єзуїтів запросив до Кам'янця-Подільського року 1608 місцевий католицький єпископ Ян Андрій Прохницький. Року 1609 єзуїти здобули від нього кам'яний будинок (оцінюваний в 4 тисячі червінців) і одну тисячу грошима. Року 1611 нововідкрита колегія одержала, як дар, чималеньку книгозбірню, що коштувала 3 тисячі червінців ²). Того-таки 1611 року подільська шляхта на повітових соймках (у Кам'янці та Лятичеві) призначила на колегію контрибуцію як певний відсоток шляхетських маєтків (половину поземельного). Варшавський сойм у листопаді 1611 року це ствердив. Нововідкрита колегія вже року 1611 нараховувала 180 учнів, та такий її успіх можна пояснювати й тим, що того-таки 1611 року знищено місцеву протестантську школу, звідки чимало учнів попереходило до єзуїтської школи, перекинувшись попереду до католицтва. Першими роками свого існування кам'янець-подільська єзуїтська колегія була зниженого типу: у ній були тільки граматичні класи. Року 1672 Кам'янець здобули турки. Усі костьоли, усупереч договорі з польсько-литовським урядом, повернено на мечети; такої самої долі зазнав і єзуїт-

¹) А. Гожалчинській, цит. твір (Труды Киевской Духовной Академіи, 1869, II, стор. 105—106).

²) Будинки для колегії збудовано коштом старости свитинського Миколи Язловецького, старости скальського Станіслава Лянцкоровського й старости кам'янецького Валентина-Олександра Калиновського (А. Гожалчинській, Труды Киевской Духовной Академіи, 1869, II, 101 стор.; Е. М. Крыжановській, Учебныя заведенія въ русскихъ областяхъ Польши въ періодъ ея раздѣловъ. Собраніе сочиненій, т. III, стор. 111—112).

ський костьол. За короля Августа II Кам'янець повернено Польщі; єзуїти швиденько реставрували свої будинки, і знову відкрито колегію. Тепер кам'янецька єзуїтська колегія зробилася школою підвищеного типу: окрім граматики, риторики та піїтики, у ній викладавано філософію (метафізику й логіку) та богословіє¹⁾.

Острозька колегія. Онука кн. К. К. Острозького Ганна-Алоїза, що одружилася з гетьманом Яном Карлом Ходкевичем, укупі з своїм чоловіком викликала до Острога року 1624 єзуїтів, збудувала для них дуже гарні будинки й забезпечила маєтками (Княгинин, Мощениці та Березів). Року 1624 тут-таки улаштовано бурсу для незаможних шляхтичів. Починаючи з року 1636 до граматичних клас своєї колегії єзуїти додали класу філософії. Трохи згодом в острозькій єзуїтській колегії почато викладати й богословські дисципліни. На середину XVIII в. цю колегію було такою мірою забезпечено шкільними будинками, інвентарем та навчальним приладдям, що, коли зліквідовано єзуїтський орден, Едукаційна комісія гадала була zorganizувати тут для українських країв польський університет. За браком грошей не можна було здійснити цього грандіозного проекту²⁾.

Овруцька колегія. Те, що єзуїти заснували колегію в Овручі, в осередку (in medietulium) поліських боліт, серед напівдиких поліщуків, історики звичайно розглядають, як довід на те, що орден сміливо й самовіддано служив освіті³⁾. Попереду колегію відкрито в Ксаверові у середині XVII в.; відкрив її київський офіціал Олександр Єльц. Підчас московських воєн з-за України Ксаверово цілком сплюндровано, загинула й школа. На соймі р. 1671 шляхта київського воеводства прохає уряд, щоб той дозволив перенести колегію до Овруча. Визнаючи цю справу за дуже корисну для цілого воеводства, сойм погодивсь на те, щоб колегію було переведено до Овруча, санкціонував приділення для костьола та колегії місця і ствердив ті права,

¹⁾ Łukasiewicz, IV, p. 84—87.

²⁾ Ibidem, p. 124—125; Крыжановскій, III, 150—151; А. Гожалчинскій (Труды Киевской Духовной Академіи. 1869, II, стор. 106 — 107).

³⁾ Крыжановскій, III, стор. 171.

якими користувалася Ксаверівська єзуїтська колегія. Фактично перейшли єзуїти до Овруча допіру близько року 1680. Потрібно було чимало часу, протягом якого вони повинні були збудувати тут костюл і шкільні будинки. Тільки великі земельні й грошові пожертви споляченої шляхти допомогли єзуїтам розгорнути в Овручі шкільну справу серед „напівдиких поліщуків“, що вірування та звичаї їхні являли „брутальну суміш поганства з християнським православієм...“ Узагалі, треба сказати, овруцька єзуїтська колегія ніколи не була у гарному стані й не притягала до себе учнів, тут діяли географічні умови: нездорова болотяна місцевість, знов-же й те, що поблизу були інші школи ¹⁾).

Барська колегія. У Барі єзуїти організували свою школу за матеріальною допомогою відомого польського гетьмана Станіслава Жолкевського (1610—1614 рр.). Не аби-яку підтримку подав барській єзуїтській колегії й інший польський гетьман Конецпольський. Околична шляхта (напр., Михайло Станіславський) і собі жертвувала орденіві, як земельні вгіддя, так і грошові засоби ²⁾).

Вінницька колегія. Єзуїти заснували школу у Вінниці на початку XVII в. (1610—1617 рр.) на гроші, що їх офірував брацлавський староста Валентин-Олександр Калиновський. Як прикордонне місто, Вінниця була далеко від осередку політичної, національної та релігійної боротьби. Це утворювало для єзуїтів сприятливі умови для шкільно-просвітньої діяльності. Вінницька єзуїтська колегія що-до навчально-виховальної справи стояла високо ³⁾).

Новгород-Сіверська колегія. На початку XVII в. місцевий плебан Мартин Градовський викликав єзуїтів до Новгорода-Сіверського. Градовський подбав за те, щоб надати єзуїтам відповідного будинка, й забезпечив нову резиденцію невеличкими коштами. Та коштів цих, як виявилось, було не досить, і колегію новгород-сіверським єзуїтам пощастило

¹⁾ Łukasiewicz, IV, p. 125—126; А. Гожалчинській (Труды Киевской Духовной Академіи, 1869, II, 107—108); Крыжановській, III, стор. 171.

²⁾ Volumina legum, III, p. 871; Łukasiewicz, IV, p. 47—48.

³⁾ Łukasiewicz, IV, p. 185—186.

організувати не відразу. Допіру тоді, коли року 1637 Олександр Пясечинський дав новгород-сіверській єзуїтській резиденції фундушевого запису, можна було відкрити колегію¹⁾. Аж до року 1651 школа тулилася в дерев'яному будинкові; під цей час збудовано нову кам'яницю. У середині XVII в. місцеві великі землевласники (Михайло Корибут Вишневецький та Лев Казимир Сапіга) дали новгород-сіверській єзуїтській колегії щедрю пожертву як земельними вгіддями, так і грошима. Це чималою мірою було-б піднесло новгород-сіверську єзуїтську колегію, коли-б нормальний біг її шкільного життя не перебила московсько-польська війна, що спалахнула незабаром. Довелося евакуювати трохи чи не весь шкільний інвентар. Коли замирилися, єзуїтам пощастило відновити у Новгороді-Сіверському свою колегію, але протягом цілого XVII в. вона складалася тільки з елементарних, граматичних клас. На початку XVIII в. навчальну програму в ній було поширено²⁾.

Київська колегія. До Києва єзуїти дісталися, як каже Несецький, року 1620 завдяки місцевому католицькому єпископові Богуславу Окші-Радосшевському. Та серед православної київської людности єзуїти не могли почуватися спокійно. За згодою єпископа вони покинули Київ й оселилися в належному єпископові містечку Фастові, перейменувавши його в Фаустів. Згодом, у звязку з тим, що верхівка українського громадянства іще більше спольщилася, єзуїти знову перейшли до Києва, де київський воевода Януш Тишкевич дав їм фундушевого запису на організацію колегії в сумі 30.000 злотих, забезпечених на маєтках Бишеві та Ходорові. А втім, не зважаючи на все це, єзуїтам не пощастило загіздитися в Києві. На початку царювання короля Яна Казимира єзуїти пішли з Києва, закрито й місцеву єзуїтську колегію³⁾.

Крем'янецька колегія. Як каже Несецький, єзуїтську колегію в Крем'янці заснували року 1720 князь Януш Анто-

¹⁾ Volumina legum, III, p. 458.

²⁾ Łukasiewicz, IV, p. 121—123.

³⁾ Łukasiewicz, IV, p. 87—88; А. Гожалчинський (Труды Киевской Дух. Академіи, 1869, т. II, 103—104).

ній Вишневецький, краківський каштелян († 1741 р.), та його брат Михайло Вишневецький. Зовнішні та внутрішні умови, за яких одбувалася шкільно-педагогічна діяльність єзуїтського ордена в Крем'янці, нам докладно невідомі. Збереглися відомості про те, що єзуїти тут, при своїй колегії, мали двоє цілком окремих конвіктів: один для незаможних шляхтичів, а другий спеціально для новонавернених на католицтво молодих людей ¹⁾).

Житомирська колегія. Року 1724 у Житомирі Казимир Стецький заснував був єзуїтську місію і при ній школу. Сойм року 1726 не затвердив цієї місії, тільки соймова конституція р. 1768 санкціонувала фундацію Казимира Стецького на користь місії та шкіл, „дуже потрібних ad publicam utilitatem“. Житомирська єзуїтська колегія складалася з 3-х нижчих клас; містилася вона у тісному дерев'яному будинкові й учнів у ній було не гурт. Київський єпископ Йосип Андрій Залуський незадовго перед ліквідацією ордена зробив на користь Житомирської єзуїтської колегії пожертву з тим, щоб у ній було відкрито курси богословія (*studium theologiae moralis*) ²⁾).

Перемиська колегія. Запросити єзуїтів до Перемишля охотивсь був католицький єпископ Валентин Гербурт іще року 1570, та організовано тут єзуїтську резиденцію до піру року 1610. Року 1617, завдяки фундації белзького воеводи Адама Стадницького й місцевого пробоща Красицького, при перемиській єзуїтській резиденції організовано колегію ³⁾). На жаль, ми не маємо відомостів про долю цієї школи дальшими часами.

Як не важко бачити, єзуїтські школи поширено було на „руській“ території Польсько-Литовської держави чимало. З року 1570 починаючи й геть аж по 1772 рік, себ-то протягом двох віків, єзуїтський орден намагавсь був зберегти собі ролю й значіння освітника шляхетської молоді. Природньо буде, через те, трохи спинити увагу на внутрішній організації єзуїтських шкіл, на з'ясуванні їх програми й навчально-виховних метод.

¹⁾ Łukasiewicz, IV, p. 102—103.

²⁾ Ibidem, p. 195.

³⁾ Łukasiewicz, IV, 141; К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 77.

Єзуїтський орден справі шкільної освіти надавав не аби-якої ваги не тільки через те, що відповідним способом організовані школи підготовляли-б кадр горливіх католиків, але вони підсилювали-б становище й самого ордену. Ще Ігнатій Лойола з великою енергією й обережністю перетворив був орден на шкільний орден¹⁾. Орденські „Constitutiones“ доволі докладно й точно регламентують шкільну діяльність єзуїтського ордену. Згодом шкільно-педагогічну систему творця єзуїтського ордену на генеральних конгрегаціях доповнювано й виправлювано, але ніколи не слабшала педагогічна енергія ордену²⁾. Надто велику вагу в історії єзуїтської педагогіки мали „Ratio et institutio studiorum Societatis Iesu“, що з'явилися уперше року 1584. Це — докладна регламентація єзуїтської школи. У науці міцненько-таки встановилася думка, що єзуїти обмаль нового й оригінального запровадили до своєї педагогічної системи. Система їхня являє своєрідний синкретизм давнього ще не вмерлого схоластицизму з новими педагогічними напрямками, що повстали на ґрунті гуманізму, але очищені були від крайностей через представників реформаційного руху. Не дурно деякі з німецьких педагогів ХVІ в. (напр. Штурм) гарної були думки про шкільну діяльність єзуїтського ордену. Навіть у зовнішній організації своїх шкіл єзуїти відтворювали риси німецької протестантської школи. Од своїх ворогів орден запозичив для більшого успіху усе найкраще³⁾.

Нормальна єзуїтська школа, що охоплювала повний цикл наук, складалася з двох відділів: вищого (*studia superiora*) і нижчого (*studia inferiora*). У „руських“ землях Польсько-Литовської держави існувала тільки одна така школа з повною програмою. Це — виленська академія. По інших-же єзуїтських колегіях звичайно з програми вищих дисциплін викладувано тільки один або два курси. Найпошире-

¹⁾ Г. Б е м е р ь, Іезуиты (переводъ Н. Попова). Москва, 1913, стор. 168.

²⁾ Про це докладніш див. С. Mertz, Die paedagogik der Jesuiten, 1898.

³⁾ Ш м и д т ь, Історія педагогіки, т. III; Ра у м е р ь, Історія виховання и ученія, т. I; М. Я с т р е б о в ь, Іезуиты и ихъ педагогическая дѣятельность въ Польшѣ и Литвѣ (Труды Кіевской Духовной Академіи. 1869, I, стор. 260—294); К. В. Х а р л а м п о в и ч ь, Западню-русскія школы, стор. 79 і дд.

ніші колегії з самими нижчими класами. Нижчий відділ єзуїтської школи, так зв. *studia inferiora*, або *gymnasium*, поділявся на 5 клас: 1) *infima classis grammaticae*; 2) *media classis grammaticae*; 3) *suprema classis grammaticae (aut syntaxis)*; 4) *Humanitas (aut Poësis)* і 5) *Rhetorica*. У кожній класі викладав один навчитель, і курс навчання був однорічний, за винятком риторичної класи, де програму виучувано протягом двох років. У нижчій граматичній класі викладувано етимологію і початки синтакси. За підсоби́ка правив загальноновживаний за тих часів підручник Альвара¹⁾. Для перекладу рекомендовано невеличкі й легкі уривки з Ціцерона, Корнелія Непота, Федрові байки та деякі інші. Звичайно тут-таки починали вивчати й грецьку граматику. У середній граматичній класі виучувано другу частину книги Альвара до відділу: *syntaxis ornata*. Студійовано грецькі відмінювання речивників та дієслів; читано латинською мовою Ціцеронові листи, Цезарієві коментарі, витяги з Овідія. Грецькою мовою читано Езопові байки й вибрані Лукіянові діалоги. У вищій граматичній класі закінчувано вивчати граматику. Вивчивши синтаксу, учні обізнавались з просодією. З латинських класиків читано витяги з Ціцерона, Лівія, Салюстія. Овідія, Катулла, Тібулла, Проперція та Віргілія; закінчувано грецьку граматику й виучувано синтаксу; щоб управлятися в грецьких перекладах, давано Езопові байки й витяги з Золотоустого. У цій-таки класі учні повинні вправлятися у віршуванні.

У класі піітики учні ще більше вдосконалювалися в латинській мові, вивчаючи прозаїчні та поетичні твори латинських класиків. Треба було вдумливо читати Ціцерона, надто найважчі його промови та писання, Цезаря, Салюстія, Лівія, Курція. Як зразки поетичної мови, виучувано вибрані писання Віргілія, деякі оди Горація та інших поетів. З грецьких авторів читано Ізократа, Платона, Плутарха, Тукідіда, Теогніда, Сінезія, Василя Великого, Григора Богослова

¹⁾ Альвар, походженням еспанець (з Мадери), 1528—1582 рр. Повний заголовок його праці такий: „*Emmanuelis Alvari e Societatis Jesu de institutione Grammatica libri tres*“. Уживати цей курс по єзуїтських школах наказували орденські конституції; К. В. Харламповичъ, цит. твір, стор. 96. Про хиби цього підручника див. у Лукашевича *Historia szkół*, t. I, p. 276—277.

й Івана Золотоустого. Програму класи піїтики поширено, додавши деякі допоміжні дисципліни, напр.: історію, мітологію, географію, археологію. Ці допоміжні дисципліни викладувано тільки на те, щоб краще пояснювати виучуваних латинських та грецьких авторів.

У класі риторики викладувано теорію красномовства, стилістику та деякі допоміжні науки. Риторіку виучувано за Ціцероном; користувалися риторикою та поетикою Арістотеля й Суарецовою книгою. Щоб розвинути в учнів уміння й здібності гарного промовця, вони повинні були виголошувати з катедри Ціцеронові промови. Рівнобіжно виучувано й грецьких ораторів (Демостена) й інших класиків, напр., Платона, Тукідіда, Гомера, Гесіода, Піндара та представників патрістичної літератури. Широко практиковано диспути серед учнів; зверталось як-найсерйознішу увагу на розвиток стилю.

Така в загальних рисах програма середньої освіти в єзуїтських школах. Вона звичайно характеризується, як формальна, філологічна. За її завдання уважано „навчити вихованця говорити й писати вміло й учено (*apte docteque*) й читати латинських та грецьких авторів, а так само виховувати добрі звичаї“. Навіть студії у широкому масштабі над класичними авторами повинні були сприяти виробленню стилю, та „нічого більше, нічого далі“... Латинську мову уважано за таку необхідну й важливу в програмі навчання, що єзуїти зобов'язували своїх вихованців користуватися нею навіть у звичайних розмовах. Тим-то цілком зрозуміло, чом єзуїти по своїх школах, викладаючи латинську мову, користувалися принципом: „*lege, scribe, loquere*“. Та в білоруських й українських єзуїтських колегіях не вигонювано з шкільної практики й „народню“ мову; вона не посідала тільки в навчальній програмі першого місця. А втім, треба застерегтися, що під народньою мовою (*vernacula lingua*), за яку ми знаходимо згадки в різних орденських пам'ятках, котрі стосуються до „руських“ земель Польсько-Литовської держави, правильніш було-б розуміти польську мову, бо учні по єзуїтських колегіях були тут здебільшого або поляки або сполячена „руська“ шляхта. Та там, де шляхта говорила „руською“ мовою, не можна

було й її зневажати. У „Litterae annuae“ під роком 1584 знаходимо що-до полоцької єзуїтської колегії таке повідомлення: „руські діти, дарма що батьки їхні одвертаються од усього латинського, усе-ж так вивчають руські писмена (Ruthenas litteras), що звикають до наук (litteris) та обрядів латинян“¹⁾. У луцькій колегії року 1614 запроваджено до навчальної програми слов'янську мову. Можна гадати, що це не церковно-слов'янська богослужбова мова, що викладати її не було великої потреби. Частенько терміни „слов'янський“ і „руський“ були синоніми, щоб позначити літературну, або актову „руську“ мову, що знати її в XVII в. було необхідно освіченому шляхтичеві, як удома, так і виконуючи службові функції. „Руською“ мовою єзуїти користувалися у своїх проповідях серед білорусько-української людности. Напр., „руською“ мовою вони виголошували проповіді в околицях Львова; проповіді „руською“ мовою в Несвіжі мали блискучий успіх, бо привертали до католицизму місцеву людність²⁾. Більше свідчень ми маємо за те, що в єзуїтських школах по „руських“ землях Польсько-Литовської держави викладувано мову польську, яка де-далі випирала в урядах та канцеляріях мову „руську“, а в хатньому вжиткові покатоличеної і спольщеної шляхти давно вже набула була усіх прав громадянства.

Дуже погано викладувано по єзуїтських школах точні науки. Навіть арифметику попереду поставлено було в програму філософської класи. Допіру року 1614, виходячи з того, що, мовляв, „незручно не знати основних арифметичних дій“, єзуїти почали викладати арифметику в основних класах. Окремого курсу вона, проте, не становила, а ввходила до загального курсу „Eruditio“, цієї свого роду енциклопедії наукової, викладуваної учням двох старших клас вільними од основних дисциплін годинами.

Історики єзуїтських шкіл одзначають, що й релігійна освіта по єзуїтських школах не стояла досить високо. Півгодини на тиждень і то в одній тільки класі для цього було не досить, ледві чи сприяло релігійній освіті читання витягів з патрістичної літератури. Більшу увагу в єзуїт-

¹⁾ Litterae annuae 1584, 152.

²⁾ Litterae annuae 1602, 745.

ських школах приділявано на те, щоб розвинути в учнів „побожність“, у розумінні певного скеровування їхньої волі. Цього єзуїти намагалися досягти за допомогою богородичних братств, церковних обрядів, різноманітних релігійних екзерцицій, то-що.

Studia superegiora починалися філософським курсом, що тривав три роки. Філософські дисципліни викладувано протягом трьох років по дві години щодня. Першого року логіку (за Толетом або Фонсеке), другого фізику (за Арістотелем), третього року метафізику (за Арістотелем). Побіжно виучувано математику (за Евклідом) і „науку про сферу“ (стереометрію). Професор математики подавав учням деякі відомості з географії. Викладувано в філософських класах давні й нові мови, але тут вони не становили основних дисциплін. Філософські класи існували, як ми бачили, не по всіх єзуїтських колегіях, і дозволяли слухати філософію тільки благонадійним юнакам. Єзуїтська філософія, дарма що вона намагалася ґрунтуватися на Арістотелі, усе-ж фактично була підробкою під неї¹⁾.

Повний цикл наук в єзуїтській школі закінчували богословські курси. За ідеєю богословські курси йшли за філософськими, та фактично в єзуїтських колегіях, які були в „руських“ землях Польсько-Литовської держави, курси казуїстичного та полемічного богослов'я викладувано і в таких колегіях, де філософії не викладали. Цілком програму богословських курсів здійснено тільки в виленській академії. Усенький богословський курс розраховано на 4 роки. Він складався був з отаких дисциплін: схоластичного богослов'я, позитивного, морального, полемічного й казуїстичного, канонічного права, Святого Письма, єврейської мови. Богословіє викладувано за Томою Аквінатом; тільки в деяких випадках, передбачених у шкільному статуті єзуїтського ордена, можна було відступати від науки цього стовпа богослов'я. Текст Святого Письма виучувано за Вульгатою, і професор давньо-єврейської мови навіть повинен був доводити своїм слухачам, що Вульгата вища над інші тексти.

¹⁾ К. В. Харламповичь, Заpadно-русская школа, стор 92.

На богословські та філософські курси орденські конститутції покладають як-найсерйознішу увагу. Коли в нижчих класах професор міг щось запроваджувати від себе хоч-би в методу викладати науку, то що-до філософських та богословських дисциплін викладачеву ініціативу цілком було заказано, нехай-би вона й мала на оці безперечно поліпшити справу. Не аби-яку в системі єзуїтської освіти вагу мали іспити й диспути, що відбувалися таки частенько. Іспити були що-тижня й кілька разів на рік, коли закінчувано котрийсь відділ науки. Та найврочистіш і найсуворіше переводжено річні іспити, як учні мали переходити на інший курс. Слід відзначити так звані прилюдні іспити, що відбувалися в присутності спеціально запрошеної вибраної публіки, найбільше з місцевої вельможної шляхти й батьків та родичів учнів. Тут єзуїти у цілковитому розумінні слова намагалися показати свій крам у як-найкращому вигляді.

На чолі всіх єзуїтських шкіл стояв генерал ордену, і без його згоди не вільно було хоч трохи щось змінити у викладанні. У кожній окремій провінції безпосередній догляд за школою належав провінціялові. Він призначав і звільняв професорів і вчителів, доглядав за шкільними книгозбірнями й виходом у світ друкованих писань членів єзуїтського ордену. Провінціал або безпосередньо або-ж через спеціально призначену особу ревізував школи й доглядав за навчителями. На чолі кожної окремої школи як вищої, так і нижчої, стояв ректор. Ректор не призначав учителів, так само й не звільняв їх; він тільки подавав за них наприкінці шкільного року провінціялові. Ректорові належав загальний догляд за школою. Навчальну сторону життя колегії відав префект, і через те він повинен був мати найвищого наукового ступеня. Він повинен був стежити за тим, щоб точно виконувано навчальну програму. Тим-то він звичайно одвідував виклади професорів, проглядав учнівські вправи, призначав диспути й прилюдні іспити. Префект повинен був пильнувати й моральності як учнів, так і професорів. Це не треба вважати за щось незвичайне, бо за магістрів у нижчих класах звичайно були люди молоді й ще невипробувані в чернечому життю.

Звання навчителя в єзуїтських школах було дуже почесне й відповідальне. Дістати його було важко. На вчи-

телів обирали найкращих членів єзуїтського ордена й після довгого й старанного випробування. Звичайно це відбувалося так. Молодого й здібного юнака, що закінчив риторичну або філософську класу, переводили на два роки в новіціят, де він діставав відповідне виховання в душі ордена. Далі він удруге студював протягом двох років загальноосвітні науки, найбільше риторіку. По цьому молодик, кандидат на вчителя, переходив до класи філософії, однаково чи студював він цю науку давніш, чи ні. Коли майбутній навчитель закінчував філософський курс, одбувавсь прилюдний іспит з цілої програми курсу. Склавши такого іспита, молодик у званні магістра діставав призначення до нижчої класи; при цьому він переходив разом з своїми учнями з класи до класи. Одбувши певний цикл, будь-що-будь не раніш як через три роки, молодий магістр сам вступав до богословських клас, одбуваючи що-року пильного іспита, надто-ж наприкінці свого курсу. Щоб не було якоїсь небезсторонности, остаточного іспита робив не професор кандидата, а спеціальні екзамінатори, яких призначав провінціал. Тільки завдовільно склавши такий іспит, новіцій міг дати усі чотири орденські обітницькі й дістати доступ до найвищих посад. Як можна бачити, єзуїти дуже дбайливо ставилися до підготовки вчителів до своїх шкіл. Та не важко помітити й деякі дефекти в такій системі: це те, що вчителів часто змінювано. Не брано на увагу, що на те, щоб добре викладати, самих знаннів іще не досить, потрібний ще й досвід, а його дає практика. Цікаво, що самі єзуїти були свідомі цієї хибності в своїй шкільній системі.

По єзуїтських колегіях навчалось дуже багато учнів. У виленській академії року 1600 було аж до 800 студентів, а професорів тільки 12. Це, безперечно, одна з негативних сторін в єзуїтській школі. Надто багато було учнів по нижчих класах, що в них звичайно викладав один навчитель. Важко було вивчити кожного учня персонально; не завсіди вчитель міг простежити за успіхами своїх учнів і підтримувати серед них дисципліну. Щоб хоч трохи усунути ці ненормальності, засновано особливі посади декуріонів. Декуріонів обирали префект з-посеред найкращих

учнів на допомогу як префектові, так і професорам. Декуріони повинні були підтримувати в класах дисципліну, відзначати відсутніх і повідомляти що-дня префекта про порушення навчально-виховної дисципліни, які скоїлися. Декуріони що-дня питалися в своїх товаришів їхні загади й наслідки занотовували в особливому зошиті. Професор тільки перевіряв декуріона, коли мав це за потрібне.

Скажемо скількись слів про педагогічні підхідки, прикладувані по єзуїтських школах. Основна мета єзуїтської педагогіки, як і цілого ордена, усе скеровувати *ad maiorem Dei gloriam*. Цей принцип просякав єзуїтську педагогіку зверху донизу. Усіма засобами віддалити учня від нечестя, підсилити його в побожності й відданості католицькій Церкві — от що особливо турбувало педагогічний персонал єзуїтської колегії. Щоденна присутність на церковній відправі, щомісячна сповідь, участь (активна) в церковних учтах та церемоніях, вистави релігійно-морального змісту, нарешті братства студентські — усе це мало не аби-яку виховну вагу. Сувора дисципліна звязувала єзуїтського школяра по руках та ногах. Визначувано кожен його крок, що-найменший рух і кожну позицію тіла. Починаючи з ранку й аж до ночі, вихованець перебував під пильним доглядом свого вихователя. Інструкція не дозволяла єзуїтському школяреві й на мить залишатися на самоті: „*pinquat unus, parum duo, semper tres*“. Серед учнів було розвинено шпигунство: кожен єзуїтський вихованець пильнував свого товариша й про наслідки свого спостереження повідомляв начальство. Шпигунство розвивало за тайливість, лицемірство та святенництво. Релігійні обряди ставали за знаряддя кари. Отож, напр., тому, хто завинив, призначали молитву, для чого його замикали на деякий час у церкві.

Не менш пильнували й тих учнів, котрі жили вдома. Єзуїти намагалися бути в курсі хатніх справ своїх вихованців. Вони зважали на настрої учневих батьків, уклад їхнього життя й т. д. Щоб викликати в своїх вихованців наукову завзятість і старанність, єзуїти намагалися розпалити в них змагання. Учнів поділяли на шкільні ранги: преторів, цензорів, декуріонів, магістратів та ин. Юнацька

пиха спонукувала молодика напружувати усенькі зусилля на те, щоб діпнутися почесного титула, а підчас урочистого акта дістати нагороду — „премію“. Щоб притягти до своїх шкіл симпатії великої шляхти, єзуїти усебічно давали перевагу дітям осіб вельможних та впливових, охитніш ніж інших нагороджували їх почесними званнями, давали нагороди, утворювали їм успіх на диспутах і т. д.

За порушення шкільної дисципліни призначувано різноманітні кари. Кару на тілі уживано рідко, може через те що склад учнів був привилейований — шляхетський. Найуживаніша дисциплінарна кара був карцер. На винного надягали якогось ганебного знака або річ, прим. блазеньський ковпак, осячі вуха й т. д. Учні повинні були молитися за свого товариша, який завинив, щоб він виправивсь. Упертих та непоправних звичайно виключали з школи. Дуже цікаві не тільки для школярів, а й узагалі для місцевої людности були різні походи, церемонії й вистави. Як на той час, вони були змістовні й захопливі. Здивована юрба, повитріщавши баньки, дивилася, як врочисто виступали міськими вулицями, оточена поетами, поезія, промовцями — елоквенція, у супроводі тварин — натура і т. д. Ще цікавіші були шкільні вистави на релігійні сюжети. На сцені виступали члени ордена й їхні вороги: Кальвін, Цвінглі, Лютер та ин. Розвязка часом дуже хитромудро збудованої драми звичайна: орден, а в його особі католицька Церква тріумфує, а ворогів її переможено. Чимало ляло на цих виставах православну Церкву й духівництво.

У наслідок такої виховної системи повставав фанатизм і нетолерантність до чужовірців. Молода енергія вихованців єзуїтських шкіл, що її сковувала безперечна слухняність волі своїх педагогів у школі, по-за школою знаходила була собі вихід у бешкетах та кривавих сутичках з чужовірцями. Ані православний, ані католицький панотець не наважувалися проходити повз єзуїтські колегії. Кальвінські „збори“ стояли без вікон, бо склити їх це була-б річ марна. Узяти з бою „збір“, сплюндрувати єврейську синагогу, вдертися до православної церкви підчас одправи для буйних єзуїтських школярів була річ звичайна. Скарги на ці бешкети трохи чи не завсіди не мали жадних на-

слідків. Проф. М. О. Коялович з цього приводу каже так: „никогда и нигдѣ въ мірѣ школьники и сами іезуиты не имѣли такой силы какъ въ школахъ іезуитскихъ. Школьники держали въ рукахъ власти городскія, способны были взять крѣпость, снести съ лица земли церковь, домъ и потомъ смиренно сидѣть надъ латинской грамматикой, съ покорностью протягивая руку почтенному іезуиту для отеческихъ ударовъ его линейкой по ладони“ ¹⁾. Багато зусилів докладали були єзуїти до того, щоб розвинути в своїх вихованців здібність перемагати суперника в суперечках. Покладаючи переконливу силу саме-іменно в „препетельныхъ челоуѣческой мудрости словах“, а не в унутрішній істині доводжуваного, єзуїти намагалися привчити учнів, щоб вони користувалися зовнішнім блиском красномовства. Зразкові диспути влаштовувано в колегії, а далі потроху вони вийшли за її мури. Диспути звичайно проваджувано поміж католиками й протестантами або православними. Мало не завсіди ворожу партію провадили фіктивні протестанти й православні, себ-то перебрані єзуїтські вихованці. Немає чого й казати, що перемагали в усіх випадках єзуїти. На звичайного слухача, не випробуваного в тонкощах богословської науки, такі диспути справляли були не аби-яке вражіння.

Оскільки єзуїти протягом двох віків тримали в своїх руках чималі шкільно-освітні засоби, треба сказати хоч-би у загальних рисах про позитивні та негативні сторони в їхній педагогічній системі. Єзуїтські школи, повставши в „руських“ землях Польсько-Литовської держави, намагалися стати вище над школи інших визнань. Православні школи не підносилися над рівнем елементарних шкіл, а школи протестантські, як ми бачили, не були сталі, навіть такі людні й організовані, як раковська. Єзуїтські школи давали спромогу білоруському або українському шляхтичеві, без особливих матеріальних витрат, дістати закордонну європейську освіту, не від'їздячи далеко від батьківської домівки. Воно правда, освіта в єзуїтській колегії не була ані широка, ані систематична, але як на той

¹⁾ Литовская церковная унія, II, стор. 104.

час вихованець єзуїтської колегії був людина достатньою мірою освічена. Не можна забуватися й за те, що буйна по-за школою єзуїтська шкільна молодь у школі, що-до до своїх керівників, була надзвичайно стримана й дисциплінована. З цього погляду єзуїтські школи полишили глибокий слід у шляхетському громадянстві Польсько-Литовської держави. Звичайно не позбавлена була єзуїтська школа й хиб, часом значних. Слушно відзначають далекий од практичних життєвих вимог характер єзуїтської шкільної освіти. Поставивши на першому плані своєї педагогічної системи добробут католицької Церкви, єзуїти утворили космополітичну школу, не пристосовану до індивідуальних потреб того чи іншого суспільства або держави. Виключне панування латинської мови дуже гальмувало вивчення рідної мови, запроваджувало латинізм до звичайної літературної й розмовної мови. Єзуїти не тримали своїх вихованців далеко від поточних політичних подій: єзуїтські школярі не одного разу виступають з урочистими привітаннями у віршах та прозі різних високих осіб, та це політичне виховання в єзуїтських школах мало надзвичайно тенденційний характер, офіруючи інтереси держави інтересам релігійним.

Ми вже відзначили, що єзуїти пожвавили шкільну справу в „руських“ землях Речі Посполитої, приневоливши православних та протестантів подбати за поліпшення своїх шкіл. Та рівночасно єзуїти відіграли були й негативну роль: вони дуже нетолерантно ставилися до шкіл інших визнань і, коли це через щось можна було зробити, вони намагалися знищити їх. Цікаво, що під ударами усемогутнього ордена були не тільки православні й кальвінські школи, ба, навіть, уніятські, які по-рабському копіювали навчально-виховну систему шкіл єзуїтських¹⁾.

¹⁾ Викладаючи внутрішню організацію єзуїтських шкіл, ми користувалися отакими підсоби́нками: 1) К. В. Харламовичъ, Западно-русскія школы, стор. 79—118; 2) М. Ястребовъ, Іезуиты и ихъ педагогическая дѣятельность въ Польшѣ и Литвѣ (Труды Киевской Духовной Академіи, 1869, I, 260—294 стор.); 3) E u k a s z e w i c z, Historia szkół, t. I; 4) Демьяновичъ А., Іезуиты въ Западной Россіи въ 1569—1772, Спб. 1872 (надто стор. 92—101); 5) С. M e r t z, Die paedagogik der Jesuiten, 1898;

Наприкінці нашого нариса історії так званої контр-реформації у „руських“ землях Польсько-Литовської держави, щоб дати повніше уявління про ті засоби, з якими, вичунавши й зреформувавшись, католицизм виступив проти своїх ворогів, маємо за незайве перерахувати й школи інших чернечих орденів, що в них у Польщі та Литві навчалася була „руська“ молодь. Окрім єзуїтів організовували школи й піяри. Піярські школи дуже точно засвоїли новітні подуди тодішньої педагогіки. У XVIII в., як ми бачили, піяри енергійно були розвинули свою педагогічну діяльність, затримавши за собою свої школи й підчас діяльності Едукаційної комісії. Ми не повторюватимемо сказаного попереду що-до педагогічної діяльності піярського ордену у Вильні, де піяри мали шляхетський конвікт і вищі студії для нових членів свого ордену. В Ошмянському повіті у містечку Геранонах була піярська колегія, організована, мабуть, на початку 30-х років XVIII в. разом з піярською резиденцією. Та що піяри не виклопотали відповідного урядового дозволу на те, щоб відкрити тут школу, то виленські єзуїти року 1738 заклали проти них судовий позов. Хоч ми і не знаємо більш чи менш точно, чим закінчивсь цей процес, але після 1738 року ми не знаходимо в Геранонах слідів перебування там, піярського ордену. Мабуть і піярську школу в Геранонах закрито десь близько цього-таки часу¹⁾.

Колегію у місті Ліді відкрито, очевидячки, у середині XVIII в. Відкрив її Ігнатій Сціпіон, підстолій великого князівства Литовського. Соймова конституція року 1775 ствердила Сціпіонову фундацію на Лідську піярську школу, що зробилася підокруговою. При школі засновано дві стипендії для незаможних учнів²⁾.

Колегію в Лужках (містечко Полоцького воєводства, кол. Дисненського повіту) відкрив року 1741 полоцький

6) Марковъ, Объ іезуитскомъ воспитаніи (Чтенія въ Обществѣ Любителей дух. просвѣщенія, 1871, кн. V); 7) П. Митрофановъ, Орденъ іезуитовъ (Книга для чтенія по історіи нового времени, т. I); 8) Раумеръ Карлъ, Історія воспитанія и ученія отъ возрожденія классицизма до нашего времени (переводъ съ нѣмецкаго, изд. Н. Весселя). Спб. I—II, 1878; 9) Шмидтъ Карлъ, Історія педагогіки, т. II і III (пер. Циммермана).

¹⁾ Łukasiewicz, IV, 199.

²⁾ Ibidem, 204—206.

каштелян Валеріян Антоній Жаба разом з піярським ко-
стьолом. За Едукаційної комісії піярську колегію в Луж-
ках перетворено на підокругову школу з трьома класами ¹⁾.

Колегію в м. Щучині (кол. Лідського повіту) відкрито,
очевидячки, у першій чверті XVIII в., бо соймова консти-
туція 1726 року стверджує фундацію військового полоцького
Глебіцького Юзефовича на піярську щучинську колегію.
Матеріальну підтримку нововідкритій колегії подавали
й Сціпіони, фундатори лідської піярської колегії. Навчальну
справу в щучинській піярській колегії було поставлено
гаразд; у ній викладувано і давні мови. Едукаційна комі-
сія перетворила щучинську піярську колегію на підокру-
гову трьохкласову школу ²⁾.

Піярську колегію у Воронові відкрив близько 1730 р.
Ян Сціпіон, каштелян смоленський, староста лідський.
Року 1745 16 березня воронівська піярська колегія дістала
від шляхтянки Стецевичевої 20.000 злотих польських, зо-
бов'язавшись утримувати одного з шляхтичів Стецевичів,
що навчавсь у цій колегії. Дарма що виленські єзуїти
усіма способами намагались були закрити піярську коле-
гію у Воронові, усе-ж вона проіснувала аж до часів Еду-
каційної комісії. Року 1775, зважаючи на те, що недалеко
була лідська піярська колегія, воронівську колегію закрито,
а її фондуш передано лідській підокруговій піярській школі ³⁾.

Колегія у Витебську безперечно існувала за Августа III
(1736—1763), та коли й хто її заснував, ми не знаємо. Не
вважаючи на те, що в Витебську вже була єзуїтська ко-
легія з конвіктом для шляхетської шкільної молоді, піяри
й собі відкрили тут колегію й шляхетський конвікт. Функціо-
нувала піярська колегія з конвіктом і під російським урядом ⁴⁾.

У середині XVIII в., за короля Августа III, існувала
піярська колегія у м. Зельві (Новогрудського воєводства,
Волковиського повіту). Та функціонувала вона протягом
дуже недовгого часу ⁵⁾.

Року 1775 Едукаційна комісія передала у відання пія-
рів колишню єзуїтську колегію у Дрогичині — „на едука-

¹⁾ Ibidem, p. 217.

²⁾ Ibidem, p. 241.

³⁾ Ibidem IV, p. 258.

⁴⁾ Ibidem, IV, p. 261.

⁵⁾ Ibidem, IV, p. 261.

сує *młodzi szlacheckiej*“, з усіма її фундушами. Піяри успадкували й багату поезуїтську книгозбірню. Дрогичинська поезуїтська підокругова школа була дуже популярна серед околичної шляхти: року 1784 у ній навчалося 285 учнів; з них 15 чоловіка були стипендіяти Едукаційної комісії ¹⁾).

На українській території піярських шкіл було не гурт. У м. Холмі піяри оселилися були року 1677, але школу свою вони відкрили там тільки за Августа III. За Едукаційної комісії холмську піярську школу перетворено на підокругову з трьома класами. Пожежа у м. Холмі, р. 1788, що знищила чималу частину міста, завдала не аби-якого вдару й піярській школі, яка втратила чимало свого майна ²⁾).

Існувала піярська колегія у м. Межиріччі (поблизу Острога). Заснував її місцевий посесор князь Домінік Любомирський, що року 1702 збудував для школи дуже гарне помешкання й забезпечив її матеріально. Піяри дуже уважливо ставилися до своїх єдиних шкіл на Волині. З вікон межирічської піярської школи було видно величній будинок острозької єзуїтської колегії, що викликав в піярів змагання ³⁾).

Окрім піярських шкіл, у „руських“ землях Польсько-Литовської держави були школи й інших чернечих орденів, напр., у м. Глибокому (кол. Дисненського повіту) школу організували кармеліти. Року 1641 мстиславський воевода Йосип Корсак дав глибокським кармелітам фундуш, зобов'язавши їх утримувати незаможних учнів. Лукашевич, ґрунтуючися на своїх джерелах, заявляє, що кармеліти в м. Глибокому повинні були відкрити безплатну елементарну школу ⁴⁾. Та доля цієї школи для нас невідома.

---

¹⁾ Ibidem, IV, p. 198.

²⁾ Ibidem, IV, p. 197.

³⁾ Ibidem, IV, p. 217—218.

⁴⁾ Ibidem, IV, p. 27.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ПАТРОНАТ І БРАТСТВА В БІЛОРУСІ
ТА УКРАЇНІ. БРАТСЬКІ ШКОЛИ

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

Патронат і братства в Білорусі та Україні. Братські школи.

Велику вагу в історії культурного життя Білоруси та України в XVI—XVIII в. мали такі своєрідні явища місцевого соціально-політичного побуту, як церковний патронат та братства. Між ними можна встановити схожість, оскільки братства намагалися засвоїти собі й функції патронату, тільки не індивідуального, а колективного. Треба відзначити, що церковний патронат достатньою мірою ще не вивчено. Історики хитаються навіть що-до визначення самої суті патронату, то плутаючи його з візантійським ктисторством, то покладаючи в його основу феодальне право, себ-то право посесора-сеньйора розпоряджатися не тільки маєтками, а й установами, що в них містяться. Разом з тим в інституті патронату вбачають елементи права державного, оскільки „подавцы“ могли здійснювати своє право тільки з королєвого затвердження. Певною мірою гадають, що патронат не можна ізольовати з сфери права церковного, яке й за патронату зберегало свою звичайну силу. Навіть одні й ті самі дослідники не знають, як точно схарактеризувати патронат. Проф. Чистович заявляє, що „по своєму происхожденію и первоначальному характеру, патронатъ былъ дѣломъ усердія благочестивыхъ ревнителѣй Церкви, которые, строя на своей землѣ церкви и монастыри, снабжали ихъ всѣмъ необходимымъ для ихъ содержанія и благолѣпія, заботясь объ обезпеченіи своихъ церквей священниками и монастырей настоятелями и въ то же время получали право высшаго управленія въ патронатскихъ церквахъ и монастыряхъ, какъ по имущественнымъ дѣламъ, такъ и по дѣламъ суда“. Звідси випливає, за думкою професора Чистовича, що право патронату відтворює візан-

тійське ктиторство. Та це ще не все. Проф. Чистович далі запевнює, що „юридическимъ основаніємъ патронатскаго права было общее феодальное право владѣльцевъ располагать и распоряжаться имѣніемъ и состоящими въ нихъ учреждениями“. Це вже інша річ: у кожному маєткові був свій патрон в особі свого посесора — пана, що не обов'язково повинен був бути за ктитора в тій чи іншій церкві чи монастиреві. Цікаві дальші міркування професора Чистовича: „границами этого права (феодального) было съ одной стороны общее государственное право, которому было подчинено мѣстное и частное владѣльческое (напр., король не могъ раздавать недвижимыхъ имѣній иностранцамъ и не шляхтичамъ; всѣ другіе ктитори могли подавати свої имѣнія и бывшія въ нихъ учрежденія и должности только съ утвержденія короля); съ другой — общее церковное право, которое сохранило свою силу и при правѣ патронатскомъ“. Та твердження цитованого історика про те, що патронат обмежується правом державним і церковним, очевидно, паралізують такі його міркування: „право патронатства церквей и монастырей приобрѣталось ктиторствомъ, т. е. созданіемъ церквей и монастырей и снабженіемъ ихъ имѣніями; но затѣмъ сохранялось въ томъ же родѣ, или переходя въ другіе роды, оно получало видъ владѣнія, которымъ патроны располагали по своему произволу“¹⁾. Зрозуміло, що „сваволю“ патронів і право державне й церковне з великими труднощами можна було-б сполучити. Ототожнювати право патронату з візантійським ктиторством це, на нашу думку, річ непереконалива, бо патронат-ктиторство не можна було-б прикладати до таких великих церковних організацій, як Київопечерський монастир, єпископські катедри й т. д., тимчасом як і ті, і ті були за об'єкт „подавання“.

Пл. Соколов²⁾ та К. В. Харлампович³⁾ гадають, що церковний патронат у Білорусі та Україні походить з маєт-

¹⁾ Чистовичъ И., Очеркъ исторіи Западно-русской Церкви, ч. I, стор. 196—198.

²⁾ Див. його Церковно-имущественное право въ греко-римской имперіи. 1896. Новгород, стор. 68—74.

³⁾ Западно-русская школы, стор. 224.

кового права греко-римської імперії, за яким церква й монастир становили були приналежність землі, отже, й її володільця. Ктитори могли чинити над церквами торговельні операції, здавали їх в оренду, перепродували свої права над церквами, передавали у спадок, віддавали як посаг і т. д. Воно правда, К. В. Харлампович додає, що часом передавати права патронату можна було з дозволу місцевого єпископа. Докладніш розглянув інститут патронату професор М. Ф. Владимирський-Буданов. Він насамперед спробував в'яснити відміну між термінами: „киторство“, „*jus patronatus*“ і „подаванье“ або „поданье“. Хоч ці терміни звичайно й плутають, але через непорозуміння, бо насправжки вони віддають різні поняття. Владимирський-Буданов відокремлює *jus patronatus* од киторства¹⁾. Киторство — це підвалина й забезпечення того чи іншого закладу. Що-до свого характеру воно являє джерело приватно-правне, повинності, сполучені з киторським правом — церковного характеру: церковне впорядкування й подання єпископові кандидатів на церковні та монастирські посади; за тим, щоб виконувано повинності киторського права, стежила була церковна, а не державна влада. Звідси легко з'ясовуються специфічні особливості киторського права: 1) державця, що царює, може бути за китора тільки в тих церквах, які він сам або предки його заснували; 2) за китора могла бути тільки особа православної віри; 3) головний або, краще сказати, єдиний спосіб набути киторство це було збудування або відновлення церкви; 4) права та повинності китора, як ми вже бачили, церковного характеру; 5) офіруючи на Церкву те чи інше майно, китор цілком одмовляється від своїх прав на це майно, за суб'єкта прав на це майно стає Церква, його віднині мають за невідчужуване й виключають з цивільного обігу. Ктитора розглядають виключно як опікуна такого майна, а церковна влада стає *domini loco*. Отже киторство явище церковного права; воно почасти стикається з правом цивільним, але аж ніяк не стосується до права дер-

¹⁾ Чішман і собі запевнює, що *jus patronatus* не має нічого спільного з киторством (*Das Stifterrecht* (τὸ κρητιστικὸν δικαίον) in der Morgenländischer Kirche, Wien 1888).

жавного, яке дуже помітною мірою є в *jus patronatus*. Як-же стосується білорусько-українське право „подавання“ до західньо-європейського *jus patronatus*? Що таке *jus patronatus*?

Jus patronatus — явище західньо-європейського походження. У нових європейських народів, ще як утворювалися були західньо-європейські держави, Церква здобувала від держави як посади, так і майно, на ленному праві. Таким чином держава була тут правосильним ктитором, а не Церква й не фундатори церков та монастирів. Становище цілком змінилося від часу боротьби пап та цісарів і надто за інвеституру. У половині XII в. між Церквою та державою встановилися нові стосунки на основі протегування Церкви від держави й феодалних сеньйорів, а втім без ніяких прав останніх над першою. Це й єсть *jus patronatus*, що суть його, виходить, полягає у тому, що патрони захищають права Церкви. Звичайно цей захист урядигоди давав привід державі та сеньйорам плутатися і в унутрішні справи Церкви й, зокрема, майнові. Та по-перше, це вже перевищувало *jus patronatus*; по-друге, втручання це не було таке велике, як у Візантії та в східньому слов'янському світі. А що православна (східня) Церква була чужа ідеї залежності від видимого всесвітнього осередку (тут од папського престола), то її права більшою, ніж на Заході, мірою підлягали контролеві й впливові державної влади. Зокрема, Владимирський-Буданов покликуюється на становище Церкви в Московській державі. Ктиторства, як він каже, в Московській державі зовсім не існувало: немає жадних указівок на те, щоб церкви та монастирі мали над собою будь-яких протекторів та правителів з світських осіб, які були-б доглядали за тим, як уживається майно, від них пожертвуване, брали участь в обранні церковно адміністраційних осіб та видавали укази для них ¹⁾.

Інакше було в Білорусі та Україні. Там існувало право „подавання“, що містило в собі елементи візантійського

¹⁾ Це твердження Владимирського-Буданова спростовують деякі відомі нам факти. У пам'ятках XVII в., які стосуються до побуту російської півночі, про деякі церкви доволі таки виразно сказано, що вони „строенье и подаяние“ тієї чи іншої особи (див. напр., Ар х и м а н д р и т ь Д о с и о е й, „Географическое и статистическое описание Соловецкаго монастыря, ч. III, стор. 167—178; А. С а в и ч, Соловецкая вотчина XV—XVII в. Пермь 1927, стор. 88.

ктиторства та західньо-європейського *jus patronatus*. З візантійського ктиторства право „подавання“ засвоїло деякі стосунки „подавці“ до церковного закладу та його майна; *jus patronatus* подіяло на утворення стосунків церковних закладів до держави та державної влади. Що було за джерело й хто за суб'єкт права „подавання“? Право „подавання“ належало в точному розумінні слова державній владі й, насамперед, королеві. Наші джерела звать польсько-литовського короля „фундатором и найвисшим оборонцею церквей божиих и подання их“, кажуть, що він „tutor et protector“, „звирхний пан“ над церковними закладами й „подавца ку церкви божое“... Річ зрозумілива, що поняття про візантійське ктиторство не погоджується з уявлінням про короля-католика, „подавцу“, „фундатора“ й „оборонцю“. Право „подання“ належало королеві на всі церковні заклади й майна за винятком тих, які були в приватному патронатстві. Це останнє встановлювано за королівськими грамотами або назавсіді, або на певний термін — „до воли и до ласки“. Часом „оборона и подаванье“ того чи іншого церковного закладу належала провінціяльним агентам урядової влади: намісникам, воєводам та старостам, які іноді зловживали церковним майном. Та звичайно правом патронату користувалися земства й шляхетські громади, міські громади, парафіяльні громади й братства й, нарешті, приватні землевласники по своїх маєтках. За кволої виборної королівської влади приватний патронат було розвинено доволі широко. За джерела набування приватного патронату, окрім королівського пожалування, були різні приватні оборудки й ктиторство. Пожалування — то найрясніше джерело приватного права „подання“. При цьому сільські церкви підлягали приватному патронатові через те, що пожалування від великого князя тій чи іншій особі маєтку супроводилося наданням цій особі й права „подання“ церков, які в тому маєткові були. Звідси природньо впливало й те, що право „подання“, яке зіллялося з землеволодінням, можна було передавати через різноманітні цивільні оборудки, напр., купівлю, передавання, міну, заповіт, спадкування, дарування, заставу, то-що.

Окрім цих способів набувати право „подання“, у Білорусі та Україні застосовувано, правда зрідка, й ктиторство. Фундатор або колятор монастиря або церкви, що забезпечував новий заклад відповідним фондушем був, власне кажучи, тим, що в східній Церкві ктитор¹⁾.

Ми докладно були подали думки М. Ф. Владимирського-Буданова про суть права „подання“ тому, що цей учений детальніш, ніж його попередники студював це питання. Основна помилка в міркуваннях Владимирського-Буданова полягає в тім, що шановний учений розглядає право „подання“, як якусь готову схему, що повстала в наслідок обопільних стосунків двох рівнодійних сил: візантійського ктиторства й елементів західньо-європейського *jus patronatus*. Владимирський-Буданов, на жаль, забувається за те, що право „подання“, повставши в наслідок певних соціально-економічних та політичних умов у даний історичний момент, зазнало еволюції. Еволюцію цю можна зрозуміти не так порівнюючи право „подавання“ з аналогічними явищами у східньому та західньому церковно-політичному життю, як у світлі соціально-економічних та політичних стосунків у Польщі та Литві. У сьогочасній історичній марксистській літературі міркування про суть права „подавання“ дуже спрощено. „Церковь в Юго-Западной Руси,... как и всякая церковь в феодальном обществе, зависела от крупного землевладения. Церкви и монастыри стояли на боярской и княжеской земле, и владельцы этой земли были их патронами: назначение священников, игуменов и архиереев зависело от них. Но при натуральном хозяйстве это право не давало им почти никакой выгоды. Церковные доходы состояли из тех же продуктов, что и натуральный оброк, платившийся помещику, и увеличивать количество этих продуктов выше известной меры было бессмысленно при условиях натурального хозяйства... Положение стало быстро меняться по мере того, как в западную Русь стало проникать денежное хозяйство... на церковные учреждения

---

¹⁾ М. Ф. Владимирский-Будановъ. Очерки изъ истории Литовско-русскаго права. VI. Церковныя имущества въ Юго-Западной Руси XVI в. Киевъ 1907, стор. 47—104.

стали смотреть как на выгодные предприятия“¹⁾... Таким чином, право „подання“ історики-марксисти вважають за неминучий атрибут феодалного сеньйоріяльного права, що його особливо широко використали сеньйори-патрони за періоду розвитку грошового господарства, напр., здаючи в оренду патроніві установи.

Ми маємо доволі мізерний законодавчий матеріал що-до права „подання“. Його природу здебільшого доводиться з'ясовувати на підставі актового матеріялу²⁾. Що право „подання“ мало свої норми, це, звичайно, цілком зрозуміло. Та дійсність трохи не завсіди переростала ці норми; останні раз-у-раз не встигають іти за біжучими життєвими умовами. Точніш кажучи, історикові доводиться говорити не так про ідею патронатства, як про ті форми, в які патронатство вилялося в дійсності. Будь-що-будь, не можна вивчати право „подання“ по-за умовами простору й часу й, насамперед, не можна відокремлювати його з сфери феодалних стосунків у „руських“ землях Польсько-Литовської держави за виучуваний період. Нехай які були ідейні впливи на розвиток права „подання“, безперечно лишається й те, що за феодалного ладу Церква залежала від сеньйоріяльного землеволодіння. Раз церкви та монастирі були на боярській та князівській землі, то, згідно з феодалним правом, володільці цієї землі були й патронами церковних закладів, які були на цій території. А що не вся земля була в руках приватних володільців, то не всі церкви та монастирі мали приватних патронів. Коли для дрібних церковних організацій патрональна залежність

---

¹⁾ М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. II, вид. 7, стор. 168—170.

²⁾ У законодавчих актах загального характеру про право „подання“ ми не знаходимо жадних вказівок. Деякі мізерні й невизначні риси цього інституту вимальовуються в окремих законодавчих актах. Сюди треба застосувати грамоту мітр. Йосипові від великого князя Олександра з р. 1499, постанови Виленського православного собору 1509 року, грамоту короля Сигізмунда I з року 1511, закон року 1568 про те, що світські особи, коли бува одержать єпископство або настоятельство, повинні приймати священний сан, деякі пункти Литовського Статуту 1568 р. (Розд. I, арт. 20), напр., про участь патронів у судових процесах з приводу церковних маєтків, та деякі інші.

була часом необхідна, оскільки з патрона був не тільки „подавця“, а й „оборонця“ для великих церковних закладів, напр., для багатих монастирів краще було мати за свого патрона великого князя або короля. У деяких випадках ми маємо явище закладництва, що аж ніяк не подібне до візантійського ктиторства. За яке, скажемо, ктиторство йшла мова, коли 15 липня 1496 року перед великим князем литовським Олександром стали „вси бояре полоцкие и мещане со владыкою полоцким Лукою о монастыр святого Николы на Лучне; и положили пред нами бояре евангелье, и в евангели записано, што тот монастыр здавна подаванье наше господарское. И мы тому вразумевили (говориться з того приводу у королівській грамоті), взяли есьмо тот монастыр Святого Николы на Лучне к нашому подаванью, а владыце полоцкому не надобе в тот монастыр вступати ся“¹⁾... Гадаємо не важко зрозуміти, у чому тут річ. Щоб уникнути залежності од місцевого владики, не надто, як можна гадати, привабливої, полоцький монастир св. Миколи має за краще „заложитися“ за дужчу особу. Отже перед нас типове явище феодалного права. Оскільки немає землі без сеньйора, остільки сеньйором землі, яка не має приватного володільця, був безпосередньо сам великий князь, що тим самим був і за патрона усіх церковних закладів, які були на даній території. Отож, те, що право подання належало королеві або великому князеві (коли це право той і той ще не відчужили), знов-же й те, що на Білорусі та Україні залежність Церкви східнього обряду від вищої центральної духовної влади (царгородський патріархат) відчувалася мало, усе це спонукало так чи інакше зацікавлених осіб удаватися до світської королівської або великокнязівської влади, звучи короля або князя „подавцями, фундаторами и оборонцами хлебов духовных“. Цікаво, що й сами королі, дарма що не були з них православні, бажають зберегти за собою ці звання і в своїх грамотах так само звать себе „фундаторами и найвысшими оборонцами церквей Божьих и поданья их“²⁾...

✓ 1) Акты Южной и Западной России, т. I. № 233.

2) Архивъ Юго-Западной России, ч. I, т. I, № 58.

Інститут подання в „руських“ землях Польсько-Литовської держави, розвинувшись на основі феодалного права, пережив стадії розвитку й підупаду в зв'язку з загальним ходом соціально-політичної історії Литви та Польщі. Ще в XV віці, коли феодална знать ще почувається досить сильною політичною стороною, коли великокнязівська влада в литовсько-руських землях сковзається на поверхні феодалних світів, не чіпаючи їх майнових та правних інтересів, право подання належало феодалним володільцям у себе вдома необмежено. Вони не тільки сами були повновладними господарями церков та церковного майна, що були в їхніх володіннях, а й роздавали права церковного патронату як пожалування своїм слугам. Наприклад, року 1465 9 лютого княгиня Уляна Кобринська разом з своїм сином Іваном віддала слuzі своєму Юді „в вечное владение“ кобринську Петропавлівську церкву з усіма її прибутками ¹⁾). Джерела дозволяють простежити й ті моменти, коли королівська влада починає врїзувати місцевих володільців і в царині права подання. Це відбувається тоді, коли сеньйоріяльні права великої землевласницької шляхти починають падати під натиском значіння рядової шляхти, що де-далі зростає. Найдавніший відомий нам випадок, коли королівська влада стикається з владою місцевого „подавці“ через право „подання“, зокрема через „*jus praesentationis*“, належить року 1534. Цього року на трокську архімандрію подавця трокського монастиря підскарбій Іван Андрійович презентував був якогось попа Василя. Про нього Іван Андрійович повідомив мітрополіта (Йосипа) і той обіцявсь незабаром-таки постригти Василя у ченці й піднести на архімандрита. Та на трокську архімандрію з'явився й інший кандидат — ігумен Симон, що встиг уже дістати „лист господарский королевский, што ему тот монастыр мети до своего живота“. Отже зіткнулося сеньйоріяльне й державне право, і сам подавця був, живовидячки, засмучений. Питання розв'язав сам мітрополіт на користь кандидата Івана Андрійовича, що виявивсь гідніший і своїми моральними прикметами архімандричого звання. З цього

---

1) Акты Южной и Западной России, т. I, № 226.

приводу мітрополіт Йосип писав був 27 березня до Івана Андрійовича між иншим так: „хотя бы он (ігумен Симон) и два таковыя листа мел, тым себе ничего непоможет; бо выступный (заборонений) священник не может николи престола Божиего одержати; так ся теж дивую велми, иж твоя милость будучи подавца того монастыра, а допустил ему на свою данину еще господарский лист брати... а нинечи твоя милость сам жо тое дело слабей чинишь, на тот ма-настырь своего подаваня листы господарскийи потвержаныи допускаешь брати“¹⁾.

Поступінно місцеві феодали повинні були здавати свої позиції королівській владі. Відомо, напр., що року 1549 Сигізмунд-Август рішуче заборонив княгині Олександрі Острозькій, „абы в волости и села владычние с провентами всими ему належачие ни во што се не утручала“. Цікаво мотивовано таку заборону: „бо если князь мал-жонок твой тот замок Туров на отцы нашом... выслужил, а тая епископия туровская з давных часов подаванье есть наше господарское, до чого ты ничего не маешь“²⁾. Отже, визнаючи за княгинею Острозькою право володіти Туровом, король не вважає її за подавцю турівської єпископської катедри, як це випадало-б на підставі загальних принципів феодального права. Грунтуючися на матеріалі, який ми вистудіювали, гадаємо, що король Сигізмунд III більш ніж хтось з його попередників здійснив своє право верховного „оборонці“ й „подавці“ церков Божих.

Особливо-ж сприяло тому, що приватний, індивідуальний, так мовити, патронат, занепав, те, що підсилилося значіння й економічної і політичної ролі міської торговельно-промислової класи, яка поступінно захопила до своїх рук патронат над більшими церковними закладами у Вильні, Львові, Бересті, Луцькому, Могилеві, Менську й деяких інших містах. Вже наприкінці XV в. у „руських“ землях Польсько-Литовської держави складається не аби-яка соціальна сила,—місцева буржуазія в особі міських ремісників та крамарів. Організація міського самоврядування на основі магдебурзького права сприяла розвиткові корпоративности білорусько-

1) Археограф. Сборн., т. V, № 5.

2) Археограф. Сборн., т. VI, № 92.

української буржуазії, що зароджувалася. Православна Церква не виключала можливості для мирян брати участь у церковних справах, а право подання, як ми бачили, могло давати й деякі юридичні підстави для буржуазних корпорацій втручатися в церковні справи. Джерела дозволяють простежити найважливіші етапи цього втручання. Року 1511 „панове бурмистры и присяжники места виленского“ прохали у мітрополіта Йосипа (Солтана), щоб їм було дозволено бути при тому, як здаватиметься церковне майно мітрополічому намісникові по вмерлому панотцеві. Опис цього майна треба було складати в двох примірниках: одного складав намісник, а другого — вони, міщани. З подібним клопотанням прохачі вдавалися були до попереднього мітрополіта (Макарія), але той спочатку рішуче повстав проти домагання виленських бурмистрів. Внаслідок цього „школа не малая в церкви бывала, нет ведома от кого“. Та коли мітрополіт дозволив міщанам стежити за правильним обліком церковного майна, то вже „шкоды не бывало без ведома“. Прохачі керуються, як сами кажуть, виключно церковними інтересами, „бо нам, мешчанам, кажуть вони, с того жадное корысти нет, нижели только того смотрим, штобы наклады церковныи без ведома не гинули“. Йосип по-своєму оцінив домагання виленських бурмистрів і поставивсь до них доволі неприхильно: „избранье ерейское и подаванье церкве и престолов Божиих бoльшого святителя есть дело“. Міщани можуть клопотатися за того чи іншого кандидата на церковну посаду, але обрання його залежить цілком од мітрополітової волі. Бурмистри могли надсилати двох або трьох представників од міщан, щоб бути при тому, як передаватиметься церковне майно новому панотцеві. При цьому, коли запрошені представники не з'являлися в призначений термін, то мітрополічий намісник мав право передавати й без них ¹⁾.

Отак поставилася правуюча ерархія до домаганнів міського міщанства на право подання. Ці претенсії міщани не назвали справжнім ім'ям, але зате правильно схарактеризував їх мітрополіт. Та ця невдача не спинила вилен-

---

¹⁾ Археогр. Сборн., т. VI, № 4.

ських міщан у дальших домаганнях, які мали вже деякий успіх. Року 1534 мітрополітом зробивсь луцький та острозький єпископ Макарій¹⁾. У відповідь на відповідне й, очевидно, доволі енергійне клопотання виленських міщан мітр. Макарій повинен був видати їм грамоту, за якою виленські церкви вилучено з господарської влади й передано „под справу мещанскую“. Внаслідок цього, року 1542 протопоп й усеньке виленське православне духовництво скаржилися королеві на те, що виленські бурмистри, радці та міщани православного визнання випрохали собі у мітрополіта грамоту й за нею беруть під свою справу усіх духовних осіб, вимагають од них покори, усовують од посад неслухняних і, з дозволу мітрополіта, віддають церкви іншим. Король обурилась, як з виленських бурмистрів, радців та міщан, так і з мітрополітових учинків. У двох своїх грамотах (мітрополітові та виленським бурмистрам та радцям) король скасував мітрополітову постанову й відновив попередню, за якою бурмистер або представники від міщанського стану повинні були бути при тому, як приймають церковне майно після померлого панотця, і могли обирати кандидата на вільну посаду, а вже того кандидата мітрополіт, коли вважатиме, що він того гідний, висвятить. Разом з тим король визнавав за міщанами право контролю над цілістю та сохранным церквного майна²⁾. Це не завдовольнило виленських міщан і вони й далі домагалися активнішої ролі в церковних справах. Ми бачимо низку мітрополітичних скарг великому князеві на міщан за те, що вони „людей церковных к праву и к платом местским приворачивают, на ратуши судят и церкви Божией и ему митрополиту кривды и шкоды делают“³⁾.

Року 1569 мітрополіт Йона скарживсь королеві Сигізмундові-Августові на війта, бурмистрів, радців і „ввесь врад местский места столечного виленского“, які „все привильи и листы на все надане и уфундоване митрополитчи самовольно до себе и в сховане свое взяли и не

¹⁾ Митр. Макарій, Історія русскої Церкви, т. IX, стор. 234.

²⁾ Акты Зап. Росс., т. II, № 219.

³⁾ Археограф. Сборн., т. VI, №№ 10, 12, 24 та ин.

вернули митрополиту, несмотря на его напominанія“¹⁾. Незабаром боротися проти міського капіталу, що де-далі міцнішав, ставало важко не то для митрополітів, а й для самої королівської влади. Року 1582 король Стефан Баторій загадує митрополітові Онісифорові, щоб він не забороняв виленським міщанам що-року оглядати й переписувати церковне й монастирське майно. Цікаво, що виленські бурмистри, радці, лавники й „иншие мещане виленские закону греческого“ звуться у королівській грамоті „фундаторами и опатрителями церквей закону греческого в Вильне“, і ці церкви, а так само і троїцький монастир, який доти ще був у держанні в митрополіта, „вшеляким будованьем потребным и теж звонами, книгами, образами и в'берами кошовными и иншими достатками и потребами водле пре-моженія своего опатрують и надають“²⁾. У Вильні незалежний од православного міщанства залишавсь самий тільки троїцький монастир, тим-то воно усенькі зусилля напружує, щоб виперти митрополітове „держанье“ і звідти. Очевидячки, тепер це не важко було вже зробити...

Року 1584 православні городяни-виленці (бурмистри, радці, лавники та ин.) дістали ще одну велику перемогу що-до своїх церковних домагань. Цього року бурмистри, радці та лавники м. Вильни прохали у короля, щоб той дав їм право „подавання“ над виленським троїцьким монастирем, який давніш був у „подаванні“ київських митрополітів. За підставу для такого прохання було те, що митрополіти, живучи далеко від Вильни, через свою разуразну відсутність не можуть устежити за добробутом троїцького монастиря й цим призводять його до великого підупаду й зубожіння. Король визнав це прохання за слушне й передав троїцький монастир місцевій міській владі „во власть, присуд, управление и оборону... на вечное время“. Їй належати стало право обирати архімандрита, і митрополіт повинен був висвячувати обранця. Майном та прибутками монастирськими архімандрит не міг розпоряджатися самовільно, без відома й волі міської влади. Для найближчої-ж контролі над монастирським майном треба було обирати від міста двох осіб, які повинні були що-року подавати міській

¹⁾ Ibidem № 26.

²⁾ Ibidem, № 37.

владі звідомлення про стан монастиря. Монастирські доходи повинні були йти на церковні потреби: на монастирські будовання, на утримання монастирського духівництва й служників і на збудовання та утримання при монастирі школи ¹⁾.

Отже, наприкінці XVI в. виленська міська громада вже офіційно здобула права патронату над усіма православними церквами у м. Вильні. Звичайно, у складі цієї громади були католики, але окремі акти патронатства, звісно, виконували православні ²⁾. Цим почасти й пояснюється та завзята боротьба, що її провадили усі виленські міщани проти прихильних до унії мітрополітів першими роками церковної берестейської унії, перенісши її навіть на засідання варшавського сойму 1609 року. Мітрополіт ніяк не міг одмовитися від свого права подання на всі міські церкви, а не тільки на троїцький монастир.

Прикладів на те, що міська міщанська людність, в особі бурмистрів, радців, цехмистрів і „иних посполитых людей“, брала активну участь у церковному житті, можна було-б подати чимало, та для відповідних висновків вистарчить і наведеного матеріялу. Скажемо скільки слів про ті права, що ввійшли були в поняття патронату. Звичайно за часткові форми патронату уважають такі: 1) право протегування (*jus patronatus*), або піклування про патроновані установи, постачання їм усього необхідного; 2) право „подавання“ (*jus donandi*)—віддача церков та монастирів у „держання“ приватним особам; 3) право презенти подання (*jus praebendi, jus praesentationis*) або рекомендації кандидатів на посади священиків та монастирських настоятелів і, нарешті, 4) право управління й суду у певних межах, відповідно до загальних принципів права державного й церковного ³⁾. Владимирський-Буданов пропонує іншу схему права патронату, а саме: 1) право законодавства й управління; 2) судова влада й судове представництво; 3) право обсаджувати церковні

¹⁾ Акты Зап. Росс., т. III, № 144.

²⁾ М. Ф. Владимирській-Будановъ, Очерки изъ истории Литовско-русского права, цит. твір, стор. 80—81.

³⁾ Чистовичъ, Очеркъ истории западно-русской церкви, ч. I, стор. 197.

посади й 4) право патронево що-до майна церковного закладу. Схема Владимирського-Буданова ледві чи краще висловлює суть справи, ніж наведена попереду. За вдале у ній можна визнати те, що вона відокремлює в праві патронату момент певних стосунків патронових до майна підлеглого йому церковного закладу. Що-до законодавчого права патрона, себ-то права „давать уставъ церковному учрежденію“, це Владимирський-Буданов уважає за основний серед інших елементів права подавання,— то його можна поставити на показному місці з чималими застереженнями. Скільки нам відомо, патрон міг тільки замінити один статут на інший, але в жадному разі не вигадувати свій власний, інакше вища духовна влада могла протестувати проти такого перевищення від „подавці“ його уповноваженнів ¹⁾).

Найяскравіш церковний патронат у другій половині XVI в. виявивсь у братських організаціях. Право патронату, якого так довго домагалися були міщани, тепер визнають за братствами східні патріярхи, що авторитет їхній був обов'язковий і для київських мітрополітів. У культурному життю Білоруси та України братства відгравали були дуже помітну ролю, через те на цьому явищі треба спинитися трохи докладніш.

Історія церковних братств у „руських“ землях Польсько-Литовської держави не одного разу притягала до себе увагу вчених спеціалістів. Досліджувано питання, як що-до сути цього інституту так і що-до його походження. Тепер ми маємо цілу низку вчених думок що-до церковних братств. Назвемо деякі найхарактерніші гадки про братства, висловлювані в російській історичній науці. С. М. Соловйов скількись разів торкався питання-про церковні братства. Його міркування з цього приводу полягають ось у чому. Братства — це давньо-руська братчина, або „складчинный пиръ“ широко практикований у давній Русі. Такі громадські організації були на Русі переважно в Новгороді та Пскові, чому сприяли форми тамтешнього побуту. Братчини судили, як суди. Те самісіньке право братчина мала в Західній, або Литовській Русі, де побут міст мав багато подібного до побуту Нов-

¹⁾ Владимирській-Будановъ, цит. твір, стор. 107.

города та Пскова, і де можна було спостережати надзвичайно дужий розвиток цехового ладу. Отже С. М. Соловйов гадає, що білорусько-українські церковні братства походження давньо-руського; на дальший їх розвиток подіяли цехові організації литовсько-руських міст і право міського самоврядування (Магдебурзьке право)¹). У зв'язок з Магдебурзьким правом та цеховими організаціями ставить братства й М. О. Коялович. На його думку, „братская організація была самою благодѣтельною для Церкви, поэтому къ ней примкнули всѣ лучшіе люди въ Западной Россіи. Бѣлое духовенство, которое въ православномъ мірѣ стоитъ всегда и вездѣ въ уровень съ обществомъ и съ нимъ двигается, также примкнуло къ братствамъ. Внѣ братствъ стояли высшіе члены его и, странно сказать, внѣ братствъ оказалось большинство высшей іерархіи“. Тільки-ж братствам М. О. Коялович надає самого релігійно-освітнього й культурно-освітнього значіння. У боротьбі братств з єпископатом, на його думку, можна вбачати суто ідейні мотиви: релігійне завзяття православного міського міщанства, що не могло погодитися з розпустою деморалізованого через право патронату вищого духівництва. Узагалі, треба сказати, М. О. Кояловича цікавить найбільше культурно-освітня діяльність білорусько-українських церковних братств²). З цеховими організаціями зв'язує повстання церковних братств у Білорусі та Україні священник Флеров³). Думку С. М. Соловйова про походження братств розвинула А. Єфименкова, ігноруючи громадсько-правні форми білорусько-українського побуту й висовуючи деякі особливості спільнослов'янського життя⁴). Низка дослідників уважає братства „дальнѣйшей стадіей

¹) С. М. Соловьѣвъ, *Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ*, т. VII, стор. 456, пор. його „Братчина“ „Русская Бесѣда“ 1856, кн. IV, смѣсь.

²) М. О. Кояловичъ, *Чтенія по исторіи юго-западной Россіи*, Спб. 1884, стор. 200; пор. його-таки *Чтенія о церковныхъ западно-русскихъ братствахъ* (День, 1862).

³) Флеровъ, *О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уніи въ Юго-Западной Россіи въ XVI, XVII и XVIII столѣтіяхъ*. Спб. 1857 (пор. рецензію на цю працю Беяева в „Русской Бесѣдѣ“, 1858, I).

⁴) Див. її статті „Южнорусскія церковныя братства“. *Историко-этнографическій очеркъ* („Слово“, 1880, X—XII).

розвиття колективного патроната“ на ґрунті зміцнення економічного й політичного значіння білорусько-української буржуазії¹⁾. Академик М. С. Грушевський слушно каже, що наші відомості про інститут братств дуже мізерні й його зростання ми можемо з'ясувати тільки шляхом аналогій. Сліди братства в примітивному громадському ладі М. Грушевський вбачає у поширеній родовій організації, що борониться спільними силами проти нападу чужородців. Грецька фратрія, а південно-слов'янське „братство“— посередницький ступінь родової організації між поширеним родом та плім'ям. Кожна така братська організація у давньо-слов'янському світі мала за свого патрона особливе божество. Ця релігійна традиція братств збереглася й тоді, як слов'янські племена охрестилися. Коли в XIV—XV вв. на Україні та Білорусі почали поширюватися цехи, під впливом німецьких ремісничих організацій, вони сталися за основу майбутніх професіональних братств. Та братства, як і сама їхня назва, існували були ще перед німецьким впливом²⁾. А. А. Папков ставить братства у зв'язок з давньо-руською парафіяльною організацією і з давніми медовими братствами³⁾. Гадки А. А. Папкова розвиває невеличка компілятивна праця проф. Кедрова з деякими, проте, ухилами до наукових поглядів проф. Скаблановича⁴⁾. Історики Церкви розглядали братства переважно як церковну організацію⁵⁾.

Оригінальна й цікава праця, присвячена історії західно-руських братств, належить проф. Н. Скаблановичеві „Западно-європейськія гильдії и западно-руськія церковныя

¹⁾ Г о л у б е в ь, Історія Київской Духовной Академі (1886 р.); К. В. Х а р л а м п о в и ч ь, Западно-руськія школы, цит. твір, стор. 278; К р ы л о в с к і й, Львовское ставропигіальное братство (1904) та деякі інші.

²⁾ М и х. Г р у ш е в с ь к и й, Історія України-Руси, т. VI, Київ—Львів. 1907. стор. 501—502.

³⁾ А. А. П а п к о в ь, Братства... Троице-Сергіева Лавра, 1900; пор. й о г о т а к и „Древне-русскій приходъ“ (Богословскій Вѣстникъ, 1897, кн. II—IV)

⁴⁾ К е д р о в ь, Древне-русскія братства (Русскій Архивъ, 1901), пор. його статтю „Церковныя братства“ (Энциклопедическій словарь Брокгауза и Ефрона, т. V і VII, стор. 95—99).

⁵⁾ Напр., митр. М а к а р і й, Історія русской Церкви, т. IX—XI (відповідні розділи); Ч и с т о в и ч ь И., Очерки истории Западно-русской Церкви, ч. I.

братства“¹⁾. Це, — безперечно, — найкраща розвідка про походження церковних братств, яка не втратила свого інтересу й ваги навіть за наших днів. У викладі професора Скабалановича церковні братства виступають перед нас не випадково, а в певній історичній перспективі. Одколи вийшла між люди ця праця, вже не треба вдаватися до екскурсів у царину сивої руської старовини й там у далекому минулому шукати відповіді, — можлива річ і неможливої, — на низку питаннів що-до історії церковних братств на Білорусі та Україні. Західньо-європейські духовні гільдії, як гадає проф. Скабаланович, найприродніш могли бути за найближчий зразок для західньо-руських братств. Проф. Скабаланович має за безперечне, що з так званих братчин було початкове явище як серед слов'янських племен, так і германських. Та він запевнює, що на організацію білорусько-українських братств впливали західньо-європейські духовні гільдії. Ці духовні гільдії з західньої Європи могли дістатися через Польщу до „руських“ земель Польсько-Литовської держави саме в XIV—XV вв. і „возбуждающимъ образомъ“ подіяли на тамтешні братчини, реорганізувавши їх у відомі нам уже від XV—XVI вв. братства. Що-ж до найменування братств іменням ремісників, наприклад братства кушнірське, шаповальське, шевське, кравецьке, то-що, то ці назви давано, як толкує проф. Скабаланович, од більшости членів-братчиків. Та братства зовсім не склалися з однієї категорії осіб. Записатися до братства, себ-то ввійти до його складу, могли й духовні особи й шляхтичі. Ті й ті, звісно, не були членами цехів. Виленські кушніри, безперечно, становили цех, мали свого статута, улаштовували зібрання, з другого боку, вони утворювали братства з добродійними та релігійними цілями, яке виходило по-за межі цеху. Цим і пояснюється з одного боку те, що братство подібне до цеху, з другого — те, що в статуті братства немає будь-яких промислових цілів...

Окрім духовних гільдій, у Західній Європі існували були так звані оборончі гільдії, що завдання їхне полягало

1) „Христiанское Чтенiе“ 1875, II, стор. 272—327.

в обопільній обороні від насильств та кривд од магнатів членам цих гільдій. Саме життя підказувало потребу організувати такі гільдії: центральна влада була квола, а місцеві феодали поводитися свавільно. Ці оборончі західньо-європейські гільдії, як гадає проф. Скабаланович, сталися за зразок для релігійно-оборончих білоруських та українських братств, що провадили протягом багатьох років боротьбу з католицтвом та унією. Звичайно, подібність тут не в суті, — там станові інтереси, тут релігійні, — а в методах та підхідках. Початок цим релігійно-оборончим братствам покладено у Львові, в останній чверті XVI в. Статут братства цього нового типу відрізняється од попереднього в 2-х пунктах: 1) встановлюються правильніші й частіші зібрання: малі що-тижня, а великі що-місяця; 2) забороняються практиковані давніш підчас братських зібрань бенькети. Статут львівського братства просто-таки каже, щоб братчики збиралися „не во пианство, а в славу Божию“. За третій і останній ступінь розвитку західньо-європейських гільдій проф. Скабаланович уважає гільдії промислові, що мали сприяти торгівлі та ремеслам. У купецьких гільдіях брали участь тільки купці, ремісничих — ремісники відповідного фаху. Право торгувати або ремісничувати належало тим, хто був у певній гільдії або цеху. Ми знаємо, що за прикладом західньо-європейських цехів організовувано ремісничі братства у Новгороді, Смоленському, Полоцькому та інших містах ¹⁾).

Трохи докладно ми спинилися на поглядах проф. Скабалановича на питання про походження білорусько-українських братств, бо це — найкраща праця, присвячена питанню, що нас оце цікавить. Автор розглядає білорусько-українські братства в їх історичній еволюції, не уривково, а в звязку з аналогічними явищами у Західній Європі. Та, може, це захоплення ідеєю західньо-європейського запозичення й перешкодило авторові достатньою мірою спинитися на місцевих умовах, які подіяли на виникнення й розвиток братств. Тимчасом, звідси правильніш було-б, гадаємо, і виходити.

¹⁾ Н. Скабалановичъ, Западно-европейскія гильдии и западно-русская братства („Христ. Чт.“ 1875, ч. II, стор. 271—327).

Року 1878 на IV-му археологічному з'їзді в Казані один з учасників з'їзду І. А. Сребницький прочитав доповідь на тему про сліди церковних братств у східній Україні. Автор гадав, що братства повстали з цехів, які існували тоді по білорусько-українських містах. Перший опонент славнозвісний проф. В. Б. Антонович заперечував, щоб міські цехи брали участь у повстанні братств, і розглядав їх, як знаряддя національного протесту й опозиції проти аристократизації й шляхетизації, що діставалися на Білорусь та Україну з Польщі. Не погоджувався на доповідачеві твердження й інший його опонент К. М. Грінвальд, але захищав їх Г. Ф. Карпов¹⁾. Отак розв'язувано питання про походження й характер білорусько-українських братств в історичній науці. Наукові думки й здогади у цій справі різноманітні через те, що кожен з дослідників звичайно спинявся на одній котрійсь стороні з життя братств, яка найбільш притягала була його увагу, затушковуючи, часом зовсім несвідомо, усі інші, або-ж братство виучувано тільки в певний історичний момент його існування.

Треба мати на увазі, що білорусько-українські братства протягом більш як трьохсотлітньої своєї історії не являли одноманітного явища. У житті кожного окремого братства можна простежити скількись стадій розвитку, і братства, які існували рівночасно, не раз-у-раз мали однаковий характер. Для нас цілком очевидно, що існування в білорусько-українських містах ремісничих цехових організацій було за ядро й для церковних братств. Коротше кажучи, ремісничий цех становив у цілій низці відомих нам випадків і братство. Та ми не повинні забуватися й за те, що братства могли складати й інші міські корпорації. Отож, напр., у Вільні існувало „панське“ братство, куда ввіходили місцеві бурмистри й радці. Були братства, що об'єднували міщан різних фахів що-до ремесла, але таких, які мешкали в одному районі. Напр., виленське „роське“ братство становили „учтивые люди ремесла шапочницкого, што шапки аксамитные робят, и теж сермяжники и ноговичники“²⁾.

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просв., 1878, стор. 56--57.

²⁾ Археограф. Сборн., т. I, стор. 158—165.

Докладніш обізнатися з організацією братств у першій стадії їх розвитку, коли з них були ще ремісничі організації й що-до соціального їх складу вони належали до дрібної буржуазії, можна на прикладі одного з найдавніших відомих нам братств—виленського кушнірського. Організовано це братство року 1458. За Сигізмунда I, або Старого, виленські кушніри вдалися були до короля з проханням, щоб він „братство их при моцы заховал, и оные артыкулы, што они себе зложили и выписали, листом подтвердил“. Того-таки року 1538 31 грудня кушнірське братство здобуло бажаного привилея. З королівської грамоти з цього приводу ми бачимо, що братство мало за собою вже вісімдесятьлітню давність, братчики своїм коштом купували мед і „сывивали“ урочистими святами: 1) у день св. Духа, 2) у свято св. Миколи й 3) на Різдво. Цими днями вони давали й свічки до церкви й улаштовували братерського бенькета („мед разсочыны братством своим пивали“). Коли членів у братстві побільшало, тоді кушніри-братчики збудували свій будинок і виробили свій статут („никоторые артыкулы тому братству их потребные зложили и выписали“). Хоч міська адміністрація („влады духовные и свецкие, и войт и бурмистры места виленского“) і нічого не мали проти того, щоб це братство існувало, але щоб уникнути будь-яких приключок, братчики прохають короля, нехай-би він спеціальним „листом“ ствердив права й статут цього товариства.

Далі королівський „лист“ цитує цікавий статут цього братства. Братчики старші й молодші що-року обирають собі старост, які повинні відати усі справи братства: фінансові та господарчі. На допомогу їм призначувано шафаря. Наприкінці року старости повинні давати звідомлення братчикам. Зокрема старости мали пильнувати, щоб і сами братчики, і гості пристойно сиділи у братському приміщенні, не казали непристойних слів, не лягали на стіл, не розливали братського меду, але „прилично“ і „в міру“ пили й узгалі не чинили якоїсь шкоди. Коли хто в цьому завинить, то старости такого бешкетника повинні напоумлювати словами, а якщо-б він огинавсь, „виною братскою мають карать, чим брата обложат“. Щоб запобігти можливим су-

тичкам, заборонювано ввіходити до братського будинку з зброєю. На засідання братства й на братську трапезу могла приходити й стороння особа — гість, але нехай-би з його був шляхтич або дворянин, однаково він повинен був сидіти на тому місці, яке йому запропонує староста. Переходити з одного братства до іншого можна було вільно, а втім, заборонювано перетягати до себе членів іншого братства. Померлого члена братства ховали братським коштом.

Цей королівський лист не одного разу подавано на затвердження й дальшим королям: рр. 1561, 1582, 1590, 1608 та 1669¹⁾, отже виленське кушнірське братство (*contubernium pellionum*) протягом дуже довгого часу зберегало свій характер, навіть тоді, коли в Білорусі та Україні повстали нові братства з спеціальними культурно-місіонерськими завданнями.

Наведений у нас статут виленського кушнірського братства — найдавніший з тих, які нам відомі. Організація виленського кушнірського братства цілком збігалася з устроєм західньо-європейських духовних гільдій, що переконливо довів проф. Скабланович. Очевидячки, так було організовано й найдавніше що-до часу заснування (р. 1439) львівське братство, що за нього, на жаль, докладніших відомостей у нас не збереглося. У Вильні, як ми вже згадували, існувало „панське“ братство (бурмистрів та радців православної віри). У листі короля Стефана Баторія, виданому членам цього братства року 1582 22 лютого, про членів „панського“ братства сказано, що вони „розсычи-вають меды водле давних звичаев своих“²⁾. Отже, братство існувало було задовго перед цим, навіть коли вважати вислів „водле давних звичаев своих“ за звичайний трафарет актової мови. Року 1584 король Стефан Баторій називає в своїому привилеї виленським братствам отакі братські організації: 1) „панське“, 2) купецьке, 3) кожум'яцьке, 4) кушнірське, 5) роське³⁾. Усі ці братства повстали порівнюючи рано, бо в них був привилей ще від Сигізмунда I.

¹⁾ Собрание древнихъ грамотъ и актовъ, ч. II, № 16.

²⁾ Ibidem, № 1.

³⁾ Ibidem, № 2.

Точно відомо, що чотири з цих братств („панське“, купецьке, кушнірське та роське) існували й у XVII в. ¹⁾.

Цього типу білорусько-українські братства, як можна бачити, не мали широкої програми діяльності. Та події відкривали перед ними нові й ширші перспективи. Шляхетизацію ерархії в Польщі, що її в законив статут Петроковського сойму року 1496 ²⁾, через однакові соціально-політичні умови, почато запроваджувати і в „руських“ землях Польсько-Литовської держави. Надто сприяв цій шляхетизації *jus patronatus*. Завдяки *jus patronatus* усі найвищі ерархічні посади й настоятельські місця в багатовотчинних монастирях позаміщувано трохи чи не самими особами шляхетського походження. Усі шляхетські звички, звичаї та смаки перейшли й за мури монастиря та до єпископських резиденцій. Зрозуміло, що місцева торговельно-промислова буржуазія, організована в братстві, не могла байдуже поставитися до шляхетської гегемонії в церковних справах. Братство, що гуртувалося навколо Церкви, бажало зробитися юридичною силою, яка могла-б при нагоді прибрати до рук єпископат. Обставини сприяли братствам. У другій половині XVI в., їдучи до Москви й назад „руськими“ землями Польсько-Литовської держави, почали переїздити, мандруючи „по милостину“, східні ерархи. „Заїздили“ вони й до православних „західньо-русів“. Цей приїзд і поквалілося використати білорусько-українське міщанство. Давніш братство намагалося дістати королівського „привилея“, оскільки воно потребувало, щоб його було одзволено од „податку скарбу господарському“, од „капшизни медовое дорочные“. Та тепер не до короля попереду вдається новозасноване братство, а до переїжджого патріярха і, прикриваючися ставропігією, намагається набути не тільки права церковної незалежності од місцевого єпископа, ба й право деякого над ним контролю. За-для ілюстрації наведемо найхарактерніші випадки. Року 1586, переїздом опинивсь був у Львові антиохійський патріярх Іоаким. Заможна львівська буржуазія (не дурно-ж вона могла утримувати своїм коштом друкарню

¹⁾ Ibidem, №№ 23—24; 26 32.

²⁾ Лю б о в и ч ь, Исторія реформаціи въ Польшѣ, цит. твір стор. 8.

та школу) вдалася була до нього з проханням, щоб він дозволив організувати в Львові братство. От як оповідає про це сам Іоаким: „Пришли пред нас и пред наше право духовное мещане львовские вси посполе ктиторы храма успения Божиа Матере, во граде Львоове, хотячы братство устроити, соединившеся любовию духовною“. Братство було затверджене й дістало статут. В основу того статута, безперечно, покладено давніший братський статут, що до нас не дійшов. Шляхом деяких здогадів можна спробувати реставрувати цей давній статут. До нас доходили стародавні статuti львівського благовіщенського братства р. 1542¹⁾ і виленського свято-троїцького 1563 р.²⁾; і той і той мають багато спільних пунктів з новим статутом львівського братства, поданим патріярхові Іоакимові. Гадаємо, що ці подібні пакти були спільні в усіх давніх братських статутах; запозичив їх і новий статут. Та в давніх статутах немає ані слівця про випадки можливого опору єпископовій волі³⁾.

Цікаво, що згідно з новим статутом до братства могли вступати й „мещане и шляхта и [предмещане“ й узагалі „посполитые людие вшелякого стану“ як місцеві, так і „сторонние“. Колишній ідилічний триденний бенкет, що так тішив виленських кушнірів та кожум'як, тепер заступає доволі ригористичний припис: „сошедшеся любовию не во пианственный дом, до которого брата, не во пианство, но во славу Божию“; є й ще одна новина у львівському братському статуті, якої не знали давні білоруські та українські братства. Очевидячки, побіжно, але в кількох місцях і доволі виразно змальовано, як ставилося братство до місцевого єпископа. „Аще же и епископ сопротивится закону, истинне, и не по правилом святых апостол и святых отец строяще церковь, таковому епископу сопротивитися всем, як врагу истины“... А ось і ще характерніша ухвала: „если бы поп виден был в корчме, в пианстве

¹⁾ Вѣстникъ Юго-Западной Россіи, 1862, вересень, відд. I.

²⁾ Добрянскій, Исторія єпископовъ Перемышльской епархіи. Львів, 1893, стор. 56—58; Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. VI, передмова стор. 6—7.

³⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VI, передмова, стор. 7—12.

пребуваючи, має бути освітчен двома человеки християнскими и епископу оповести“. Таким чином мирян попросту притягається до догляду за церковним благочинством. Дальший параграф братського статуту виразнісінько ставить братство у цілком незалежне становище що-до єпископату: „сим всем законне писаным епископ не имеет противитися сему праву, от нас духовне церкви сей во вечные роды, ани противитися яковыми правы, от земного царства надаными, по внешнему обычаю, но закона духовного писаныи поинутися без всякого прекословия“. Ба навіть більше, коли єпископ наважиться повстати проти цієї постанови або почне її порушувати, то він підпадає клятьбі чотирьох усесвітніх патріархів ¹⁾).

Можна тепер судити, отже, яким дужим почувалося львівське братство. Дак за те, як і слід було сподіватися, одразу-ж почалися непорозуміння поміж братчиками та місцевим єпископатом. Року 1587 у листопаді царгородський патріарх Єремія пише львівському єпископові Гедеонові Балабанові грізного листа, де зве його вбивцею й ненавидником добру, ворогом Божим і чужим Його віри. Провину Балабанову в листі зазначено невиразно: „слышахом, яко сопротивити с'творил еси себе и яко противишися Богу, възбраняеши и перешкожаеши доброделающим“ ²⁾). Не важко вхопити тут натяк на неприхильне ставлення Гедеона Балабана до братства. Року 1588 1-го грудня відому вже нам грамоту антіохійського патріарха Іоакима львівському братству ствердив царгородський патріарх Єремія ³⁾, а року 1589 у листопаді він ствердив і статута львівського братства, де один пакт особливо привертає до себе увагу. Патріарх забороняє виходити за рамці цього статуту й надто — судити попів, дияконів та інших духовних учинки, що належать на підставі канонів компетенції єпископа ⁴⁾). Гадаємо, що, втручаючись у сферу єпископського суду, львівські братчики й викликали незадоволення свого єпископа ⁵⁾).

¹⁾ Памятники, изд. Киевской Комиссией, т. III, № 1.

²⁾ Ibidem, № III.

³⁾ Ibidem, № IV.

⁴⁾ Ibidem, № V.

⁵⁾ Про сутички львівського братства з місцевими єпископами докладніші див. в Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. XI, передмова, стор. 103.

Ми схарактеризували два типи братств, що існували одночасно, але виникли не через однакові причини. Коли виленське кушнірське братство мало на собі сліди ремісничої примітивної корпоративності, то львівське братство виступає на історичний кін не тільки як соціальна група, а й як культурна організація. Львівське братство надумується організувати школу та друкарню. „Ознаймуем сим нашим листом,— пише з цього приводу у своєму окружному посланні патріярх Іоаким, иж в Львове мeste христианская церковь хочет строением поновлятися, то есть наукою писма святого, и хотят с помощью Божиею панове мещане львовские школу закладати для наученья дѣтем христианским всякого стану, которые бы мели учитися... и теж купили друкарню письма словенского и греческого“¹⁾... У цьому — безперечна культурна заслуга білорусько-українських братств, починаючи з XVI в. Розвиток протестантства, а за ним грізна хвиля єзуїтської шкільної освіти й колонізація білорусько-українського громадянства спонукали й братства узятися до шкільної освіти у протилежному напрямкові у дусі східнього православ'я й національної „руської“ культури. Усе це викликали вимоги моменту, була це справа дуже важка й відповідальна й потребувала до того чималих матеріальних витрат.

Люблинська унія 1569 року відкрила широкі можливості для польського капіталу в „руських“ районах Польсько-Литовської держави, а разом з тим і для польської цивілізації. Усе це, разом узяте, утворювало небезпеку економічного й національного пригнічення. Насамперед під ударом опинилися білорусько-українські міста. Ми знаємо, напр., що у Львові місцевий магістрат, вже досить спольщений уже в 2-ій половині XVI в. обмежив доступ до міської католицької школи для „руської“ молоді. Отже, ані трохи не зменшуючи ваги культурно-національної праці білорусько-українських братств XVI—XVII в., ми тільки спробуємо пояснити, чом саме білорусько-українське міщанство передусім бере на себе оборону своєї віри й народности. Білорусько-українську шляхту, що

¹⁾ Памятники, изд. Киевск. Комис. для разбора древнихъ актовъ, т. III, № II.

серед неї не рідко можна було зустріти таких націоналістів, як Остап Волович, у масі все-ж уже зачепила польська цивілізація. Вона захопилася різними привілеями, наданими шляхті польській і менше й рідше з нею боролася. Міщани нічогісінько не здобули від політичної унії Литви з Польщею; навпаки, зважаючи на тіснішу політичну одність, польський торговельний капітал міг вільніше діставатися до „руських“ міст, відсовуючи на другий план тубільний капітал. Не можна заперечувати, що й частина „руської“ шляхти встигла вже відчутти негативні сторони люблинської унії; будь-що-будь, у складі нових братств ми бачимо й деякі шляхетські прізвища. Тільки-ж домінує у цій боротьбі за східне православ'є й національну культуру усе-ж міщанство. Що-ж дивного, коли братство вважає, що воно може говорити про себе, як про „славетний народ руський“¹⁾.

Братства, принаймні найголовніші з них (напр., Львівське та Виленське), свідомі того, що єдино правдива метода боротися проти небезпеки, яка насувала з Заходу, це організований фронт, наука та шкільна освіта. Через те церковний собор 1590 року встановлює одноманітний тип братств. За зразок для них мало бути відоме вже нам львівське братство²⁾. Воно, правда, трохи вже згодом (року 1641), так визначило свої культурно-освітні завдання: „Первое да при храмѣ... братство церковное, любовию связуемо, неразрушно и вѣчне пребывает, второе да типография станет во преподавание книг..., третье же гимнасион да будет во обучение юным и предложение художества писмен и учений внешних и божественных“³⁾.

Ще більш ускладнила культурно-освітню діяльність білорусько-українських братств берестейська церковна унія року 1596. Трохи далі ми спробуємо з'ясувати складні причини цього явища. Тепер-же відзначимо, одну обставину з життя братств, яка мала не аби-яку вагу в почат-

¹⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, стор. 6. „Посланіє Виленскаго братства братству Львовскому 1588 г.“.

²⁾ Петрушевичъ, Сводная галицко-русская лѣтопись. Львів 1874, стор. 97.

³⁾ Ibidem, стор. 97.

ковій історії берестейської церковної унії. Ми могли вже спостережати, як місцева православна буржуазія, організована в братства й заручившись санкцією східних патріархів, розпочала боротьбу проти церковної феодальної аристократії в особі єпископів. Унія спинила була цей наступ буржуазії. Ба навіть більше, визволивши уніятський єпископат од залежності від східних патріархів, унія давала спромогу єпископатові, і собі, розпочати наступ проти братств¹⁾. Усе це ще більше спонукало білорусько-українські церковні братства підсилити свою боездатність. З такою, вже суто оборончою метою утворюються братства на початку XVII в. Року 1617 утворюється братство у Луцькому, що року 1620 дістає грамоту від ерусалимського патріарха Теофана на право ставропігії²⁾. Братство Луцьке, — тепер це стає вже звичайним явищем, — повинно було мати при собі школу й друкарню для культурної боротьби з унією. А що це братство мало вже національні й культурні цілі, то до нього прилучилися й волинські шляхтичі, які, не мігши бути в Луцькому особисто („в том месте обещне не мешкаючи и про одлеглость нечасто бываючи“), догляд і піклування про братські установи покладають на „менших, панов братии наших, панов мещан Луцких, абы они, яко до того належные, на мѣсци нашом працу и всякий дозор подыймовали и ряду всякого постерегали, и нами ся яко старшим отзывали“³⁾... Прихильники унії правильно зрозуміли завдання нового братства й дуже швидко, р. 1620, од ім'я старости Луцького вийшла заборона луцьким міщанам далі будувати розпочату церкву⁴⁾. Того-таки р. 1620 26 серпня оголошено було й королівського листа, що категорично забороняв луцьким міщанам будувати церкву та школу. Цей королівський лист (Сигізмунда III) то була відповідь на скаргу луцького, прихильного до унії, єпископа, що братство, будуючи церкву та школу, у нього... „зверхность владыки Луцкого... затлумити усилують“⁵⁾...

В уніятській церкві братства не було понищено, оскільки унія першими роками її існування не вважала за

¹⁾ М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, ч. II, стор. 202.

²⁾ Памятники, изд. Киевск. Комисс., т. I — II, № IV.

³⁾ Ibidem, № III.

⁴⁾ Ibidem, № VII.

⁵⁾ Ibidem, № VIII.

потрібне поривати з давніми традиціями. Ми знаємо, напр., що всі виленські медові братства вже на початку XVII в. поробилися були уніяцькими й, згідно з грамотою короля Володислава IV року 1633, прилучені були до виленського троїцького монастиря, а року 1635 повинні були усі прибутки віддавати уніяцькому мітрополітові (Йосипові Вельяминові Рутському¹). Отже в уніяцькій Церкві братства підпадали під економічну залежність, контроль та завідування до єпископату. Відповідно до цього нового становища уніяцькі братства мали трохи инакший характер, порівнюючи з православними й швидше підходили під тип найдавніших релігійно-ремісничих організацій.

Діяльність білорусько-українських братств пізнішого періоду виявилася в організації шкіл та друкарень. Саме іменно ця, шкільно-освітня діяльність білорусько-українських братств переважно притягала до себе увагу дослідників, тим-то історію братських шкіл більш-менш вивчено надто в момент загостреної боротьби братств з унією та католицтвом. Досить назвати видатну науковою стороною дисертацію К. В. Харламповича про західньо-руські школи XVI й початку XVII в., де X — XII розділи наза́всіди залишаться готово написаними сторінками з історії братської шкільної освіти.

Скажемо трохи докладніше про ті шкільно-освітні засоби, які мали білорусько-українські братства в XVI — XVIII вв., відзначивши їхню культурну роль й вагу.

Львівська братська школа. Початок шкільно-освітній діяльності братств покладено у Львові, де місцеві міщани надто гостро відчули потребу у власних освітніх засобах тоді, коли магістрат, значною мірою вже спольщений, почав перешкоджати православним міщанам надсилати своїх дітей до місцевої католицької школи. Попереду православні львівські міщани вдалися були до короля Сигізмунда-Августа з проханням, щоб він зрівняв їх у правах з католиками що-до можливості навчати своїх дітей у місцевих школах. Королівська грамота від 20 травня року 1572 дозволила львівським міщанам православної віри від-

¹) Археограф. Сборн., т. X, стор. 30 — 31. Акты Вилен. Археогр. Ком., т. IX, стор. 169.

давати своїх дітей до гімназій та шкіл, як у Львові, так і по інших містах Польсько-Литовської держави. А втім, королівська грамота не мала належної сили, дарма що її не одного разу стверджували дальші королі (Генрих 13 квітня 1574 р. і Стефан Баторій 26 березня 1577 р.)¹⁾. Живовидячки, це найбільше й спонукало місцеве православне братство організувати власну школу. Справді, окружна грамота патріярха Іоакима від 15 січня року 1586, яка стверджує львівське братство й його статут, каже за те, що львівські міщани мають на думці відкрити громадську школу грецької та слов'янської мов і закласти будинки для шпиталю та друкарні²⁾...

Та львівське братство найпершими-таки часами свого існування, як ми вже казали, зустріло було неприхильне ставлення від місцевого єпископа Гедеона Балабана, ба навіть од нижчого білого духівництва, покривджених правом братства виявляти їхні вади. Усе це дуже тяжко відбивалося й на становищі школи, надто коли взяти на увагу, що непорозуміння між братствами та єпископом тривали протягом 15 років (аж до року 1602). Єдине, що підтримувало братство, а разом з ним і школу у боротьбі з Гедеоном Балабаном, це підтримка східних патріярхів. Відомо, напр., що 2 грудня р. 1587 царгородський патріярх Єремія, на клопотання львівських братчиків, затвердив братські привилеї й відзначив велику вагу освітньої діяльності львівського братства, радячи берегти „найпаче училища и друкарни, яко душе полезных и спасенных пути“³⁾. Року 1589 у листопаді той-таки патріярх Єремія, повертаючися з Москви через Львів, видав львівському братству нову грамоту, в якій знову ствердив сказане про братство р. 1587 і виразно заявив, „чтобы не было во Львове другого училища, кроме самого единого училища братского успения Пречистые Богородицы и во оном только самом учить дѣтей благочестивых и православных христиан божественного и священного писания, словенского же и еллинского“⁴⁾. Окрім поганих стосунків з місцевим епі-

¹⁾ К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, цит. твір, с. 287—288.

²⁾ Акты Зап. Росс., т. III, № 157.

³⁾ Памятн. Киевск. Ком., III, № 3.

⁴⁾ Харламповичъ, Западно-русскія школы, цит. твір, стор. 295—296.

скопом, що перебивали мирно йти шкільному життю, львівській братській школі, очевидно, заваджали й інші школи, які існували у Львові. Цим і пояснюється той факт, що львівські братчики не одного разу клопоталися були перед духовною та світською владою „чтобы въ ихъ городѣ не было никакой другой русской школы, кромѣ общей школы при церкви, и чтобъ только въ ней можно было учить по гречески и по славянски, и чтобъ ни при какой другой церкви и въ домахъ не учили дѣтей ко пренебреженію и вреду общей братской школы“.

Прихильно поставивсь до львівської братської школи мітрополіт Михайло (Рогоза), що заступивсь (29 грудня 1589 року) за братство перед еп. Гедеоном (Балабаном) і намовляв його, щоб він допомагав братству. Це так само сприяло тому, щоб львівська братська школа цвіла буйним цвітом¹⁾.

Дуже швидко львівська школа зарекомендувала себе з як-найкращого боку не тільки на Україні, а й у Білорусі. У січні 1592 року львівське братство надсилає до Вильни „учителя богодухновенных наук и писаний отеческих искусства священноиерея о. Игнатия, а до школы братское даскала мужа учена в науце писма и языка еллинска и словенска учения ради дѣтей пана Кирила“²⁾. 15 жовтня 1592 року Сигізмунд III дав львівському братству два привилеї. Згідно з першим привилеєм, львівська братська школа могла зробитися „школою вільних наук“. Цей привилей, таким способом, затверджував у львівській братській школі систему вільних наук і запроваджував у звязку з цим виклади латинської мови. Досі тут викладувано саму-но „науку греческого и словенского языка“. За другим привилеєм, львівське братство одержувало Онуфріївський монастир та сусідні луки³⁾.

На початку XVII в. львівська братська школа процвітала була буйним цвітом, і року 1620 7 вересня патріарх Теофан хвалив львівських братчиків за те, що вони „школу

¹⁾ Ibidem, стор. 295—297.   ²⁾ Ibidem, стор. 301.

³⁾ Петрушевичъ А. С., Иванъ Федоровъ, рускій первопечатникъ. Львів, 1883, стор. 34—36.

во граде... возстановиша“ і виноградник Божий „раскопы-
ваемый от противных, оплотом наказаний училищных
и изображения книг художеством типографским ограж-
дают“¹⁾.

У середині XVII в. становище львівської братської школи погіршало. Літопис братський під відповідними роками оповідає, що підчас козацьких воєн львівське братство зазнало чималих збитків, бо польське військове командування обклало міську людність великими податками й енергійно реквізувало золото та срібло, щоб карбувати монету для виплати військові. Братство загалом унесло до державного скарбу 27.398 злотих²⁾. А втім, не вважаючи на ці матеріальні злигодні, братство по-давньому мало досить засобів, щоб підтримувати свої освітні і благодійні установи. До братства увіходило багато впливових осіб того часу³⁾; вони робили чималі пожертви як грошима, так і цінними речами⁴⁾. Та з кінця 60-х років XVII в. над братством почали згущуватися лиховісні хмари. Року 1668 у Львові з'явилося рівночасно двоє православних єпископів (Єремія Свистельницький та Йосип Шумлянський); виникли й дві партії, що ворогували одна з одною. Усе це послаблювало сили львівського братства, а одного з єпископів (Йосипа Шумлянського) ми бачимо у таборі таємних уніятів. Року 1676, коли Єремія помер, Йосип залишивсь сам-один, і йому довелося (хоч і таємно поки-що) пристати до унії. Року 1679 це й сталося. Зберегати свою самостійність львівському братству доводилося, роблячи грошові подарунки уніятові-єпископові. З 1691 по 1694 рік Йосип Шумлянський різними часами узяв у братства більш ніж 4 тисячі злотих. Усеньких заходів уживало братство, щоб зміцнити свою школу. Поставивши в основу шкільного

¹⁾ Акты Зап. Россіи, т. IV, № 219.

²⁾ Літопис львівського братства Зубрицького, під 1648 р.

³⁾ Напр., козацький Гетьман Іван Виговський, військовий суддя Григор Лісницький та деякі інші.

⁴⁾ Напр., року 1663 братчик Василь Григорович одписав братству 1 тисячу злотих, року 1670 братчик Іван Мазаракі на утримання при церкві проповідника відписав 4 тисячі злотих; донька Єремії Могили Ганна Потоцька року 1665 подарувала братству окуту золотом Євангелію, вартістю 1.300 червінців і т. д.

життя давні принципи братської педагогіки, львівське братство уважливо стежило за новинами в чужовірських школах, запозичуючи звідти усе найдоцільніше. Та становище для львівського братства де-далі гіршало. Р. 1700 Йосип Шумлянський у Варшаві перед папським нунцієм вже привселюдно оголосив себе як уніят і влітку того-таки року захопив братську церкву. Король (Август II) став в обороні братства й уніят-єпископ повинен був повернути захоплену церкву. Року 1704 шведський король Карло XII здобув Львів з бою. На місто накладено велику контрибуцію. Братству довелося віддати не тільки свій грошовий запас, а й дорогоцінності. Усього втрати братства вираховувано в 120 тисяч злотих¹⁾. Далі в місті виникла пошесть ще й голод, і братство мусіло вийти з міста до Карпат. Важко було братству після повороту до Львова (р. 1707) знову налагодити своє життя. Підтримки шукати не було в кого: короля Августа заступив Станіслав Лещинський,— католик фанатик; зноситися з східними патріярхами було важко; скарбниця була порожня. Під таку тяжку хвилину братство пристало до унії (2 травня 1708 року)²⁾, і віковий, але вже занепалий дуб (як каже Зубрицький), сподіваючися на кращі часи, втрачав гілку за гілкою...

Ми подали в загальних, правда, рисах історію найдавнішої братської школи, львівської, що сталася за зразок для інших шкіл цього типу; отож їх ми оце й розглянемо.

Виленська братська школа. Коли не раніш, то будь-що-будь рівночасно з львівською братською школою засновано братську школу у Вильні при монастирі св. Трійці. Виленське троїцьке братство організував мітрополіт Онисифор Дівочка року 1584, як це досить певно тепер установила ціла низка джерел³⁾. Незабаром виленському троїцькому братству для себе й своєї школи пощастило здобути ствердну патріяршу грамоту. У червні 1588 року у Вильні, їдучи до Москви, спинивсь царгородський патріярх Єремія. На настійне прохання братства він благо-

¹⁾ Петрушевичъ, Сводная галицко-русская летопись (1700- -1772 р), стор. 23.

²⁾ Ibidem, стор. 40.

³⁾ Харламовичъ, Западно-русскія школы, стор. 312—315.

словив школу братську у будинку братському „языка греческого, латинского и русского имети також и друкарню“¹⁾. За рік, 21 липня 1589 р. виленську греко-латино-руську братську школу ствердив король Сигізмунд III²⁾, а року 1592 це ствердження повторено з отакого приводу. Братство набуло двоє нових будинків: один — напівкам'яний, купило у пана Яна Нарушевича, а другий такий самий пожертвував братству якийсь Яків Кондратович³⁾. А що обидва ці будинки були суміжні, то братство сполучило їх в один й улаштувало там школи грецьку, „руську“, латинську та польську⁴⁾. Зовнішнє матеріальнє становище виленської троїцької братської школи було доволі задоволяще: школа мала спеціальні фондуші. Напр., року 1594 29 вересня князі Полубенські дали троїцькому братству фондушевого запису на свій маєток Судерви, „на школу коллегіум братского, для твиченія и ученія в оной школе и науках вшеляких так языка греческого и словенского, яко и инных“⁵⁾. Усе це давало братству спромогу піднести освітній рівень своєї школи, притягаючи кваліфікований педагогічний персонал з інших братських шкіл. Року 1595 сюди перейшли професори з берестейської братської школи „за лакомством удавшись, до Вильни на сьтшыє пироги отбѣгли“, як писав про це єпископ Потій до князя Острозького⁶⁾. Ректорував у ній під цей час Стефан Зизаній, людина „навчена“, що перевів не одну дужу „війну“ й „патарчку“ з католиками⁷⁾. Зизанія заступив (року 1596) Кирило Лукарис, що викладав був перед цим грецьку мову. Р. 1594 на берестейському соборі виленську братську школу визнано за „соборнѣйшу“ школу, а за Лукариса братство один час мріяло за те, щоб перетворити школу на академію⁸⁾. Одколи запроваджено берестейську церковну унію,

¹⁾ Виленскія грамоты, II, № 3.   ²⁾ Ibidem, № 5.

³⁾ Акты Вилен. Археогр. Комм., т. IX, стор. 446.

⁴⁾ Ibidem, т. IX, № 53.

⁵⁾ Археограф. Сборникъ, т. VI, № 41; Акты Вилен. Археограф. Комм., т. XI, №№ 20—22.

⁶⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, № 63.

⁷⁾ Кулишъ, Матеріали для історіи возсоединенія Руси, I, 57.

⁸⁾ К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, цит. твір, стор. 322—323.

для школи настали тяжкі часи. Як і братство, так і школу уважано за твердиню православія в Вильні. Через те вони зазнали як-найжорстокішого натиску від католиків та уніятів. У квітні року 1598 виленську братську школу уперше погромили були єзуїтські студенти. З цього приводу повстав цікавий судовий процес, що навряд чи мав якісь позитивні наслідки для потерпілих¹⁾. Є дані гадати, що під цей час школа почала відчувати брак гарних педагогів,—надто тоді, як пішов Кирило Лукарис (р. 1596). Гадаємо, що захоплений відзив автора „Перестороги“ про те, що за цього періоду (1596—1600 рр.) „братство множилося, школа росла, людей з неї учених много и казнодѣев мудрых выходит“... треба чимало обмежити²⁾. „Опресыи и пренагабенья“ на адресу школи та братства тривали й дальшими роками й збільшилися вони, починаючи з р. 1608, коли при троїцькому монастирі організовано уніятське братство³⁾. Ще року 1605 православні братчики приневолені були кинути троїцький монастир й об'єднатися навколо церкви Св. Духа, при нововідкритому тут Св.-Духівському монастирі⁴⁾. Та уніяти з цього не задовольнилися, переслідуючи своїх ворогів і на новому місці⁵⁾. Знаючи за деякі перипетії цієї боротьби, ми не вважаємо за хоч трохи перебільшені скарги виленського братства в його посланні до братства львівського: „толико смирихомся, заедва тѣнь лѣпoty и величества ширококладного рода російского и благочестия его оста нам“⁶⁾. Справді, доводиться дивуватися енергії братства, що зустрічало було скрізь собі опір і одночасно усеньких сил докладало, щоб полішити у себе шкільну справу. Року 1617 братство почало будувати новий кам'яний шкільний будинок, далі відбу-

---

¹⁾ Акты Вилен. Археогр. Комм., т. VIII, №№ 13—15.

²⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, стор. 215.

³⁾ Акты Южной и Зап. Рос., т. II, № 25.

⁴⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, № 101; Собр. Грам. г. Вильны и др., т. II, №№ 23 і 24; Ко я л о в и ч ь, Литовская церковная унія, т. II, прим. 101; Ма к а р і й, Історія Русск. Церкви, т. X, стор. 313.

⁵⁾ Акты Вилен. Археогр. Комм., т. VIII, № 44—45; Арх. уніятських міт-рополітів. №№ 326, 350, 369.

⁶⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, № 217.

вається реформа в організації навчального плану. Школу поділено на п'ять клас; у трьох перших класах викладувано латинську мову, в одній — „руську“ і ще в одній слов'янську та грецьку¹⁾.

Багато зусиллів доклададо духівське братство до того, щоб забезпечити свою школу гарними вчителями. Важко було знайти таких учителів серед православних, і щоб викладати „латинскую науку“, доводилося вдаватися до чужоземців, запрошуючи „иновѣрныхъ нѣмецъ“²⁾. Звичайно „нѣмцевъ“ запрошувало братство через крайню потребу, нам відомо, напр., що, шукаючи православних учителів, виленські братчики вдавалися були до львівського братства з проханням надіслати путящих навчителів³⁾. Коли покладатися на автора Ехатеп'а, то виленські православні братчики зверталися по викладачів навіть до уніятів⁴⁾.

У Виленській братській школі навчали не самих міщанських дітей, а й молодих шляхтичів. Джерела переказують, наприклад, що на початку 1617 року уніяти побили більш як двацяттеро шляхетських дітей, які навчалися в цій школі⁵⁾. Ледві чи до числа тих, хто постраждав, увійшли усі учні, через те загальна кількість вихованців виленської братської школи, гадаємо, була значно більша. Цілком зрозуміло через те, чом сучасники характеризували виленське православне братство, як „жродло, с которого не перестаетъ выпливати вода... благочестия и правоверия“⁶⁾. Виленське православне братство й його школа була за зразок та осередок православної шкільної науки на території Литви та Білоруси не тільки наприкінці XVI віку, а й у XVII віці.

¹⁾ К. В. Харламповичъ, Западно-русскія школы, цит. твір, стор. 328.

²⁾ Виленській троїцький архімандрит-уніят Лев Крєваза запевнює, що це були вчителі з Данціга, Кролевця та виленського „збора“ (Памяти, полем, литер., I, 285).

³⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, № 217.

⁴⁾ Православні начеб-то казали уніятам: „ми маємо молодь для наук, кошти, фундації та обіцянки нових фундушів, а ви тих, хто може навчати; коли об'єднаємось, незабаром рясним цвітом зацвітуть школи, семінарії, усенька Русь сповниться вчених людей“... (Харламповичъ, Западно-русскія школы, цит. твір, стор. 328).

⁵⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. VIII, № 49.

⁶⁾ Харламповичъ, Западно-русскія школы, цит. твір, стор. 328.

Року 1633 18 березня король Володислав IV ствердив грамоту братству, що її видав 9 жовтня 1592 року король Сигізмунд III; до того в цій ствердній грамоті права братства в царині благодійній та освітній значно поширено. Братство, напр., могло будувати кам'яну церкву, організувати монастирі, брати патронатство над ними, утримувати гуртожиток „для вбогих студентів, то-що“ ¹⁾. А втім, цитований привилей короля Володислава побоюється, щоб православні школи не завдали шкоди школам католицьким та уніятським. Через те у ньому є цікаве обмеження: „w szkołach też Kijowskich y Wileńskich nieunitów po-graecku y po łacinie uczyć pozwolamy, tak jednak, żeby humaniora tylko non ultra dialecticam et logicam uczyli“ ²⁾... З королівської грамоти можна бачити, що при братській школі було організовано гуртожиток для незаможних учнів. При школі існувала книгозбірня з книжок різними мовами ³⁾. По змозі працювали й дві братські друкарні: одна у Вильні, а друга в м. Ев'ю.

Відзначмо найголовніші моменти в дальшій історії виленської братської школи. У другій половині XVII в. вона ще існувала ⁴⁾, тимчасом як братська друкарня наприкінці XVII в. припинила свою діяльність. Од початку XVIII в. встановлюється звязок виленського духівського монастиря з московським урядом. Дві спеціальні грамоти Петра I (1703 і 1708 р.) беруть монастир під протекцію московського царя. Відпустивши монастиреві рівночасно 300 крб. на будування церкви, Петро наказав відпускати на його користь що-року по 50 крб. ⁵⁾. Року 1722 виленський духівський монастир підпав під управління російського синоду ⁶⁾. Протекція дужої держави не раз-у-раз гарантувала мирне життя для виленської братської школи. Не вважаючи й на дальші грошові допомоги від російського уряду, — за Ганни, року 1733, щорічну допомогу монасти-

¹⁾ Вилен. грам., II, № 42.

²⁾ Архивъ Юго-Зап. Росс., ч. I, т. VI, стор. 694.

³⁾ Макарий, Исторія Русской Церкви, XI, стор. 379.

⁴⁾ Акты Вилен. Арх. Комм., т. IX, №№ 175 і 109.

⁵⁾ Акты г. Вильны, Трокъ..., т. II, №№ 44 і 45.

⁶⁾ Чистовичъ, Очеркъ исторіи зап.-рус. Церкви, стор. 161 — 162.

реві збільшено до 100 крб. ¹⁾), виленське братство з своєю школою переживало період занепаду. Року 1749 виленські братчики вдавалися до синоду з проханням, щоб той надіслав до них учителя: маємо, мовляв, фундуші ясных монархів польських на збільшення хвали Божої, але не маємо навчителя, що міг-би навчати дітей наших; отож, щоб згадані фундуші були непорушені, за вчителя ласкаво прохаємо ²⁾).

Дарма що російський уряд і відпустив на відновлення монастиря (згорів мало не до-щенту у травні року 1749) 6 тисяч карбованців, усе-ж і дальшими роками монастир та братство не виходили з „крайнього нищенства и разорения“ ³⁾). Важко було втриматися за таких умов і братській школі. Року 1794 Вильна перейшла була під владу російського уряду і славнозвісний своєю минулою історією духівський монастир обернено на штатний другокласовий монастир. Припинило своє існування й славетне колись братство ⁴⁾).

Берестейська братська школа. К. В. Харлампович гадає, що берестейську братську школу засновано року 1590, ще перед тим, як берестейські міщани об'єдналися в братство, що сталося року 1591. З цього приводу маємо за потрібне зауважити, що хронологічну дату, коли засновано братство, узагалі визначити важко. Будь-що-будь, рік, коли братство одержало статут або королівську ствердну грамоту, ще не є початковий момент, одколи фактично існує братство. Року 1590 до володимирського та берестейського єпископа Мелетія (Хрептовича) вдавалися з проханням, щоб він дозволив „мети школу свою вольную мескую посполитую и дьяка альбо двух“ берестейські „бурмистры, райцы и мещане“ православні, берестейські, „яко ктиторове и дозорцы вшеляких порядков церкви соборной берестейской“. Вислів „ктиторове и дозорцы“ дозволяє здогадуватися, що в Бересті при соборній церкві

¹⁾ Акты г. Вильны, Трокъ... II, № 46.

²⁾ Чистовичъ, цит. твір, стор. 169.

³⁾ Чистовичъ, цит. твір, стор. 169.

⁴⁾ Докладніші за це відомості можна знайти у книзі Ф. К. Смірнова „Виленській св. Духов. монастирь“, надто розд. VII, стор. 207—281.

було братство, тим більш, що за рік таке братство існує вже офіційно, а трохи згодом, 11 жовтня 1592 року його стверджує король. Будь-що-будь, ми ще раз можемо пересвідчитися на даному прикладі в тому, що білорусько-українські церковні братства вийшли з колективного патронату.

Своєю навчальною програмою берестейська школа скидалася на львівську та виленську. З королівської ствердної грамоти від 11 жовтня 1592 року знати, що берестейському братству дозволено було мати школу мови грецької, латинської, польської та „руської“. За головне її завдання мало бути готувати освічених людей „духовного и светского стану“¹⁾. Та незабаром настали тяжкі часи берестейської церковної унії для білорусько-українських братств, і молода школа припинила свою діяльність на саміснькому світанку свого існування²⁾.

Менські братські школи. Час, коли пробував на Білорусі та Україні патріярх Єремія, як ми вже бачили, позначивсь тим, що діяльність церковних братств поживішала. Менські міщани так само не могли поставитися байдуже до цього руху. До цього часу, гадаємо, випадає застосувати заснування братства і в Менську, при соборній замковій церкві. Принаймні року 1592 11 вересня це братство дістало королівське ствердження й дозвіл „для науки деток малых школу мѣти и бакаляра в ней ховати и там детей письма греческого и русского учити давати“³⁾.. Та, очевидно, одколи запроваджено в Менську унію, братство не витримало боротьби з уніятами й, як оповідали згодом уніяти, через „сварки“ загинуло. Будь-що-будь, року 1616 менський уніятський архімандрит Опанас Пакоста офіційно заявляв, що братства того „ужо здавна не слыхать“⁴⁾. Очевидячки, це братство разом з школою припинило своє існування близько 1612 року,

¹⁾ Акты Южной и Зап. Росс., т. I, № 206; Акты Зап. Росс., т. IV, № 28.

²⁾ Докладніш див. А. А. Савич, Западно-русские униатские школы в XVI—XVIII в. Труды Белорусского Госуд. Университета, № 2—3, стор. 148—151.

³⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, № 36.

⁴⁾ Минскія грамоты, № 42, 54, 56, 68.

не пізніш, бо цього року менська шляхта при петропавлівському монастирі, що вона його заснувала, організовує нове, так зване петропавлівське братство. При цьому-таки братстві організовано й школу „для помножень хвали Божое, для твиченя в ней деток и для оздобы той церкви“¹⁾... З інших джерел ми довідуємось, що за зразок для менської петропавлівської братської школи правила виленська братська школа, і в ній викладувано мови грецьку, слов'янську та латинську. Викладало кілька навчителів, а завідував школою настоятель монастиря²⁾. Одколи в Менську засновано уніятську школу, православній петропавлівській школі доводилося зазнавати не аби-яких утисків од уніятів. Були моменти, коли їй загрожувала серйозна небезпека, що її закриють³⁾. Погане було становище братської петропавлівської школи й наступними роками, дарма що королівський привилей від 18 березня 1633 року ствердив був права та привилеї братства⁴⁾. У XVII в. менське петропавлівське братство забезпечено цілою низкою нових фондушевих записів. Матеріально воно так зміцніло, що року 1697 надумалося клопотатися, щоб його було одзволено від підлеглости Виленському монастиреві⁵⁾. Дуже важко, сливе неможливо простежити історію менської петропавлівської школи в XVII—XVIII в. Одне лиш можна сказати, що нормальний хід її діяльності дуже гальмувавсь, як через погроми від католиків та уніятів⁶⁾, так і через нелади в житті петропавлівського монастиря, надто тоді, коли на чолі його стояли як ігумени зовсім негідні особи⁷⁾.

Більська братська школа. Богоявленське братство у м. Більському ще 29 червня 1594 року випрохало собі у єпископа Іпатія Потія право „дидаскалов или учителей

¹⁾ Минскія грамоты, № 65, Акты Вилен. Археогр. Комм. XI, № 36.

²⁾ Минскія грамоты, № 62.

³⁾ Минскія грамоты, № 73, 74 і 75.

⁴⁾ Минскія грамоты, № 123, Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XI, № 36.

⁵⁾ Минскія грамоты, № 154.

⁶⁾ Чистовичъ, Очеркъ исторіи зап.-рус. Церкви, т. II, стор. 179; Археогр. Сборн., т. XI, № 86.

⁷⁾ Чистовичъ, цит. твір., стор. 181.

школьных детем своим и пришелцев убогих по чину школ приймовати ¹⁾. Коли запроваджено унію, живовидячки, деяку ролью відіграв тут і сам Потій; більську братську школу разом з церквою та шпиталем захопили уніяти ²⁾. Року 1633 3 серпня, уніяти знову передали були більську братську школу православним ³⁾. Та й після цього вона не одного разу переходила до уніятів і назад ⁴⁾.

Могилівська братська школа. У Могилеві братство організовано року 1589. Тоді-таки воно дістало благословенну грамоту від патріярха Єремії ⁵⁾. Коли не одночасно, то, будь-що-будь, незабаром-таки могілівське спаське братство (при Спаському монастирі) заснувало свою школу. Ось як про це розповідають року 1597 сами братчики, прохаючи в короля, щоб він ствердив братського статута: „В школе братской детей братьи уписной и убогих сирот языка и письма словенского, русского, греческого, латинского и польского накладом братским дармо учити повинны водлуг постановенья нашего братского; так же и людей в письме учоных особ духовных и светских, для науки школьной до проповеди слова Божого, до науки дегей и до спевания, в справе и в звыклости своей ховати маем“ ⁶⁾... Перші кроки молоді школи позначилися великими сутичками з уніятськими церковними властями, що захопили були до своїх рук спаський монастир ⁷⁾. Становище її покращало року 1633, коли вийшов королівський ствердний привилей братству на монастир та школу при ньому ⁸⁾. Програма могілівської братської школи скида-

¹⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, № 49.

²⁾ Макарий, История Русской Церкви, XI, стор. 467.

³⁾ Арх. Сб., II, №№ 101, 102; Архивъ Юго-Зап. Росс., I, VI, № 267.

⁴⁾ Арх. Сб., т. II, № 103. Акты Зап. Росс., V, № 9; Арх. Сб., II, №№ 104, 106, 108—111.

⁵⁾ Арх. Сборн., II, № 43; Пор. Боркулабовская хроника (у Куліша. Матеріали для історій возсоед. Руси, I, 56. Статут Спаського могілівського братства уміщено в Актахъ Зап. Росс., т. IV, № 119.

⁶⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, № 119.

⁷⁾ Харламповичъ, Западно-русскія школы стор. 338—340.

⁸⁾ Арх. Сб., т. II, № 34. Коли, року 1602, полоцький уніятський єпископ Гедеон Брольницький рішуче поклав відібрати спаський монастир від православних, то спаське братство випрохало у короля дозвіл заснуватися при церкві входу Господнього до Єрусалиму (про це докладніш у Жудро, Історія Могилевскаго Богоявленскаго братства, стор. 25).

лася на програму інших шкіл аналогічного типу: львівської, виленської, берестейської і т. д.

Року 1636 могилівське братство збудувало собі нову церкву, Богоявленську, за планом Київсько-братської Богоявленської церкви¹⁾; і відтоді воно почало зватися богоявленським братством. Мітрополіт київський Петро Могила, маючи звання патріяршого екзарха, бувши влітку р. 1635 у Могилеві, надав могилівському братству прав ставропігійального²⁾. Братство мало свій будинок для зборів, школу та друкарню. Підчас війни московського уряду з Польщею за царя Олексія, коли року 1654 Могилів піддався російському військові, могилівські церкви підпорядковано московському патріярхові. Могилівську братську школу спеціальною грамотою царя Олексія прирівняно до київської братської школи³⁾. За андрусівським договором 1667 року Могилів знову опинивсь під владою Польсько-Литовської держави. Та тепер уже польсько-литовський уряд, пересвідчившись, що біле й чорне духівництво тяжить до православної Москви, повів свою церковну політику в Могилеві рішучіше. Наприклад, більш ніж 20 років (з 1678 по 1704 р.) у Могилеві не було православного єпископа, бо король не погоджувався його настановити⁴⁾.

Для школи року 1683 збудовано нове приміщення. Своєю програмою могилівська братська школа під цей час близько підходила до київо-могилянської. Цікаво відзначити, що в 2-ій половині XVII в. могилівських єпископів призначувано здебільшого з ректорів київо-могилянської колегії (напр., Сильвестр Косов, Йосип Кононович, Горбацький). Вступаючи на єпископську катедру, ці особи зобов'язувалися всеньких зусиллів докладати до того, щоб у народі „руському“ процвітали науки та школи для освіти молоді. Єпископ Білоруський Сильвестр (князь Четвертинський), коли його висвячувано на єпископа, обіцявсь „всяким промышлением, силами и разумом тщатися и при-

1) Ж у д р о, Історія Могилевскаго Богоявленскаго братства, стор. 33—41.

2) Арх. Сборн., т. II, №№ 42—43; Макарій Історія Русской Церкви, т. XI, стор. 528.

3) Акты исторические, т. IV, № 88.

4) Археогр. Сборн., т. II, стор. XXVIII; Витебская Старина, т. V, № 129.

лежати училища назидати и в ня свободных учений и учителей стяжевати... назданным же сущим училищам быть помощником и заступником вседушно, всеми силами, елико мощно ми будет“¹⁾... Наші джерела дають підставу твердити, що моголівська братська школа існувала і в XVIII в.²⁾ У другій половині XVIII в., заходами єпископа Георгія Кониського, при братському монастирі засновано семінарію, і настоятель монастиря зробивсь ректором цієї семінарії³⁾.

Пинська братська школа ще перед тим, як засновано у Пинську братство, там при церкві св. Федора пинські міщани, патрони цієї церкви, утримували школу. Р. 1631 школу цю, на вимогу місцевого уніятського єпископа Григорія, відібрано у православних. Тоді, коли її захоплювано, у школі навчалось у бакаляра Опанаса Стрілецького „хлопят килька десять“⁴⁾. На рік 1633 у Пинську місцеві православні міщани вже встигли зорганізуватися у братство, що, заручившись благословенням царгородського патріярха, поспішилося здобути (3 березня 1633 року) від короля ствердну грамоту. Грамота ця дозволяла збудувати Богоявленську церкву з монастирем і в ньому утримувати „школы наук вызволенных—языков греческого, латинского, русского и польского“ й „строить семинарии и шпитали“⁵⁾... А втім, зорганізувати свою школу пинському богоявленському братству не пощастило, бо більше-менше під цей час, себ-то року 1633, у Пинську відкрили свою колегію єзуїти за допомогою й підтримкою Альберта Радзивіла. Цей останній, підо впливом єзуїтів, і домігсь, щоб православну школу у Пинську було закрито⁶⁾.

Переходимо до огляду становища українських братських шкіл за цікавий для нас період.

¹⁾ Ж у д р о, Історія Моголівскаго Богоявленскаго братства, стор. 88. Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. IV, стор. 277—280.

²⁾ Ibidem, стор. 86.

³⁾ Ibidem, стор. 91—92; Чистовичъ, Очеркъ исторіи западно-русской Церкви, II, стор. 269; Археогр. Сборн., II, № 84.

⁴⁾ Арх. Сборн., т. VI, № 57.

⁵⁾ Минскія грамоты, № 164.

⁶⁾ Rostowski, Lithuanicarum S. I. Historiarum provincialium, p. I; Wilnae, 1768, p. 333.

Київська братська школа. Київська богоявленська школа в історії шкільної освіти мала велику вагу не тільки в „руських“ землях Польсько-Литовської держави, а й по-за її межами. В історичній науці минулому київської братської школи, що зробилася згодом (починаючи з 26 вересня 1701 р.) академією, приділено багато уваги. Багато суперечок викликало питання про те, коли саме зорганізовано в Києві саме братство, що при ньому виникла школа. Доволі поширена була думка, що богоявленське братство в Києві разом з своєю школою почало було існувати ще в 1588—1589 р. При цьому дослідники припускали, що саму школу засновано за допомогою (дуже великою) тодішнього київського воеводи кн. К. К. Острозького ¹). Низка інших дослідників схилилася до висновків, що й саме братство, й його школу відкрито трохи згодом, саме року 1615 ²). Дарма що доводи найвидатнішого історика київської академії, проф. С. Т. Голубева, очевидячки, повинні були „не тільки захитати“, а й остаточно „підірвати до краю“ стару теорію про організацію київського братства й школи в 1588—1589 р. ³), усе-ж оборонців їй не бракувало й тоді, як надруковано наукові досліді шановного вченого. Проф. П. Лашкар'єв по-давньому застосовує початок київської школи й братства до року 1589 ⁴), слідом за ним І. Каманін силкується, за допомогою

¹) Наприклад: митр. Євгеній, Описание Киево-Софійскаго собора, додаток № 41; митр. Макарій, Історія Київской Духовной Академії, 1843; Аскоченскій, Киевъ съ его древнѣйшимъ училищемъ — академіей I, 57, 60; Закревскій, Лѣтопись и описаніе г. Києва (Чт. въ моск. общ. історіи и древн. Росс... 1858, II, 29 та 64.

²) М. А. Максимовичъ, Записки о первыхъ временахъ Киево-Богоявленскаго братства (Собр. соч., II, стор. 173—176); И. И. Малышевскій, Историческая записка о состояніи Киевской Духовной Академіи (Труды Киевской Духовной Академіи, 1869, IV); С. Т. Голубевъ, О первыхъ временахъ Киево-Богоявленскаго братства и школы при немъ (Труды Киевской Духовной Академіи, 1882, III); його-таки „Древнія и новыя сказанія о началъ Киевской академіи („Кіевская Старина“, 1885, I, пор. його „Історія Киевской Духовной Академіи“, I, 1886, розд. I).

³) Див. відзив А. І. Соболевського на розвідку С. Т. Голубева: „Історія Киевской Духовной Академіи“ в Ж. М. Н. П. за 1887 рік, березень, відділ критики та бібліографії, стор. 38.

⁴) По вопросу о началъ Киевской Академіи („Кіевская Старина“, 1885, лютий).

нових даних і перегляду старих, обґрунтувати цю-таки думку¹⁾. К. В. Харлампович у своїй дисертації з історії західньо-руських шкіл ще раз ставить питання про час, коли відкрито у Києві братство й школу, і розв'язує його безперечно у тому розумінні, що братство й школу організовано при Богоявленському монастирі саме року 1615²⁾. Проф. Голубев припускав, що в Києві, у Печерському монастирі, могла існувати лаврська школа. Згодом, після відомої фундації Галшки Гулевичівни, її переведено на пожертвуваний від неї пляц і таким чином вона сталася за ядро для майбутньої братської школи. Та К. В. Харлампович запевнює, що „въ Лавръ и вообще не существовало школы (до Петра Могилы) и не она и не кака-либо другая школа была введена Галшкой Гулевичевой на подаренный ею плацъ, а братская“³⁾. В оцій своїй монографії, що торкається лиш загальних питань духової культури Білоруси та України, ми не маємо на думці переглянути детальні питання що-до тієї чи іншої школи на території Білоруси або України. Та в цій справі міркування К. В. Харламповича ми маємо за дуже переконливі. Як православні, так і уніятські діячі кінця першої чверти XVII в., живовидячки, мали усі підстави, щоб узивати київське братство „новодруженным“⁴⁾, „новѣйшимъ“, „последнѣйшимъ“ і т. д.⁵⁾. Уніятський митрополіт Йосип Вельямин-Рутський р. 1619 доволі виразно каже за те, що київське братство „на wielkiej przekazie uniy... jest nowe... przed trzema laty od schizmatyków zaczęte“⁶⁾. „Упис“ київського братства, звичайно, не схильний зменшувати заслуги палких київських прихильників православія, проте заявляє,

¹⁾ Еще о древности братства и школы въ Кіевѣ („Чтенія въ Обществѣ Нестора Лѣтописца, т. IX, 1895 р.).

²⁾ Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII в., стор. 347—348.

³⁾ Ibidem, стор. 349—351.

⁴⁾ Див. грамоту патр. Теофана од р. 1620 17 травня (Голубевъ, Історія Кіевской Академії, додаток № 3).

⁵⁾ Див. донесіння до Риму уніятських єпископів року 1624 (Harasiewicz, цит. твір, стор. 257).

⁶⁾ Проектъ уніятскаго митрополита о мѣрахъ къ введенію въ Кіевѣ уніи. (Вѣстникъ Юго-Зап. Россіи, 1864, жовтень, 68).

що Київ „едва позде некогда возбнул от многого нерадения и лености и мрачного суетия мирского“... пізніш од інших міст він „прозрѣлъ къ свѣту благоразумія“¹⁾.

Київське братство, з найперших часів свого існування починаючи, виявило себе як могутню й полемічну й культурно-освітню організацію²⁾. Це цілком і зрозуміло. Зародилося воно за грози та бурі для православної Церкви, коли киянам доводилося усіма засобами відбиватися від унії геть аж до того, що вони потопили в Дніпрі легатів уніята-митрополита (Антонія Грековича). Року 1615 14 жовтня київське братство одержало пожертву від Галшки (Лизавети) Гулевичівни Лозкиної, — а саме земельний пляц, що на ньому братство повинно було збудувати монастир, гостиницю та школу³⁾. Ми знаємо одного з перших завідувачів Київською братською школою по тому, як вона загніздилася на ґрунтах Галшки Гулевичівни. Це — Іван Борецький, колишній ректор львівської братської школи, високоосвічена як на той час людина. По ньому року 1620 ректорував відомий в історії унії Касіян Сакович. Року 1620 київське „новодруженное“, „новозаложенное“ братство дістало благословіння й ствердження попереду від ерусалимського патріярха Теофана, а далі від олександрійського патріярха Кирила (Лукариса)⁴⁾. Та Теофанів приїзд мав і деякі тяжкі наслідки для православних і, зокрема, для київського братства з його школою. Теофанові довелося подбати за те, щоб настановити цілу низку православних єпископів,

¹⁾ Памятники Киевской Комиссии, II, № 2; Г о л у б е в ъ, Исторія Киевской Академії, додаток № 1.

²⁾ Братство мало за мету „подаване наук учтивых и цвиченье дѣтей народу христіанского отколь хвала всемогущего Бога на земли множится, потѣха родичом из сынов наказанных растет, речи посполитой оброна мощная и оздоба предивная фундуется и цветет“ (цит. „Упис“). Своя „славяноросская, эллиногреческая“ школа потрібна була киянам на те, щоб уберегти православних од „смертоносна яда западния схизмы, для утѣшения и утверждения в благочестии російскому роду сыном восточного православия“ і для боротьби проти чужовірців (Арх. Юго-Зап. Росс. I, VI, №№ 229 та 221).

³⁾ Памятники Киевск. Комм., II, № 1; Г о л у б е в ъ, Исторія Киевской Духовной Академії, додаток № 2.

⁴⁾ Памятники Киевск. Комм., II, № 4; Г о л у б е в ъ, Исторія Киевской Академії, додаток № 4; Митр. Макарій, Исторія Русской Церкви, XI, 71—73.

бо єпископи-неуніяти, котрі були позалишалися, повмирили, і всі єпископські катедри позахоплювали уніяти. Настановлені від Теофана єпископи викликали велику ненависть уряду. Теофана оголошено як турецького шпигуна; шпигунами, самозванцями й ворохобниками названо й новонастановлених єпископів. Узято було на увагу й москвофільський настрій Теофанів, і над новими православними єпископами зависли темні хмари ¹⁾. Судячи з загроз, які лунали на адресу православних з боку уніятів, можна здогадуватися, що православним було-б не з медом. Уратувала нову єрархію оборона козаків на чолі з Гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Сваритися з козаками польсько-литовський уряд не наважувавсь, зважаючи на загострені стосунки з турками, а це приневолювало стримувати свою лють і що-до православних єпископів. Литовський канцлер Сапіга нагадував був урядові, що „слід оглядатися на запорозьких козаків, щоб не нажити лиха, бо той самозванець (патр. Теофан) серед них і вони його дуже шанують“ ²⁾. Через те новонастановлені єпископи дуже довго відсиджувалися були у Києві, боючись заявитися на Білорусі, де козацька оборона менше-б важила ³⁾. На цій підставі деякі дослідники узивали Сагайдачного навіть „фундатором братського монастиря і шкіл київських“. Річ зрозумілива, що це слід приймати з деякими застереженнями ⁴⁾. Будь-що-будь, київська братська школа, як ми бачили, існувала була й перед 1620 роком, не руйнувалася вона й після приїзду патріярха Теофана. Братство усебічно намагалося підтримувати школу; по допомогу вдавалося було й до сусіднього одновірного московського уряду (року 1626) ⁵⁾.

¹⁾ Зазначувано, що перед тим, як виїхати з України, патріярх Теофан виголосив промову до козаків, намовляючи їх не робити більше наскоків на землі московської держави й загрожуючи неслухняним гнівом Божим. Козаки обіцяли вволити патріярхову волю. Є деякі дані гадати, що цим патріярх Теофан виконав доручення, яке поклав на нього в Москві московський уряд. Докладніш про це див у „Sowita wina“ Архивъ Юго-Зап. Россіи, I, VII, р. 485; пор. Werificatia niewinności, ibidem, р. 340; М. Грушевський. Історія України-Руси, т. VII, р. 450.

²⁾ Археогр. Сборникъ, т. II, р. 29.

³⁾ М. Грушевський, цит. твір, стор. 451.

⁴⁾ Харламовичъ, Западно-русскія школы, стор. 353.

⁵⁾ Архивъ Юго-Зап. Росс., I, VI, № 229.

Двацятими роками XVII в. київська братська школа поділялась на 4 класи; одну з них узивано „руською“ (ruska szkoła).

Нова доба в житті київської богоявленської братської школи почалася з 1632/3 навчального року, коли Петро Могила об'єднав її з нововідкритою лаврською школою й перетворив попереду в колегію, а далі в академію. Хоч-би як добре було поставлено справу у богоявленській братській школі, усе-ж освітній її рівень не завдовольняв ті складні вимоги, що їх ставило перед православними саме життя. Думка утворити навчальний заклад підвищеного типу повстала у Петра Могили, що зробивсь 6 вересня 1627 року архимандритом Київо-Печерської лаври. Це була людина, не чужа західньо-європейської освіти; можливо, що він навчавсь в одному з західньо-європейських університетів ¹⁾. Петро Могила підійшов до справи достатньою мірою серйозно й насамперед подбав за те, щоб підготувати гідних і освічених учителів для майбутньої школи. Кількох ченців, що визначалися хистом та моральними прикметами, Петро Могила порозсилав по різних державах за-для освіти ²⁾. Таких гарних навчителів, як Ісайю Трофимовича та Сильвестра Косова, Петро Могила виписав із Львова. Живовидячки, в-осени 1631 року нову школу відкрито в так званому „больничному“ лаврському троїцькому монастирєві. Нововідкрита школа здобула благословіння від патріярха Кирила Лукариса, київського мітрополіта Ісаїї Копинського й трьох православних єпископів: Ісаакія (Луцького), Аврамія (Пинського) і Паїсія (Холмського) ³⁾. Лаврську школу сконструйовано за типом єзуїтських колегій. Складалася вона з п'ятох нижчих клас (інфіми, граматики, синтаксими, риторики та поезії) та філософського відділу. За планами фундатора, у лаврській школі згодом мали викладати й науки богословські.

¹⁾ С. Т. Голубевъ, Петръ Могила, I, 18—19.

²⁾ Ibidem, стор. 424—427; пор. його, „Історія Київської Духовної Академії“, стор. 225—226.

³⁾ Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 359.

Деяка суто зовнішня подібність лаврської школи до єзуїтських колегій дала привід запідозрити новий розсадник освіти у неправослав'ї й зручно замаскованому уніятстві. Учителі переживали тривожні хвилини, ба навіть підготувалися були до смерті. За причинців цього заколоту можна вважати не тільки „больничныхъ“ старців, повигнованих з монастиря, відколи засновано там школу, а й київських братчиків, що слушно вбачали в лаврській школі дужого конкурента своїй братській школі¹⁾. Щоб усунути такий непотрібний антагонізм і сконцентрувати культурні сили, київська православна шляхта, духівництво та міщани запропонували Петрові Могилі об'єднати обидві школи: лаврську та братську в одну²⁾. Цю пропозицію підтримав Гетьман війська запорозького Ів. Петражицький, що повідомив запорозців, які пробували у Києві, що козацтво ухвалило „стоять и опоновать до гардл своих“ за те, щоб науки викладувано у київському братському монастирі „за старанем, коштом и накладом“ архім. Петра Могили³⁾. У березні року 1632 Петро Могила офіційно й принципово погодився на те, щоб об'єднати обидві школи⁴⁾, а починаючи з осені того-таки року ці школи зіллялися в одну фактично⁵⁾. Року 1633 Петро Могила випрохав був у короля для своєї колегії титул академії, але королівська грамота з цього приводу не мала реальної ваги, бо до неї відмовилися прикласти свої печатки як канцлер, так і підканцлер⁶⁾.

Зробившись згодом мітрополітом, Петро Могила невтомно дбав за добробут своєї колегії, постачаючи їй як наукові, так і матеріальні засоби. Коли він помер, колегії довелося пережити скількись тривожних моментів. Спалахнули козацькі хвилювання, частину України прилучено до московської держави й як наслідок усього цього вибухла московсько-польська війна, — усе це не могло не відбитися

¹⁾ Ibidem, стор. 361—362.

²⁾ Памятники Киевской Комм., II, №№ 8 та 9.

³⁾ Ibidem № 10.

⁴⁾ Голубевъ, Исторія Киевской Академіи, стор. 34—37.

⁵⁾ Харламовичъ, Западно-русскія школы, стор. 362—363.

⁶⁾ Ibidem, стор. 363.

на академічному житті київо-могилянської колегії. Цілком можливо, що підчас київської пожежі у серпні року 1651, коли був „выжжен“ Київо-Поділ, — це сталося як напав на Київ литовський гетьман Радзивіл, — колегія заціліла, як зацілів і братський монастир¹⁾. Та року 1658 нова пожежа зруйнувала й школу й монастир²⁾. Рівночасно колегію почали шматувати й внутрішні сварки. Почалися непорозуміння між ректором колегії Онікієм Галятовським та „блюстителем“ київської мітрополії Методієм Филімоновичем (єпископом мстиславським). Галятовському довелося навіть тікати на околиці до Галичини. Коли Київ перейшов під владу московських царів, на могилянську колегію несподівано насунулася небезпека і з іншого боку. У Москві недовірливо ставилися до православ'я київських учених, а ці останні й собі не зовсім прихильно ставилися до того, що їм довелося підкоритися московському патріярхові. Коли до цього додати випадки „шатости“ і „перелетства“ окремих представників українського народу, то природньо, що московський уряд ставивсь до нього з недовірою. Отож не дивниця, що коли кияни-братчики вдалися були до Москви, прохаючи підтримати київську колегію, яка схилилася „к последнему оскуденію“, то київського воеводу Шереметьєва повідомлено, що краще-б шкіл у Київі не запроваджувати, коли це „киевским жителям против их вольностей будет не в оскорбление“³⁾. Звичайно, це побажання московського уряду аж ніяк не могло збігатися з настроєм православного українського громадянства, і Шереметьєву довелося відповісти до Москви так: „в Кіеве школа заведена до приезде моего... и перевесть тое старую школу некоторыми мерами нелзе, потому что киевским жителям будет то в великое оскорбление“...⁴⁾. У Москві повинні були з цим погодитися, хоч і з застереженням, щоб у київській школі навчалися тільки місцеві мешканці. Осіб з „неприятельских и других городов“ приймати до колегії Москва заборонила, щоб уникнути „смуты и всякого

¹⁾ Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей. Кіевъ, 1874, відд. I, стор. 42—43.

²⁾ Акты Южной и Западной Россіи, т. IV, № 93.

³⁾ Акты Южной и Западной Россіи, т. VI, № 34.

⁴⁾ Ibidem.

дурна“¹⁾. Становище київської могилянської колегії було важке найбільше через те, що фундовані їй маєтки, одколи Київ одпав од Польщі, залишалися на території Польсько-Литовської держави. Ректор колегії Варлаам Ясинський (посів цю посаду по Галятовському) не одного разу вдавався був по матеріальну допомогу до Москви, але звідти здебільшого йшла вказівка, що з такими проханнями адміністрації колегії випадає звертатися до українського Гетьмана²⁾. Воно правда, Гетьман надав на користь братського монастиря та його школи маєток Мураска (Муравка) на лівому березі Дніпра (згодом замінений на маєток Карпилівку з присілками)³⁾, та це була незначна компенсація за ті численні маєтки, яких монастир позбувся. Поволі і з великими труднощами будувалися після пожежі 1658 р. братський монастир та його школа. Коли Варлаам Ясинський у звязку з ремствуванням братії покинув (р. 1673) ігуменство й ректорування, за його найближчих наступників становище монастиря та школи було сумне. Відомий церковно-політичний діяч першої половини XVIII в. Теофан Прокопович, що навчався у київо-могилянській колегії саме під цей час, писав року 1736 до київського архієпископа Рафаїла Заборовського між иншим так: „монастырь во время младых моихъ лѣтъ, при Головничѣ и Гугуревичѣ и другихъ ректорахъ... былъ жажденъ, и гладенъ, и хладенъ, и, чудо воистинну, какъ устоялъ!“ Теофан одзначає й причини такої руїни. Це — „незнаніе економіи и не одно того незнаніе, но къ тому противные, разорительные поступки, начальныхъ нерадѣніе, лѣность, оспалость, гнусность, да еще при пособіи шумныхъ дневнощныхъ забавокъ, а подначальныхъ, наипаче посельскихъ старцевъ, иныхъ непросыпляемое пьянство, а другихъ — прилежные кражи и должныхъ обществу доходовъ хищенія“⁴⁾...

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Витяги з справ „Малоросійського“ приказа з цього приводу див. у Голубева „Кіевская Академія въ концѣ XVII и началъ XVIII в.“ Кієвъ, 1901. стор. 36—47.

³⁾ Ibidem, стор. 47, прим. 12.

⁴⁾ Русскій Архивъ. 1865 р., № 4; Труды Кіевской Духовной Академіи. 1865, жовтень, стор. 274—279.

Покращало становище колегії від початку 90-х рр. XVII в., коли, по тому як помер мітрополіт Гедеон Святополк-Четвертинський, на мітрополію настановлено Варлаама Ясинського, вихованця й колишнього ректора колегії. Він добре був обізнаний з побутом колегії, поставив на чолі її за ректора дуже путящу людину — Йоасафа Кроковського (колишнього ігумена київського микольського монастиря) й усіма засобами сприяв успіхові в праці колегії. Йоасаф Кроковський енергійно заходивсь упорядковувати економічні справи колегії, виявив монастирське майно, — а це була річ дуже нелегка, — віддав до певних рук завідування монастирськими прибутками та видатками й т. д. Дуже піднеслася й наукова вага київо-могилянської колегії. На 90-ті роки повернулися з-за кордону молоді люди, що їх Варлаам, ще бувши ректором, вирядив був туди, щоб готуватися до професорської діяльності. Вирішено було не тільки поширити філософські курси, а й запровадити богословські й, як довершення усього цього, ухвалено клопотатися, щоб колегії надано було більших прав. Щоб виклопотати ці права для колегії, виряджено до Москви її ректора Кроковського. У Москві його прийнято добре, і року 1694 11 січня він здобув дві урядові грамоти. Одна з тих грамот стверджувала за монастирем та колегією належні їм земельні вгіддя, а друга — визначала права колегії, поширювала її програму філософськими та богословськими курсами й дозволяла навчатися у ній не тільки підданцям московської держави, а й „из иных стран приходящим“ особам „благочестивой греко-российской веры“. Окрім усього цього колегії призначувано від царя допомогу: що-року по 50 карбованців і 50 четвертів жита ¹⁾). Дарма що в цих грамотах київо-могилянську колегію не зветься ще академією, як не названо її й у грамоті від 26 вересня 1701 року, яка поширювала права колегії, надаючи їй власний суд над студентами, усе-ж вже підсилення її навчальної програми року 1694 давало їй право на це почесне найменування. Так розуміли справу вчи-

¹⁾ Грамоти царів Іоана та Петра Олексійовичів у „Памятникахъ Кіевской Комм. для разбора древнихъ актовъ“, т. II, №№ XXXV—XXXVI.

телі й учні цієї колегії, прохаючи року 1699 у московського уряду право мати власний суд над студентами. У поданій „чолобитній“ кїво-могилянська колегія не одного разу зветься академією. У царській грамоті з приводу цієї „чолобитної“, що надавала прохачам це право, кїво-могилянську колегію так само зветься академією¹⁾. З особливих міркувань ми не вважаємо за потрібне подавати історію кїво-могилянської колегії, що зробилася вже академією, у XVIII в. По-перше, через те, що за завдання собі ми взяли виучувати культурні рухи в білорусько-українських землях Польсько-Литовської держави. По-друге, історію кївської академії докладно вистудіювали такі видатні дослідники, як проф. С. Т. Голубев, І. І. Малишевський, м. Макарій, Аскоченський та деякі інші. Та слід одзначити, що й у XVIII в. кїво-могилянська колегія цілком виправдувала своє найменування академією. Вона прокидала в різних класах громадянства любов до освіти, пом'якшувала побоювання перед усім чужоземним, готувала кадри освічених людей, що працювали на різних ділянках державної служби. Кївських учених викликають то до Москви, то до Петербургу, їм дають різноманітні доручення. Киян ми бачимо на найважливіших ерархічних посадах. Досить згадати ймення Стефана Яворського й Теофана Прокоповича. Не кажемо вже за безпосередню наступність московської шкільної освічености від учености кївської, української.

Луцька братська школа. Засноване року 1617, луцьке братство р. 1619—дістало королівський привилей на відкриття школи „для побожных наук людей молодых потребной“²⁾. Та неспокійний для луцького братства час не дав скористатися цим правом безпосередньо. Допіру року 1620 братство збудувало для своєї школи кам'яного будинка³⁾, де й відкрито школу. Року 1621 луцький бурмистр Сам. Вас. Солтан пожертвував луцькому братству будинок і крамницю з крамом з тим, щоб відсотки з уторгову-

¹⁾ Текст цієї чолобитної наводить Голубев у цитованій брошурі: Киевская Академія въ концѣ XVII и началѣ XVIII столѣтія, стор. 59—61, прим. 28.

²⁾ Памятники Киевск. Ком., I, № 2 (те саме Арх. Юго-Зап. Рос. I, VI, № 185),

³⁾ Ibidem, стор. 115.

ваної за крам грошової суми йшли на „виховане слушне шпитальним... также нищим школьним на науку приходящим“... ¹⁾). Свого часу луцька братська школа дістала благословіння від київського мітрополіта Іова Борецького і царгородського патріярха Кирила Лукариса ²⁾). Спочатку луцька братська школа керувалася була „Порядком шкільним“, що являв собою копію з львівського шкільного статуту. Та року 1624 луцьке братство виробило свого шкільного статута — „Прав школы греколатинословенской луцкой артикулы“ ³⁾). За привід (зовнішній), щоб скласти новий статут, деякі дослідники вважають передачу школи у відання ченців братського монастиря, а так само тенденцію піднести цю школу на рівень з місцевою єзуїтською колегією ⁴⁾).

Передано школу братському здвиженському монастиреві року 1624. Новий статут точно регламентує повинності що-до школи монастиря та світської половини братства. Ігумен обирає з чернечого гурту як ректора, так і викладачів. Ректор повинен стежити за тим, щоб шкільно-виховна справа у школі йшла добре; утримувати вчителів та вбогих учнів мали світські братчики ⁵⁾). Узагалі характерну особливість луцького братства становило те, що чимала частина його членів це були особи духовні; напр., з 15 членів-фундаторів — 9 були духовні особи ⁶⁾). Першими роками існування луцької братської школи відбулися великі сутички учнів братської школи з вихованцями місцевої єзуїтської колегії ⁷⁾). Це — звичайний спосіб, якого вживав єзуїтський орден, щоб усунути з певного району своїх конкурентів. Один з таких нападів, що його зорганізували луцькі єзуїти 24 травня 1634 року у день католицького свята Божого Тіла, обернувся у справжній розгром братської церкви, школи, шпиталю та помеш-

¹⁾ Арх. Юго-Зап. Росс., I, VI, № 201.

²⁾ Пам. Киевск. Ком. I, № 10.

³⁾ Пам. Киевск. Ком. I, № 9.

⁴⁾ Харламовичъ, Западно-русскія школы, стор. 343.

⁵⁾ Пам. Киевск. Ком., I, № 8.

⁶⁾ Харламовичъ, цит. твір, стор. 342; Папковъ А. А., Братства, стор. 108—109.

⁷⁾ Арх. Юго-Зап. Росс., I, VI, №№ 238—239.

каннів духовних осіб. Озброєний шаблями, рушницями, кілками та камінням натопв, що складався з нафанатизованої від єзуїтів черни й єзуїтських школярів, погромивши братські будинки, порозгонював школярів і почав бити шпитальних старців та старчих, учителів братської школи й ченців. Постраждала й місцева православна людність¹⁾. Такий дикунський вибрик усе-ж не зміг знищити добре зорганізоване братство. Наступними роками братство здобуло низку нових цінних пожертв. Напр., року 1635 ігумен Черницького монастиря Сильвестр передав луцькому братству друкарню „письмен славянорусских“²⁾; року 1645 шляхтич Олександр Мозелі (грек зроду) улаштував своїм коштом нового шпиталю. Ми знаємо скількись випадків земельних та грошових пожертв на користь братства³⁾. Витримало луцьке братство й тягар козацької війни. Подавньому у складі його членів ми бачимо багатьох вельможних та багатих осіб, що вносили до братської скарбниці великі пожертви як грошима, так і різними цінними речами. Та на початку XVIII в. луцькі твердині православної культури не встояли перед натиском унії та латинства. Року 1701 пристав до унії луцький єпископ Діонісій Жабокрицький. Воно правда, трохи згодом, року 1709 Жабокрицького схопили його православні супротивники, відправили поперед до Москви, а далі до Соловецького монастиря⁴⁾. Та наступника Жабокрицького Кирила Шумлянського польсько-литовський уряд не визнав. Шумлянський повинен був виїхати до Росії, де й помер року 1726. Близько того часу зліквідовано й луцьке братство⁵⁾.

Кам'янець-Подільська братська школа. У Кам'янці Подільському року 1589 організовано так зване троїцьке братство. При ньому існувала й школа⁶⁾. Та як довго функціонувала ця школа, ми не знаємо. Кам'янець-Подільське троїцьке братство існувало і в першій половині XVII в. При-

¹⁾ Пам, Кіевск. Ком., I, стор. 204.

²⁾ Ibidem, стор. 139.

³⁾ Ibidem, стор. 146, 159, 163; Арх. Юго-Зап. Росс., ч. I, т. VII, стор. 85.

⁴⁾ Арх. Юго-Зап. Росс., т. IV, ч. I. передмова, стор. 57—64; Чистовичъ, Очеркъ исторіи Западно-Русской Церкви, т. II, стор. 292.

⁵⁾ Папковъ А. А., Братства, цит. твір, стор. 233—234.

⁶⁾ К. В. Харламовичъ, Западно-русскія школы, стор. 366.

наймні, представник од цього братства був присутній року 1641, як обирано нового львівського єпископа (Арсенія Желіборського) замість померлого Єремії Тисаровського ¹⁾. Та року 1736 київський мітрополіт Опанас Шептицький дав ствердну грамоту на існування Кам'янець-Подільського братства при петропавлівській церкві ²⁾. Важко судити, чи існувало петропавлівське братство у Кам'янці-Подільському рівнобіжно з троїцьким, чи воно його заступило.

Вінницька братська школа. За неї ми довідуємось з прохання немирівського братства, заадресованого мітрополітові Іову Борецькому про затвердження їх церковного братства й школи, організованих за прикладом Вильни, Київа, Львова, Люблина, Могилева, Вінниці та інших міст ³⁾. З Exegesis'a Сильвестра Косова ми довідуємось, що вінницьку братську школу організовано за статутом київської. Вона ще й залежала від неї ⁴⁾.

Немирівська братська школа. У листопаді 1626 року немирівські ⁵⁾ міщани вдалися до м. Іова з проханням затвердити їхнє братство, що при йому-б „учители детком их побожные и ученые найдоватися могли“ ⁶⁾. Доля цієї немирівської школи нам не відома.

Люблинська братська школа. Року 1594, 28 червня, на берестейському соборі мітрополіт Михайло Рагоза в особливій грамоті дав благословіння на організацію братства у Люблині при Спаській церкві, разом з тим він дозволив православним люблинським міщанам-братчикам „науку школную чядом своим мети, пришелцов убогих по чину школному приймовати“. Трохи згодом, 22 квітня 1596 року, мітрополічу грамоту ствердив король Сигізмунд ⁷⁾, а року 1633 Володислав IV ⁸⁾. Року 1638 уніяти відібрали у право-

¹⁾ Петрушевичъ, Сводная галицко-русская лѣтопись, ч. I, стор. 90.

²⁾ Вѣстн. Юго-Зап. Росс., березень, 1863, відд. I, № 28.

³⁾ Чтенія въ Обществѣ Нестора Лѣтописца, 1891, кн. V, відд. III, стор. 223.

⁴⁾ Голубевъ, Исторія Киевской Академіи, додаток 81.

⁵⁾ Це немирівське братство, що було у м. Немирові (Брацлавському). треба відрізняти від однойменного з ним братства у м. Немирівці, у воеводстві Більському, на віддалі 40—45 верстов від Львова.

⁶⁾ Чтенія въ Обществѣ Нестора Лѣтописца, 1891, кн. V, від. III, стор. 220.

⁷⁾ Арх. Юго-Зап. Росс. I, VI, № 51.

⁸⁾ „Кіевская Старина“, 1898, січень, стор. 14.

славних їхню церкву, та року 1650, згідно з Зборівським договором, вони повинні були її повернути православним ¹⁾). Люблинське спаське братство, що його підтримував київський мітрополіт, залишалося православним аж до кінця XVII в.; змучене нерівною боротьбою, братство зліквідовано близько 1695 року ²⁾).

Братська школа у Замості. Миколаївське братство у Замості організовано 1606 року, коли воно дістало й благословенну грамоту від львівського єпископа Гедеона Балабана ³⁾). Трохи згодом братство відкрило у себе і школу ⁴⁾). Окремі уривчасті відомості що-до замостської „руської“ братської школи ми зустрічаємо й пізнішими роками XVII в. ⁵⁾). Року 1699 миколаївське замостське братство під впливом великих утисків од холмського уніятського єпископа Гедеона Война-Оранського погодилося пристати до унії ⁶⁾). Окрім відомої вже нам львівської братської школи, у Галичині були й інші школи при місцевих братствах. Назвемо відомі нам.

Львівська богоявленська школа. Богоявленське братство організовано у Львові р. 1591. Цього-таки року воно впрохало ствердну грамоту у мітрополіта Михайла ⁷⁾). Школу будувати братству усе-ж не дозволено, живовидячки через те, що така школа у Львові вже існувала. Та на початку XVII в. (на 1609 р.) богоявленське братство мало вже свою школу навіть у спеціально збудованому для цього будинкові ⁸⁾). Про львівську богоявленську школу ми знаходимо ще згадку під роком 1634 ⁹⁾), але дальша її доля

---

¹⁾ Арх. Юго-Зап. Росс., ч. I, т. VI, стор. 704 і 751; пор. Лонгиновъ, Памятники древняго православія въ Люблинѣ. Варшава 1883, стор. 28—30.

²⁾ Чистовичъ, Очеркъ исторіи западно-русской Церкви, т. II, стор. 296, 297.

³⁾ А. Будиловичъ, Русская православная старина въ Замостѣ, стор. 29; „Кіевская Старина“ 1882, II, стор. 153.

⁴⁾ Року 1633 про цю школу ми знаходимо вже згадку (Будиловичъ, цит. твір, стор. 80—81). ⁵⁾ Ibidem, стор. 83—96.

⁶⁾ Ibidem, стор. 141—149; 150—151, 155—160.

⁷⁾ Харламовичъ, Западно-русскія школы, стор. 366—367.

⁸⁾ Ibidem, стор. 367.

⁹⁾ Ствердна грамота короля Володислава IV від 12 жовтня 1634 року (ibidem).

невідома. У розпалі уніятського наступу й гострої боротьби поміж обома визнаннями, коли на волосинці висіла доля успенської братської школи, організованішої та впорядкованішої, існування рівночасно двох братських шкіл в одному місті це була неприступна для православних розкіш.

Рогатинська школа. Братство у Рогатині організовано року 1589, бо в жовтні цього року воно дістало благословіння від патріярха Єремії. Перших учителів до рогатинської братської школи надіслано, очевидночки, з львівської школи¹⁾.

Перемиська братська школа. Засновано її року 1592. Цього року 1 липня перемиський єпископ Михайло Копистенський удався був до львівського братства, прохаючи надіслати одного або двох учителів до Перемишля „для наученья писменного дѣтей“. Мотиви для такого прохання були достатньою мірою ґрунтовні: „се зде от благородных станов желают сицеваго учителя и хошут подаяти дѣти свои кнаучению письменаго“. Названо при цьому й бажаних кандидатів—Олександра та Симеона Чунчів²⁾. У серпні того-таки року „дидаascal правоверный и честный и благопотребный“ Олександр Чунча й „вся надлежащая с ним“ вирушили до Перемишля „чин творити школьного учения и насыщать всех брашном душевным“³⁾.

Братська школа у Комарні (львівської землі). Про цю школу ми знаємо дуже мало. Відомо тільки, що року 1592 перемиський єпископ Михайло Копистенський, поблагословивши комарнське братство, дав йому право завідувати церквою, шпиталем та школою⁴⁾...

Галицька школа. Існувала вона, очевидночки, наприкінці XVII в., коли організовано у Галичі й братство⁵⁾.

Окрім перерахованих братських шкіл, що існували, на мою думку, безперечно, можна здогадуватися, що школи були

¹⁾ Харламовичъ, Западно-русскія школы, стор. 363—364.

²⁾ Голубевъ С. Т., Петръ Могила, додаток № 7.

³⁾ Ibidem, додаток № 9, пор. № 8.

⁴⁾ А. Добрянскій, Исторія епископовъ епархій перемышльской, самборской и саночкой.

⁵⁾ Харламовичъ, цит. твір, стор. 367.

й при деяких інших братствах. Напр., року 1591 організовано братство у м. Городку (львівської землі). Міщани, що склали це братство, прохаючи в мітрополіта благословіння, обіцялися ніж іншим і „о школу к научению чадом своим промышляти“¹⁾. Можливо, що в першій половині XVII в. існувала школа й при холмському братстві, організованому в 1617—1618 рр.²⁾.

Ми подали нарис історії білорусько-українських церковних братств, намагалися з'ясувати їх соціяльний характер, одзначили тії шкільно-освітні засоби, які братства мали, і тії піклування про утворення шкільної науки, що їх виявляли братчики у тому чи іншому місті. Який-же був характер того культурного руху, що відбувався у XVI віці й виявивсь у заснуванні братських шкіл? У цій справі фахівці не погоджуються. Професор Малишевський гадає, що можна твердити, буцім-то шкільна освіта в братських школах мала суворий греко-слов'янський характер. У своїх висновках цей учений виходить з різних міркувань, як теоретичного, так і практичного характеру. Братські школи насамперед повинні були завдовольняти церковно-практичні потреби свого часу. Окрім того, не випадає забуватися, що перші вчителі й організатори братських шкіл були греки³⁾. Пипін рішуче відкидає грецький вплив на поставу навчально-виховної справи по братських білорусько-українських школах. Як він гадає, братчикам не треба було шукати шкільних зразків десь-там далеко у Греччині, скоро в них перед очима існували гарно організовані латинсько-католицькі й надто єзуїтські школи⁴⁾. Куліш П. О. іде навіть далі. Він розумовий рух у білорусько-українських землях XVI—XVII вв. ставить у звязок трохи чи не з західно-європейською середньовічною схоластиком, підкреслює його ізольованість од життя, одзначає, що в тогочасній шкільній програмі ігноровано такі важливі дисципліни, як

¹⁾ Ibidem, стор. 364.

²⁾ Акты Виленск. арх. ком., т. XXIII, передмова, стор. LVII і CXXXIV, №№ 40 і 80.

³⁾ Проф. И. М а л ы ш е в с к и й, Мелетій Пигаєв, I, стор. 471.

⁴⁾ Послѣднія времена Московской Россіи (Вѣстникъ Европы, 1894, том V, стор. 764—766).

історію, фізику, філософію та деякі інші, і, нарешті, заявляє, що братські школи в усьому наслідували німецькі (протестантські) школи ¹⁾. Інші дослідники, не відкидаючи західно-європейських і, зокрема, протестантських запозичень, не визнають впливу на наші братські школи середньовічної вчености, бо живий струмок доби відродження, що нашттовхнув західно-європейську думку виучувати класичний геній за грецькими перводжерелами й до реальної науки, значною мірою був властивий нашій братській шкільній педагогії. Цей напрямок шкільної науки наші братські школи запозичили з протестантських шкіл, розпоршених по різних кутках „руських“ земель Польсько-Литовської держави, а почасти й безпосередньо з протестантських західно-європейських шкіл ²⁾. Спостерегається тенденція й об'єднати подані попереду суперечливі міркування про характер освічености в братських школах XVI—XVII в. Запевнюють, що грецька наука діставалася до братських шкіл, уже переломившись через західно-європейське середовище; точніш, перші вчителі братських шкіл — греки приходили на Білорусь та Україну з поняттями про шкільну освіту й виховання, які вони засвоїли у західній Європі, звідки шкільні ідеї діставалися до самої Польщі ³⁾. Цікаві міркування що-до характеру шкільної братської освіти, що їх подає К. В. Харлампович. Грунтуючись на постійних епітетах, прикладуваних до братських шкіл „греко-словенський“, К. В. Харлампович зауважує, що ця назва показує дуже багато: не тільки те, що тут викладувано грецьку та слов'янську мови, не тільки те, що викладання проваджено по-слов'янському та по-грецькому, ба й те, що всеньку програму й усеньку систему шкільного ладу перейнято духом греко-слов'янським у протилежність школам латинським. У програмі братських шкіл усе ґрунтувалося на засадах православної східної старовини, усе, починаючи з абетки, кінчаючи

¹⁾ П. А. Кулишъ, Історія возсоединенія Руси, т. III, стор. 120—121.

²⁾ Соколовъ, Отношеніе протестантизма къ Россіи въ XVI—XVII в., стор. 408—410; 418 і дд.

³⁾ Лебедевъ, Историко-критическое разсужденіе о степени вліянія Польши на языкъ и устройство училищъ въ Россіи. СПб. 1848, с. 50—51.

філософією Батьків Східньої Церкви. Цьому ані трохи не суперечать елементи системи сімох вільних наук, що становила суть освіти в польсько-європейських школах. Не суперечить тому, що науки *trivium*'а і *quadrivium*'а становили невід'ємну приналежність шкільної освіти і в Греччині; були вони відомі й поганській школі¹⁾.

Отакі в загальних рисах міркування, висловлювані в науці про характер братської шкільної освіти. Гадаємо, що греко-слов'янський характер цієї освіти не може викликати хоч трохи ґрунтовних заперечень. Саме в такому напрямкові білорусько-українських братських шкіл ми переконуємось і вивчивши ті обставини, за яких повстали й розвивалися ці школи. Адже кінець-кінцем нова шкільна освіта то було протидіяння латинізації та полонізації білорусько-української людности в Польсько-Литовській державі, підсилено запровадженням надто відтоді, як заведено Люблинську політичну унію. Коли єзуїтська школа, підтримувана від уряду, енергійно заходилася була латинізувати білорусько-українську шляхту, швидко й стало запроваджуючи в шляхетську масу католицизм, православно частина білорусько-українського громадянства могла й повинна була протиставити своєму ворогові свою науку й свою школу. Там католицизм, латинізм і полонізація, тут православіє, гелленізм та слов'яно-руська культура. Ми зовсім далекі від думки, ніби наші братські школи залишалися були осторонь тих новин та поліпшень у шкільній педагогіці, яких досягла педагогічна думка тогочасного європейського заходу. Те самісіньке оборонче завдання братських шкіл не давало їм ігнорувати й те освітнє знаряддя, що його мав ворожий табір. Братська школа широко користувалася й латинською мовою (напр., у луцькій та київо-могилянській колегіях і багатьох інших); це часом не аби-як непокоїло єзуїтів²⁾. У деяких випадках братська школа вдавалася до послуг західньо-європейських учителів, — «німців», щоби не одного разу закидали православним їхні вороги — уніяти. Такі пакти в артикулах

¹⁾ Западно-русскія школы, стор. 410—411.

²⁾ А. Милловидовъ, Пинській Богоявленській монастирь. Виленскій календарь, 1897, стор. 194, прим.

луцької братської школи, як заборона носити до школи зброю й читати чужовірські й еретицькі книжки, рекомендація акуратно ходити до церкви й часто сповідатися, виразнісінько нагадують відповідні пакти з „Ratio studiorum“ єзуїтського ордена. Запозичуючи у своїх ворогів деякі способи виховання й навчання, братські школи й на думці не мали цілком переносити латинську науку до своїх мурів. У цій справі білорусько-українські прихильники шкільної освіти XVI—XVII в. ледві чи розходилися між собою й теоретично й практично.

Не так важко простежити й початки шкільної братської науки. Свого часу ми казали, що за зразок для братських шкіл, заснованих у XVI та XVII в. на території Білоруси та України, була львівська школа, яка постачала їм і педагогічний персонал. Та коли ми спробуємо виявити ім'я першого досвідченого й авторитетного керівника львівської братської школи, то перед нас стане ім'я архієпископа еласонського Арсенія. Йому з цілковитим правом можна приписати авторство „Проекта освіти“, що ліг в основу життя львівської братської школи¹⁾. Знаючи цей „проект“, не доводиться мати будь-якого сумніву щодо греко-слов'янського характеру львівської школи вже за найпершого моменту її існування. Цікаво відзначити, що сам Арсеній еласонський не дістав західньо-європейської освіти. Отже немає потреби говорити навіть за суто зовнішню наступність братських шкіл і шкіл західньо-європейських. Усі наші братські школи з самісінького початку були школи греко-слов'янські навіть тоді, коли до їхньої програми виходило виучування „языка и письма“ і „латиньского и польского“ (як, напр., це було у виленській та могилівській братській школах). Коли згодом, у XVII в. у братських школах одбувалися деякі зміни та доповнення, які наближають братські школи до латинських, то це свідчить лиш за те, що братські школи не застигли у раз назавсіди узятих формах, вони раз-у-раз були готові прислуховуватися до вимог моменту. Воно правда, це наближення мало різні ступені, а часом заходило й дуже далеко, дак зате спостережувано й зворотнє явище: підсилення грецького впливу.

¹⁾ Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 412.

Найвиразніш вимальовується характер білорусько-українських братських шкіл з огляду їх навчально-виховної програми. Показне місце серед інших дисциплін у братській школі належало слов'янській мові. З неї була не тільки виучувана дисципліна; слов'янською мовою проваджено й саме викладання. Щоб краще засвоїти слов'янську мову, учні повинні були користуватися нею й у розмовах. Звичайно розмовну мову, „простую мову“, так само не заборонювано. Цією „простою мовою“ можна було відповідати, коли хтось запитував по-слов'янському. Викладання слов'янської мови становило, безперечно, велику заслугу братських шкіл, бо на XVI в. її достатньою мірою призабуто. Не дурно Курбський запевняв, що в „руських“ землях Польсько-Литовської держави швидше можна було знайти знавців грецької або латинської мови, ніж слов'янської ¹⁾. А як слов'янську мову забувалося навіть духівництво, то, живовидячки, і в богослужбовій практиці відбувалася якась модернізація її на користь мови звичайної розмовної. Представникам різних клас суспільства доводилося обстоювати необхідність і переваги церковно-слов'янської мови ²⁾. Що-до методи, якою викладувано слов'янську мову по братських школах, відомостей за це ми маємо обмаль. Відомо тільки, що молитви, читання й письмо по-слов'янському, вивчення слов'янської граматики ³⁾ й, нарешті, переклад з слов'янської на розмовну мову священних книжок — ось що становило способи навчання слов'янської мови. Великої ваги надавано в братських школах і грецькій мові. Як мові богословської літератури Східної Церкви, що до неї частенько доводилося вдаватися за-для полемічних цілів, грецькій мові у братських школах належало було те саміське місце, яке належало мові латинській у школах західньо-європейських та польських. Разуразні звязки з найвищою східньою ерархією, безпосередня участь патріархів у справах братства й, нарешті, перші „дидакалы“ —

¹⁾ Сказанія кн. Курбського, стор. 257.

²⁾ К. В. Харламовичъ, Западно-русскія школы, стор. 417—418.

³⁾ Відомо скількись слов'янських граматик, ужитих по братських школах; з них найпопулярніші були граматика Лаврентія Зизанія й Мелетія Смотрицького (*ibidem*, стор. 444—449).

греки впливали на те, що грецька мова звоювала була собі міцне становище у навчальній програмі братських шкіл.

Багато уваги приділювано в братських школах і „руській“ мові. Під цим терміном найправильніш, гадаємо, розуміти літературну й актову мову, уживану по „руських“ землях Польсько-Литовської держави. Ця мова за виучуваного в нас періоду вже встигла достатньою мірою відмежуватися від церковно-слов'янської й дістати в одміну від неї назву „простої мови“. Не слід плутати цю літературну „руську“ мову з народньою або розмовною „руською“ такою мовою, білоруською і українською¹⁾. Правда, тільки законодавчі акти XVI—XVII вв. і в білоруських і в українських землях заховують деяку одність, що-ж до інших суто літературних пам'яток, то елементи народньої мови відчувається в них помітно. Ця відміна відразу-таки кидається в вічі, коли порівняти, напр., т. зв. промову Мелешка з літературними творами Івана Вишенського. Одколи запроваджено Люблинську унію й підсилено колонізацію білорусько-українського шляхетства, „руську“ мову поступінно випирала, як з державного, так і приватного вжитку мова польська, аж поки, нарешті, року 1696, вона зовсім її замінила в державних та приватно-правних актах²⁾. Братства, що поставили собі за завдання боротьбу й національну, природньо, повинні були запровадити до своєї навчальної програми й викладання „руської“ мови. Окрім того, викладати її по братських школах треба було, зважаючи на міркування релігійні. Так звана церковно-слов'янська мова на XVI в. така зробилася незрозуміла для звичайного обивателя, що доводилося думати про переклад тексту Св. Письма (Євангелій та апостольських послань) на „руську“ мову. Таку спробу перекладу Біблії вперше зробив Фр. Скорина. Трохи згодом, з'являється переклад Євангелії на білоруську мову. Це — так звана Пересопницька Євангелія архім. Григора (1556—1561 р.). Через „пренезнаємость і неуместность языка словенского многих“ виходили між

¹⁾ Е. Карский, Белоруссы, т. III, Спб. 1921 р., стор. 3.

²⁾ Чарнецькій, Історія Литовського Статута (Кієвскія Университетскія Извѣстія“, 1867, № 8).

люди й інші переклади Святого Письма ¹⁾). Важко сказати щось певне про те, як саме було поставлено викладання „руської“ мови по братських школах. Не знаємо ми й жадної граматики „руської“ мови від цього часу. Через те слушно буде гадати, що „руську“ мову по братських школах вичувано практично ²⁾). Одне для нас безперечне: „руській“ мові поруч з слов'янською належало було цілком самостійне місце в навчальній програмі братських шкіл. Та в братських школах велику увагу приділювано й латинській мові. Не кажучи за те, що, не знаючи цієї мови, не можна було навчатися як по вищих закордонних школах так і по вищих школах у себе вдома: у Кракові, Замості, Вильні, латинську мову у Польсько-Литовській державі уживано в соймах, трибуналах, судах та в різних інших урядових установах. „Поїде бідолашний русин на трибунал, на сойм, на соймик, до гродського чи земського суду — без латини платить вини“, пише у своєму Exegesis'і Сильвестр Косов, доводячи, що для „руських“ необхідно вивчати латинську мову. Як гадав Косов, латинську мову треба було вивчати на те, „щоб бідної Руси не звивали дурною Руссю“ ³⁾). Відчувалася потреба знати латинську мову й для церковно-полемічних цілів, оскільки латинською мовою було написано богословську католицьку літературу. Не раз-у-раз тільки братські школи могли дістати собі відповідного навчителя латинської мови, що по нього доводилося часом удаватися до чужовірців.

Ввіходила до навчальної програми братських шкіл і польська мова, що знати її було безперечно необхідно для кожного освіченого українця та білоруса. Наприкінці XVI в. польська мова помітно почала діставатися до розмовної мови вищої й середньої верств „руського“ громадянства. Уважано за ознаку доброго тону додавати до

---

¹⁾ Навіть І. Вишенський припускав частково користуватися підчас церковної одправи простою мовою: „книги церковные всь и уставы словенским язьком друкуйте... евангелія и апостола в церкви на литургии простым языком не выворочайте, по литургии же, для вирозуменья людского, по просту толкуйте и выкладайте“ (Акты Южной и Зап. Росс., II, № 210).

²⁾ Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 425.

³⁾ Голубевъ, Исторія Киевской Духовной Академіи, додаток 82 і 83.

своєї мови латинські та польські вислови та звороти. Автор „Перестороги“ журиться, що „Русь у свой язык на-мѣшали слов польских и оных уживают“...¹⁾). В міру того, як розвивалася торгівля по білорусько-українських містах, потреба вивчати польську мову де-далі зростала.

Викладання мов відкривало шлях до виучування різноманітних дисциплін. До програми братських шкіл насамперед увіходили науки так званого *trivium*'а: діалектика (за Дамаскіним та латинськими підручниками), риторика (так само за грецькими та латинськими підручниками) з поетикою та гомілетикою. Далі йшли науки *quadrivium*'у: математика, геометрія, астрономія та музика (по братських школах співи)²⁾). Знайомили учнів по братських школах з початками історії й деякими богословськими дисциплінами, напр. Св. Письмом, догматичним та моральним богословієм та церковним уставом з літургією. Ми не спиняємось на змісті кожної з перелічених дисциплін, які ввіходили до навчальної програми братських шкіл, не перераховуємо відомих нам підручників, по них уживаних: усе це докладно вивчили наші попередники, надто К. В. Харлампович³⁾, Лінчевський⁴⁾, С. Т. Голубев⁵⁾ та деякі інші. Скажемо скільки слів про організацію братських шкіл, скільки це можна

¹⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, стор. 229.

²⁾ Наприкінці XVI в. до церковних співів у Білорусі та Україні дістався західній вплив. Раніш тут практиковано так звану „хомонію“, що калічила текст і ображала естетичне почуття. Воно правда, деякі прихильники старовини протестували були проти того, що до церковної музики вдиравсь західній вплив. Вишенський попросту намовляв православних, щоб вони повигонювали з церков латинський сморід пісень і простою „руською“ піснею оспівували і дякували Богові (Акты Южн. и Зап. Росс., II, № 209). Та такий ригоризм не був загальний. Ми знаємо, що братства докладали були досить енергії й витрачали багато сил на те, щоб поліпшити співи у своїй церкві, з патріяршого дозволу братства вдавалися до заходу по „партеси“. Що православні запозичували музику у ворожого табору, це відзначав свого часу Смотрицький (Exethesis). Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 442. А. Преображенскій, Латинская ересь в русском пении XVII в. (Часопис „Орфей“ 1922, кн. I, стор. 196.

³⁾ Западно-русскія школы, стор. 409—459.

⁴⁾ Педагогія древнихъ братскихъ школъ (Труды Кіевской Духовной Академіи, 1870, III кн. та ин.).

⁵⁾ Історія Кіевской Духовной Академіи, цит. твір.

виявити з тих, котрі подоходили до нас, узагалі нечисленних пам'яток. Вищий догляд за братськими школами належав царгородському патріархові та київському мітрополітові. Цей догляд полягав у пильнуванні за чистотою православної віри й реально ледві чи відчувався у тій чи іншій школі. Безпосередньо школа залежала від місцевого братства, що „ради строения школьного“ повинно було виділяти з свого гурту двох тямущих людей, „да соглядают науки и дѣл дидакалових благых и лукавых“. Ці „дозорці“ або „строители школьные“ повинні були через батьків та господарів учнівських квартир стежити за тим, щоб учні виконували шкільні правила і вдома, по-за школою. Трохи згодом (вже у XVII в.) догляд за братськими школами перейшов до настоятелів монастирів, при яких були організовані братства та школи. Звичайно тоді, настоятель звався і ректором¹⁾. Учителів обирали й запрошували братства у повному їх складі, часом представники братства — „школьные строители“. Згодом, коли підсилилася в школі влада настоятеля монастиря, учителів почали запрошувати ігумени братських монастирів. Ставлено тільки як неодмінну умову, щоб дидакалі-вчителі для дорученої їм молоді були за зразок не тільки розумових, а й моральних прикмет²⁾. Ми точно знаємо, що по деяких братських школах учителя обирали лиш тоді, як він давав спробну лекцію. Запрошуючи нового вчителя, братство складало з ним договори, де точно визначувано дисципліни, які він мав викладати, термін служби й розмір платні. Часом новообраний вчитель одержував од братства відповідну інструкцію, до того листовну, що її виконувати він зобов'язувався точно й неухильно³⁾. Гадають, що шкільні бакаляри були не тільки викладачі, а й виконували деякі інші функції, найбільше при місцевій церкві, напр., брали участь у церковних співах⁴⁾. Певною мірою стверджувати це може термін „дяк“, частенько прикладуваний в XVI—XVII вв. до шкільних братських бакалярів.

¹⁾ Голубевъ С. Т., Петръ Могила, додаток, стор. 243, 245; Луцький шкільний статут § 1, 2, 9. (Пам. Київ. Ком., I, 67, 68).

²⁾ Голубевъ, цит. твір, додаток, стор. 245.

³⁾ Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 461.

⁴⁾ Ibidem.

Шкільні „дозорці“ або „строители“ платні не здобували, звичайно не оплачувано й ректорову посаду, але вчителі були на цілковитому утриманні братства. Одержувана платня не скрізь була однакова, навіть у тій самій школі. Є дані гадати, що давні мови оплачувано дорожче, слов'янську дешевше, то-що¹⁾. Платню за право навчання у братських школах не було точно фіксовано. Наприклад, до львівської братської школи приймали дітей різних станів: „убогих за прости Бог, богатых за рожным датком“²⁾. Те, що в львівській школі „нищих“ та „убогих“ школярів одзволювано від плати, не становило вийнятку. Узагалі можна сказати, що розмір плати за школяра визначувано залежно від заможности його батьків або родичів, а так само класи, до якої учень вступав для освіти („ведлуг лѣт и науки дитинное“). Що-до складу учнів братські школи були всестанові. У них, поруч дітей панських, шляхетських, ми бачимо й дітей панотців, дяконів, міщан, ремісників, ба навіть дітей „нищих“³⁾. Під останнім терміном ледві чи слід розуміти дітей професіоналів старців, а попросту дітей незаможних батьків. Ствердні королівські грамоти зобов'язують братства „накладом братским“ навчати „дѣтей братии уписной и убогих сирот“⁴⁾. Грамота патріярха Єремії 1589 року, що затверджує статута львівського братства, загадує, щоб братчики „подавали частую помочь в потребу дѣтем, хотящим учиться священного писания нищим“⁵⁾.

Спочатку у братських школах не було поділу на класи: новак міг виучувати будь-яку науку на вибір, бажання й відповідно до своєї підготовки. Згодом, уже в XVII в., з'являються групи, або класи за зразком езуїтських колегій. Напр., у виленській братській школі в XVII в. було 5 клас. Учні, які мали в тому-таки місті батьків або родичів, звичайно жили у них. У сторонніх учень міг жити

¹⁾ Труды Киевской Духовной Академіи. 1887, II, 129, 130.

²⁾ Г л а в а ц к і й, О львовскомъ ставропигіальномъ братствѣ („Вѣстникъ Юго-Зап. Рос.“ 1864, червень).

³⁾ Х а р л а м п о в и ч ь, Западно-русскія школы, стор. 464.

⁴⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. IX, № 53; Акты Зап. Росс., IV, № 19.

⁵⁾ Пам. Киев. Ком., т. III, стор. 17.

тільки тоді, коли вони були відомі братству з гарного боку. Для сиріт, „нищих“ та чужоміських учнів існували при деяких школах гуртожитки, де учнів утримувано „коштом, старанем и працею братств“. Та, очевидно, братських коштів було не досить, через те незаможні школярі („пауперове“) раз-у-раз жили милостиною „под окнами спиваючи“.

Головна мета братської школи, — виховання в учні релігійно-морального настрою досягалася, як відповідною навчальною програмою, так і акуратним одвідуванням церкви й додержанням церковних приписів. Дисципліну в школі підтримувано доволі суворо. Учні повинні були акуратно відвідувати лекції, приходити до школи своєчасно, сидіти на своєму місці, додержувати спокою. Щодо вчителя, то учні повинні були безсуперечно його слухатися, а в стосунках один з одним держатися миру та згоди. Щоб доглядати за учнями вдома й у школі, на допомогу вчителю призначувано з найкращих учнів так званих протосколів, або педагогів, існував інститут і чергових по школі.

Як дисциплінарні заходи, по братських школах уживано кару на тілі, але тільки що-до малих учнів, старшим роблено догану. Найвища-ж кара то звільнення з школи ¹⁾.

При братських школах існували й так звані „младенческие“ братства. Про одне з них, замоєське, ми знаходимо згадку під 1606 роком, коли воно дістало благословіння від єпископа Гедеона Балабана ²⁾.

Скажемо скільки слів про ролю братських шкіл у культурній історії Білоруси та України. Спеціаліст дослідник історії братських шкіл запевнює, що „по сравненію съ католическими и протестантскими училищами, наполненными сотнями учащихся, блиставшими учеными титулами профессоровъ и выходившихъ изъ нихъ студентовъ, славившимися ихъ учеными трудами, публичными диспутами, пышными празднествами и спектаклями, разыгрывавши-

---

¹⁾ Див. статут львівської братської школи (Акты Южн. и Зап. Росс., т. II, № 154).

²⁾ „Кіевская Старина“, 1882, II, стор. 156, пор. стор. 158—159.

мися въ ихъ стѣнахъ,—наши школы были болѣе чѣмъ скромны¹⁾. На таку порівняльну характеристику католицьких, протестантських та православних шкіл не цілком можна пристати. Звичайно, були добре організовані езуїтські й протестантські школи, але й деякі братські школи, напр., львівська і київобогоявленська могли стати в рівень з ними. Інші езуїтські та протестантські школи ледві чи значно підносилися були над відомими нам братськими школами. А втім, і цитований в нас дослідник визнає, що „не побѣда латинской науки вызвала извѣстную брестскую церковную унію... Братскія школы не только выпускали образованныхъ столповъ православія, но и создали соотвѣтствующую догматико-полемическую литературу, затронувшую всѣ или почти всѣ животрепещущіе вопросы того времени, они дали направленіе тогдашней образованности въ значительной части русскаго общества Польско-литовскаго государства“. Не треба забуватися, що братські школи були усестанові і в них навчавсь поруч шляхтича й міщанин-ремісник і вбогий жебрак. Освіта й виховання в братських школах, окрім релігійних ідеалів, мали й інші суто практичні завдання—готувати державних та громадських діячів, „поліруючи“ їхні розуми й виховуючи в них „людскость“ і „учтивость“. Для тогочасної богословської науки братські школи зробили велику й незамінну послугу. Варто тільки звернути увагу на те, як широко та глибоко ставлено в полемічній літературі тогочасній силу різноманітних питань. Богословськими питаннями науково-літературна діяльність братських шкіл не обмежувалася: ми знаємо низку граматик та інших підручників з слов'янської філології. Коли згодом, наприкінці XVI в. і надто XVII в. латино-католицька шкільна наука де-далі більше випирала братські школи, то причина цьому коренилася не в тому, щоб латинська наука була краща, а братська шкільна освіта зазнала поразки, а в цілій низці привхідних, зовнішніх та випадкових чинників. До унії та уніятської шкільної освіти ми й переходимо в дальших розділах нашої праці.

¹⁾ К. В. Харламовичъ, Западно-русскія школы, стор. 473, пор. стор. 479.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНА БОРОТЬБА
В БІЛОРУСІ ТА УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ
XVI ТА ПОЧАТКУ XVII В.

РОЗДІЛ IV.

Культурно - національна боротьба в Білорусі та Україні наприкінці XVI та початку XVII в.

Ще задовго перед Люблинською унією, що дала законну підставу для польської шляхти селитися в литовсько-білоруських та українських землях, ми бачимо, що туди дістається польський елемент. Різними способами вдиралися до Білорусі та України польські люди... заміщуючи урядові, двірські та судові посади, одружуючись, набуваючи в Білорусі та Україні земельну власність і т. д. Литовські князі, роблячись польськими королями, не забували за Вильну, але часто й подовгу жили там разом з своїм почтом, що серед нього, звичайно, переважав польський елемент. Що справді вже з самісінького початку XVI віку поляки розпочали були доволі енергійно економічний і культурний похід на Литву, Білорусь та Україну, це видно вже з того, що року 1506 литовська шляхта мала за потрібне гірко скаржитися королеві Сигізмундові I на чужоземне засилля й прохала призначати на адміністраційні посади до фортець, міст і на земські уряди місцевих людей з Великого Князівства Литовського ¹⁾. Хоч король і обіцявсь був уволити це прохання, але є підстави гадати, що насправжки цю обіцянку, проте, не було виконано. З дальшого ходу подій ми бачимо, що протягом трохи чи не цілого століття не припиняються скарги від литовсько-білоруської та української шляхти на те, що поляки, усупереч усяким привілеям Великого Князівства Литовського, захоплюють у ньому різні уряди, набувають земельну

---

¹⁾ Zbiór praw Litewskich od r. 1389 do r. 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od r. 1541 do r. 1563. Poznań. 1841.

власність і відсувають на другий план місцеву шляхту. Отож, наприклад, на берестейському соймі року 1544 литовські послы у листовній формі знову протестували проти того, що поляки позахоплювали в Литві та Білорусі уряди, і настійно прохали в короля, нехай-би він поклав цьому край, нехай-би надалі давні права литовсько-білоруської людности не зневажувано¹⁾. Король на це відповів дуже ухильчиво й плутано, отже чогось певного для себе з його слів послы винести не могли і навряд щоб королівська відповідь могла завдовольнити литовську шляхту²⁾.

Рок у 1547 у січні на виленському соймі литовські послы відновлюють своє прохання. Ми прохаємо, кажуть вони, щоб ані земські, ані двірські посади не роздавано чужоземцям, щоб король не доручав їм литовських замків, міст та волостей королівських, щоб він цих чужоземців не призначав за ревізорів своїх маєтків і прибутків з цих маєтків; щоб, в'їздячи до Литви, він залишав за литовським кордоном урядників „корунних“, які його супроводили, і, нарешті, щоб король подбав за те, щоб „панове врядники корунный в тех врядах дворных, жадное моцы, а ни владности в справованью не мели, одно тыи братья наши, которые то с предков своих предком его королевской милости, и теж его милости самому, добре и цнотливе заслужовали“. Цікаві підстави, які спонукують литовських послів удаватися з цим проханням до короля. Обсаджування державних посад у Великому Князівстві Литовському поляками й перевага полякам перед литовцями, що звідси випливає, принижує литовців, начебто вони не можуть дати з свого гурту розумних, здібних і чесних людей. Окрім того, поляки, господарюючи у Великому Князівстві, чинять кривди й утиски місцевим старостам та державцям і, до всього, вивозять Литовську скарбницю до себе за кордон³⁾. Цікава й королівська відповідь на це прохання. „Уряди в Великому Князівстві Литовському, скільки королеві відомо, ніколи не роздавано чужоземцям. Що-ж до його, королівських маєтків, то він

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Тумасовъ, Дворянство Западной Россіи въ XVI в., стор. 5.

³⁾ Акты Зап. Росс., т. III, № 4.

може посилати туди кого йому вгодно, скоро тільки надсилані туди люди належним способом виконують покладені на них доручення“. Що-до останнього прохання, король обіцявсь чинити як у старовину¹⁾. А втім, і це прохання литовської шляхти не було завдоволено. На Литву, Білорусь та Україну польський уряд дививсь, як на свої колонії, і по-давньому литовсько-білоруські та українські уряди, надто ті, що давали змогу швидко й легко забагатіти, обсаджувано поляками.

На Виленському соймі 1551 року литовсько-білоруські та українські делегати знову скаржилися були на польське засилля, і король знову повинен був вислухати прохання представників Великого Князівства Литовського, щоб цьому засиллю було покладено край. Знову литовсько-білоруські та українські послі промовляли проти того, щоб чужоземців допущувано до фінансових та інших адміністраційних справ Великого Князівства Литовського; окрім того, вони вимагали, щоб було виконано отакі пакти: 1) полякам треба заборонити набувати в Литві земельну власність, 2) жінки, які йдуть заміж за литовський кордон, повинні відмовитися від своєї нерухомости у Великому Князівстві Литовському, продаючи її комусь з своїх родичів. Цікаво, що король у відповіді своїй на посольське прохання не заперечує, що він, через непереможні обставини, часом приневолений був дозволяти чужоземцям обсаджувати різні уряди у Великому Князівстві Литовському й що надалі він так не чинитиме. Що-ж до земельної власности, то король відповів послам, що коли вона переходить до рук полякам, то в цьому винні не він, король, а литовці: коли-б вони не продавали своєї землі, то полякам не було-б чого купувати²⁾.)

Ті самісінькі прохання з тими самими наслідками повнено й на виленському соймі 1554 року³⁾.

Люблинська унія взаконила те, що литовські, білоруські та українські послі розглядали були, як акт насильства й узурпації. Коли передніш захоплення державних урядів у Литві, Білорусі та Україні могло зустрічати лиш

1) Ibidem.

2) Ibidem, № XI.

3) Ibidem, № XIII.

платонічне спочуття польського уряду, то тепер колонізація Литви, Білоруси та України, нехай-би як вона відбувалася, зустрічала активну підтримку. Насамперед польській колонізації підпадають українські землі Польсько-Литовської держави: Волинь, Поділля та Підляшшя. Пам'ятки юридичного побуту цих земель кінця XVI в. дають змогу встановити, що серед білорусько-українського шляхетства є ціла низка польських родин, напр., Дзялинські, Вержбіцькі, Домбровські, Малінські, Касперські, Тарновські, Жолкевські, Ставінські, Станішевські, Ленчицькі та ін.¹⁾

Польські родини, що сюди діставалися, приносили з собою й польські звичаї, традиції та звички. Коли взяти на увагу, що тогочасне польське громадянство дуже підпало під вплив західньо-європейської цивілізації, то й те, що корінна людність Білоруси та України запозичувала польські нориви та звичаї, під той час розглядувано, як ознаку європеїзації. Од часу Люблинської унії колонізація литовсько-білоруського та українського громадянства ще більш підсилюється. Спільні сойми, що раз-у-раз одбувалися в польських містах, асимілювали представників тепер уже єдиної Польсько-Литовської держави, даючи що-до більшости голосів чималу перевагу полякам. Відбилася Люблинська унія й на адміністраційному складі колишнього Литовського князівства. Воно правда, колишні литовські титули й уряди залишалися, та обсаджувати їх могли й не місцеві люди, а навсправжки де-далі частіш король передавав їх полякам. Колонізація передусім охоплює вищі класи литовсько-білоруського та українського громадянства й одбувається двома способами: по-перше, через вступ до лав литовсько-білоруської та української шляхти польського елемента, по-друге, через латинізацію деяких литовсько-білоруських та українських родин. Дарма що, як з'ясував професор М. К. Любавський, постанови Городельського привілея, яка обмежувала права християн грецького закону, у XV, ба навіть на початку XVI в., не виконувано через деякі історичні умови (теоретично визнавана Флорентійська унія, а так само боротьба проти наступу Москви), проте, двацятими

¹⁾ Тумасовъ, цит. твір, стор. 7.

роками XVI в. питання про обмеження політичних прав православних знову виходить до програми соймових обміркувань. Року 1522 на Гродненському соймі, що ухвалив замиритися з Москвою, стани висловлювали незадоволення з того приводу, що король роздає уряди й місця в раді схизматикам¹⁾.

Отже, коли замирилися з Москвою, і коли остаточно певно з'ясувалося, що, по суті кажучи, жадної унії православної Церкви з римською Церквою у Польсько-Литовській державі не існує, то обмежувальні статті Городельського привилею ствердили привилеї загальноземські 1529, 1547 та 1551 року, дарма що з деякими змінами на користь православних²⁾. Хоч фактично ці юридичні обмеження й не виконувано й, кінець-кінцем, р. 1563 їх навіть зовсім скасовано, але певний деморалізаторський вплив на литовсько-білоруську та українську знать вони мали³⁾. Оцінюючи наслідки польсько-литовських уній, польські й російські історики різко розходяться. Тимчасом як перші значно перебільшують культурні наслідки унії, дуже красномовно не згадуючи про негативний вплив Польщі на Литву, другі, навпаки, перебільшують негативні наслідки уній й усеньку справу уній зводять до польських інтриг та польського впливу. Та що особливо цікаво в питанні про політичні польсько-литовські унії, — це те, як ставилася до унії пануюча класа, — це порушувалося в історичній науці тільки почасти; напр., у Малишевського й Дашкевича, що ставили політичне зростання шляхти в тісний зв'язок з унією. В. І. Пічета у своїй статті „Литовско-польскія унії и отношеніє къ нимъ литовско-русской шляхты“ по-новому й, на нашу думку, правильно ставить питання про унії. Ми вже були наводили вказівки деяких джерел на те, як ли-

¹⁾ Заяву цю викликано тим, що князя Костянтина Йвановича Острозького призначено троцьким воеводою.

²⁾ М. К. Любавській, Къ вопросу объ ограниченіи политическихъ правъ православныхъ князей, пановъ и шляхты въ Вел. Княжествѣ Литовскомъ до Люблинской уній (Сборникъ статей въ честь В. О. Ключевского, стор. 13, 17).

³⁾ Королівські привилеї 1563 та 1568 рр., що зрівнювали права шляхти католицької з шляхтою некатолицькою, див. у книзі „Monumenta Reformatia“ Wilno 1911, 12—28.

товська знать дбайливо охороняла свої права од польських на них зазіхань. Завважмо, що хоч поляки й далі втручалися в адміністраційно-фінансовий апарат Великого Князівства Литовського, проте одночасно й стверджувано права й переваги литовського можновладства. Та в середині XVI віку велика політична роля в Литовсько-Руській державі почала переходити до нової суспільної класи — шляхти. Видима річ, підвищення панів-ради не могло припасти до вподоби шляхті. Шляхта мала підставу бути незадоволеною з свого становища. Вона несла на своїх плечах і тягар війни й матеріяльні офіри. Звідси зрозуміло, чом шляхта не одного разу вимагала на соймах політичних прав для себе; коротше — шляхта бажає, щоб її було зрівняно в правах з панами-радою. Тут за привабливий для неї приклад були права шляхти польської, що починаючи з 1505 була за головну законодавчу силу в державі. Та литовсько-білоруська й українська шляхта пересвідчилася, що діпнутися своїх задумів по-за унією з Польщею не можна, бо литовська знать не бажала поступатися своїми привілеями. Цим, як слушно завважує В. І. Пічета, і пояснюється особливо помітні полонофільські намагання й симпатії литовсько-білоруської та української шляхти. Релігійна відміна не турбувала литовсько-білоруську та українську шляхту. По-перше, привілей 1547 року зрівняв православних шляхтичів з католиками; по-друге, шляхетство релігійною стороною було під той час вже деморалізоване повіддю протестантських ученнів та раціоналістичних сект. Уряд правильно побачив у шляхті агента своїх уніональних задумів і низкою законодавчих заходів поширює права шляхти й тим самим готує майбутню унію 1569 року¹⁾. Власне кажучи, нижча литовсько-білоруська та українська шляхта більше могла зберегти свій склад од польського елемента, бо відомо, що за Люблинським договором нижчі уряди заміщувано місцевими мешканцями²⁾. Та, бажаючи в усьому уподібнитися шляхетству польському, вона тісніш з ним

¹⁾ В. И. Пичета, Литовско-польскія уніи и отношеніє къ нимъ литовско-русской шляхты (сборникъ въ честь В. О. Ключевскаго, стор. 621).

²⁾ М. О. Кояловичъ, Чтенія по исторіи Западной Россіи. Спб., 1884, стор. 180.

зближалася, запозичуючи в нього польські традиції, звички, звичаї, ба навіть убрання й моду.

На полонізацію литовсько-білоруського та українського шляхетства могла діяти й безпосередньо й через особисті, службові й шлюбні стосунки велика литовсько-білоруська та українська знать, що швидше підпала впливові польської культури.

XVI вік, як ми вже не одного разу казали, характеризується як час, коли польський капітал стрімко суне на схід. Особливо цей рух дається в знаки в другу половину віку, коли польсько-литовські державні діячі, пропонуючи політичну унію московському урядові з Литвою та Польщею, обумовлюють безперешкодний обопільний торг з сходом (Персією) та заходом (німецькі землі). Польський капітал почувався тісно вдома й литовсько-білоруські та українські міста та землі, природньо, могли здаватися як привабливий терен діяльності. І ми бачимо, що, починаючи з другої половини XVI в., цей польський капітал грізною лавиною у своєму стихійному русі на схід іде на Волинь, Поділля та Підляшшя. Через близьке сусідство не могла залишитися осторонь від цієї колонізаційної хвилі й сусідня Білорусь. Та коли для шляхетства полонізація ще була деякою мірою вигідна, бо воно набувало політичних прав, то не можна того сказати що-до білорусько-українського міщанства. З Польщі посунули німці, поляки та жиди, що сталися для нього за конкурентів, окрім того, політичною стороною шляхетство пригнітило міщанство. Ось чому білорусько-українське міщанство рішуче стає до боротьби з грізною примарою польської культури, що насувалася була, починаючи з другої половини XVI в. В міру того як збільшувалася політична вага шляхти, знижувався правний рівень литовсько-білоруського селянства. Таким чином, дарма що капітал, який діставався до литовсько-білоруської держави, безпосередньо не спричинивсь до закріпачення селян, але він сприяв цьому закріпаченню. Не одержуючи політичних прав, стаючи осторонь активного державного життя, литовсько-білоруське та українське селянство залишилося осторонь і тієї хвилі польської культури, яка цілком залляла шляхетську класу.

Зрозуміло, чом згодом католицизм та кріпацтво зливаються й стають синонімами у свідомості білоруського та українського селянства, а лях, католик і пан однаково позначають гнобителя. Козацькі рухи кінця XVI і початку XVII в. дуже забарвлено й опоетизовано релігійним елементом, а рр. 1620—21 козаки навіть беруть під свою оборону православну єрархію, що її відновив патріярх Теофан. Така була та політична, соціяльна та економічна обстановка у Польсько-Литовській державі, що за її умов підготовлювано, а далі запроваджувано берестейську церковну унію.

Нові поняття, культурні підхідки й умови життя не відразу зробилися загальним набутком білорусько-українського громадянства. Відбувалася боротьба, що поділила єдиний народ у вертикальному напрямку на дві основні групи: національно-консервативну, тоб-то прихильників старовини, і поступову; остання так само неоднаково розуміла як методу, так і джерело реформ. Між цими двома крайніми течіями позначалися й помірковані гуртки, які намагалися були утворити компроміс між старим та новим, своїм рідним та чужоземною культурою. Частенько запозичувано саму-но зовнішність західньо-європейської культури, а під цим зовнішнім блиском ховалося було раз-у-раз справжнє внутрішнє убозтво. Ми маємо надзвичайно цікаву літературну пам'ятку, що змальовує, як ставилася деяка частина білоруського громадянства до зовнішньої європейської культури, що діставалася з Заходу переламлена через польське посередництво. Це, так звана, промова смоленського каштеляна Івана Мелешка на варшавському соймі року 1589. Автор „Історіи западно-руссаго дворянства“ Н. Тумасов не тільки вважає її за оригінальну, а й за показну, бо „она изображаеть не только образованность дворянства руссаго, но и волю его“; захоплюється цей автор і зовнішньою будовою цієї пам'ятки, вважаючи її тон за дужий та щирий.¹⁾ М. І. Костомаров у передмові до другого тому „Актвъ Южной и Западной Россіи“ так характеризує цю пам'ятку: „Весьма замѣча-

¹⁾ Цит. твір, стор. 36.

тельна рѣчь Ивана Мелешка (№ 158), гдѣ въ юмористическомъ тонѣ изображається зміненіє русскихъ нравовъ подѣ польскимъ вліяніємъ, которое в послѣдствіи много способствовало успѣхамъ уніи и господства польскаго элемента въ русскихъ краяхъ“ (Акты Южной и Западной Россіи, т. II, стор. IV). М. Грушевський вперше висловив сумнів, щоб ця промова була автентична¹⁾. Є. Ф. Карський гадає, що, так звана, Мелешкова промова то не парламентська промова, а попросту гумористичне писання, скероване проти перекручування руських звичаїв під польським впливом. Писання тее ходило було по руках, його перероблювано й доповнювано, як і деякі сучасні нам злободенні писання. Тим-то це писання має й історичну й побутову цінність, не меншу, ніж якісь мемуари й щоденники²⁾. Проф. Н. А. Янчук уважає Мелешкову „Промову“ за сатиру на шляхетську верству-XVI в., що її автор заховав своє ім'я під псевдонімом Івана Мелешка (Нарысы па гісторыі бялорускае літаратуры. Менск 1922, стор. 83—89). Де оригінал цієї цікавої пам'ятки, ми не знаємо. Польською мовою його вперше видав був Немцевич року 1819, а згодом р. 1851 Вишневський³⁾ білоруською мовою (якою цитовано пам'ятка, очевидно, і вийшла вперше між люди) надрукував її в „Актахъ, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи“, т. II, № 158, на українську мову її переклав П. Куліш⁴⁾, на сьогочасну російську М. Сумцов⁵⁾. Року 1926 В. Ю. Ластовський опублікував ще одну редакцію промови Івана Мелешка, що її оригінала він розшукав серед паперів Турово-Пинської архієпископії. На звороті цього списку є така дописка: „Roku 1663, miesiąca Julii 20 dnia. Mowa kasztelana smoleńskiego Mielezski, miana roku 1589 na seymie w Warszawie. Pisałem Michał Bielski

¹⁾ Історія України-Руси, т. IV, стор. 400—401.

²⁾ Белоруссы, т II, стор 115.

³⁾ Niemcewicz, Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce (t. II, p. 341—341); Wiszniewski, Htstorya literatury polskiej (t. VIII, w Krakowie, 1851 r., p. 480).

⁴⁾ „Основа“. 1862, кн. 6, стор. 13—16.

⁵⁾ Киевская Старина. 1894, травень, стор. 195—215.

strażnik wojewodstwa Brzeskiego“¹⁾. Коли порівняти усі відомі нам списки цієї промови смоленського каштеляна, то ми матимемо всі підстави вважати їх за окремі редакції. Дм. Довгялло у своєму дуже докладному нарисі „з беларускага пісьменства XVII стал.“. (Твори Цыпрыяна Камунякі: „Ліст да Абуховіча“ і „Прамова Мялешкі“) встановлює приблизно три такі редакції: 1) з книгозбірні Сераковського (наведена у Немцевича-Куліша) — найкоротша, 2) видана у В. Ю. Ластовського (з архіва Турово-Пинської архієпіскопії) — найпоширеніша й 3) з книгозбірні Хрептовичів (вид. Вишневський і Костомаров) — середня. Усі ці списки Мелешкової промови (немає підстав гадати, що не існувало й інших списків, нам ще не відомих) промовляють за те, що виучувана літературна пам'ятка була дуже популярна. Заслужовують на довіру міркування Д. І. Довгялло що до часу походження промови Івана Мелешка. У ній є згадка про королівну Уршулю. Це коханка Сигізмунда III, Уршуля Мейер, що була близька до Констанції, другої Сигізмундової дружини, а згодом, коли тая померла († 1632 р.), здобула необмежений вплив на короля. Отже, 1632 рік, як гадає Д. І. Довгялло, це найдавніший термін, коли могла з'явитися промова каштеляна Мелешка, та з копії цієї промови, яку видав В. Ю. Ластовський, видно, що промова ця не могла з'явитися пізніш ніж року 1663. Таким чином, ми маємо близько 30 років (1663 — 1632), протягом яких могла з'явитися ця пам'ятка. Останні роки царювання Сигізмунда III († 1632) ось найпевніша дата промови Івана Мелешка²⁾. Хто був її автором? Безперечно те, що з Івана Мелешка цілком історична особа. Був він землевласником у Слонимському повіті. Року 1593 зробивсь стольником Гродненського повіту, наприкінці XVI віку він виступає вже як Слонимський маршалок, року 1603 Мелешко — каштелян Мстиславський, року 1610 — каштелян Берестейський,

¹⁾ В. У. Ластоўскі. Гісторыя беларускай крыўскай кнігі“ (Коўна, 1926, стор. 446—448).

²⁾ Д. И. Довгялло, З беларускага пісьменства XVII ст. Праці Білоруського Держ. Університету, 1927, № 16, стор. 169—191. Ми особисто схиляємося припускати, що автор сатирик міг узивати Уршулю Мейер „королівною“ й за живої Сигізмундової дружини Констанції: живовидячки, вона не надто вважала на існувачця коронованої своєї суперниці.

року 1615 каштелян Смоленський. Помер Іван Мелешко, будиши каштеляном Смоленським. Чи був з Івана Мелешка автор накидуваної йому промови? Коли звертати увагу на зміст цієї промови, то немає підстав запідозрювати авторство смоленського каштеляна. З Мелешка був самовидець змальовуваних у його промові політичних, соціальних та національних настроїв. Імовірно, що, будиши в соймі, Мелешко й виявив себе серед своїх товаришів, як борець за „убоное посполство“. Та, як ми вже бачили, Мелешкову промову в відомих нам редакціях не можна датувати 1589 р. На жаль, не можна точно встановити дату Мелешкової смерті. Та коли він помер, як гадає Вольф, р. 1623 ¹⁾, то звичайно під ім'ям смоленського каштеляна заховавсь інший автор, що жив трохи згодом ²⁾. Усе сказане показує, що дослідники надзвичайно цікавилися цією пам'яткою. Справді, це дуже дотепна побутова літературна сатира, політичний памфлет, скерований як проти позверхового суто зовнішнього засвоєння в білоруському громадянстві західноєвропейської культури, так і проти прихильників старовини навіть з усіма їх хибами, що так оригінально її захищають. Автор скористувався ім'ям Івана Мелешка, смоленського каштеляна, як ми бачили вже, особи безперечно історичної ³⁾. Що являє собою розглядувана літературна пам'ятка що-до свого змісту? Автор журиться, бо стосунки між урядом та громадянством поспувалися. Тепер уже не можна ставитися супроти короля так, як давніш, коли „правдою в рот, як сіль у вічі були кидали“. І все це через те, каже він, що король „больше нѣмцев як нас улюбили зараз, што наше старшие собрали, то все нѣмцем раздали

¹⁾ Wolf I., *Senatorowie i dygnitarze*, p. 115–131.

²⁾ Д. І. Довгялло автора „Промови“ Мелешка уважає за одну особу з автором „Ліста да Абуховіча“, твору аналогічного характеру, що з'явивсь у білоруському громадянстві по тому, як московське військо здобуло Смоленське (р. 1654). Автором цього твору був Купріян Кумуняка, що написав „ліст“ 6 липня 1655 року, а кілька років перед цим (не раніш, як у 30-х рр. XVII в.) і Мелешкову „Промову“ (*ibidem*, стор. 189–190).

³⁾ Хоч Смоленське відійшло від Литви до Москви р. 1514, та ще до 1587 р. деяких панів призначувано туди за воевод (И. И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское*, стор. 578).

наше господары...“ тимчасом як передніше королі Литву й нашу Русь „любительно миловали“, дарма що руське життя було простіше ніж тепер, коли на нього подіяли західньо-європейські впливи. Автор рішуче проти „німецьких“ виходнів, що вплуталися в внутрішнє життя Польсько-Литовської держави. Ці „німці“ перекутили політичне життя країни: „уже у нас змешалися и по польску так умеють говорить, и все лихое королем паном Речи поспалитый како могутъ было баламутить“. Захиталися підвалини і хатнього родинного життя. „Коли ж до тебе паничик прыеде, частуй же его достатком, да и жонку свою подле него посади; а он сыдыть как бес надувшыся, махает шапкою или капелюшем, и с жонкою нашептывает, да и в лодню скребеть!“.

За причинців отакого псування білоруських звичаїв автор Мелешкової промови вважає не уряд в особі короля, а панів радних „баламутов, што пры ним сидять да крутятъ“. Ця литовсько-білоруська знать найперш од усіх засвоїла чужоземну пишноту, комфорт та марнотратство. Цю знать наш автор не вважає за цілком свою. „Много тута гетаких ест, што хоть и наша костка, однако собачым мясом обросла и воняет; тые то нас дерут и за их баламутнями нашыя не поживятся, Речь посполитую губят, и Волынь с Подлясем пропал!“ Попсувалися й хатні служники. Звичайно до гарного дому намагалися найняти служника-поляка. Та такий служник тільки правив собі розкішну одєжу, гарну харч, тримав себе на рівній нозі з господарем, ба навіть зазіхав на його дружину: „только пильнует: скоро з дому ты, то он моучком приласкается до жонки“. Виявляючи гонитву за зовнішнім показовим боком західньо-європейської цивілізації, автор рішучий ворог усяких чужоземних речей та новин. Навіщо купувати годинника, що псується, коли найкращий хронометр — півень: „што нехыбне о полночи какарекает?“ навіщо тримати гологузих курей, коли є свій місцевий птах — гуска? й т. д. Навіщо міняти своє пристойне вбрання на нескромне чужоземне?—каже наприкінці Мелешко. Коли читаєш цей літературний памфлет, що дуже виразно характеризує настрої певної частини білоруського громадянства підо

впливом погано зрозумілої й неправильно засвоєваної західньо-європейської частини, яка охопила деякі верстви й групи тільки зовнішньою своєю стороною, — мимоволі згадується аналогічна пам'ятка західньо-європейської думки „Virorum obscurorum epistola“.

Справді, хіба з першого разу ця соймова промова смоленського каштеляна не підкупає своєю ніби-простістю, хіба в особі каштеляна Івана Мелешка не повстає постать білоруського консерватора другої половини XVI в., роздратованого проти непроханих гостей „німців та ляхів“, що вдиралися були до Білоруси? Не дурно деякі дослідники не помічали подробиці (напр., Тумасов). Часом тільки автор виказує себе, додаючи до ніби-соймової промови зовсім непарламентські вислови, ледві чи доречні навіть під той час, напр.: „а калиб гетакого беса кулаком в морду“, „чертополох“, лях, „как жеребец, ржет около девок“, то-що.

Крізь видимий сміх автор сатири лле невидимі сльози. Це найкращий патріот свого часу, гідний син свого народу, патріот у найкращому розумінні цього слова. З його не ворог цивілізації: адже ані слівцем він не каже проти шкіл, проти вчености, що йде з заходу, дак зате різко засуджує він культуру, що її неправильно розуміють, цивілізацію зовнішню, показову, яка суто механічно випирає усе старе, самобутне, народне. Це просто протест проти діяннів поляків, які не тільки ображали національне самолюбство білорусів і намагалися позбавити їх політичних прав та вільностей, а й діставалися до їх унутрішнього життя, руйнуючи його традиції¹⁾.

З так званого Мелешка був висловник ідеології шляхетства, виразний класовий відтінок його сатири виступає часом доволі яскраво. До нас подоходили твори почасті полемічного, почасті публіцистичного змісту й представника іншої суспільної групи, середньої класи, дрібної буржуазії. Це послання атонського ченця Івана Вишенського з приводу запровадження в Білорусі та Україні церковної унії. Іван Вишенський палкий націоналіст, як

¹⁾ Е. Ф. Карский, Белоруссы, т. III, стор. 115; пор. статтю М. Ф. Сумцова: Ръчь Ивана Мелешка, какъ литературный памятникъ („Кіевская Старица“, 1894, травень).

і Мелешко; з його великий прихильник слов'янської мови, ворог латинської науки та колонізації. Слов'янську мову Вишенський характеризує як „плодотворнѣйший от всѣх языков и Богу любимѣйший“, „честнѣйший пред Богом и от элинского и латинского“.

Та білоруські люди „на латинскую и мирскую мудрость ся полакомили“, а внаслідок цього й „благочестие сгратили и в вѣрѣ онеможили и поболѣли и ереси породили“. Ось чому усі богослужбові книжки й устави треба, як гадає Вишенський, друкувати слов'янською мовою, підчас Служби Божої Апостола та Євангелію неминуча річ читати по-слов'янському, і допіру після Служби Божої „для выrozumления людского“ можна „толковать и выкладывать“ Апостола та Євангелію „попросту, себ-то розмовною мовою. З Вишенського ворог усяких новин у богослужбовому чині, не любить він і нових церковних співів, які випирали з церков давні простенькі, але „руські“. „Очистеше церковь, пише він, от всяких прелестей и от забобонов еретических и, без пестроты, в простотѣ сердца Бога хвалѣте; латинский смрад пѣсней из церкви издженѣте, простою же нашою пѣснею русскою поюще, Бога благодарите“. Найперше зрадили справжню побожність білорусько-українські („руські“) князі; причина — сусідство з ляхами. Тут Вишенський погоджується з автором соймової промови смоленського каштеляна Івана Мелешка. Латинську хитрість протиставиться „руській“ простоті. Коли пристати до першої, це все одно, що зрадити другу. А це карає Бог. Дім князів Слуцьких увірував у „папежа хитрого“ й відкинув „руську“ простість, через те й вимер; отак покарано „змѣнников русских“.

Так поставилися були до культурних запозичень двоє представників середніх кіл білорусько-українського суспільства Польсько-Литовської держави другої половини XVI в.: шляхтич, що заховався під ім'ям Івана Мелешка, й атонський аскет Іван Вишенський. Практик і ідеаліст-теоретик згідно засудили зовнішнє однобічне й позверхове культурне запозичення.

А втім, поруч елементів зовнішньої західньо-європейської культури, на Білорусь та Україну діставалися й за-

хідньо-європейські ідеї, дарма що, звичайно, по-різному їх засвоювали різні шари суспільства. Позверхове мислення легко і своєрідно реагувало на ці ідейні культурні західні подуви. Незвикла до серйозної праці думка, брак ґрунтовної підготовки виявилися у дилетантстві і в „вільнодумстві“ деякої частини білорусько-українського шляхетства, що його так дотепно висміяв той-таки Вишенський в особі „ругателя иноческого чину“, який беззмістовні балачки волів краще ніж корисну розмову з ченцями ¹).

Та потік західньо-європейської цивілізації в найкращому розумінні цього слова прокладав собі річище серед свідомішої частини білоруської та української інтелігенції. Навіть консервативний Вишенський зовсім не був узагалі ворог науки, у чому його деякі обвинувачували: „занеже сам не учился, того ради и нам завидит и возбраняет“ ²). Він повстає лиш проти того, що теперішні „руські“ філософи, начитавшись латинських „басней аристотельских“, уважають за ганебне для себе читати Псалтир; люди, що „вивчають „латинские басни“, забувають церковність, а голько комедии строят и играют“ ³). Вишенський проти латинської науки, як небезпечної для християнської віри, але джерело справжнього знання для нього у православній Греччині. Обороні чистоти грецького православ'я Вишенський приділяє багато уваги ⁴).

Голос Вишенського в оборону справжньої освіти можна розглядати з певними застереженнями. По-перше, перед нас анахорет, що покинув світ і неприхильно ставивсь до світської науки — „аристотелевых басен“. По-друге, заявивши, що з нього прихильник справжньої поважної науки, теоретик Вишенський, проте, не визначає, у чому саме полягає суть цієї науки, та й ледві чи усвідомлював він її виразно. Тим-то *volens-polens* треба було знайти якийсь компроміс з латинською наукою, що широкою хвилею вливалася на Білорусь та Україну. Це була, так мовити, ви-

¹) Акты Южной и Западной России, т. II, стор. 218.

²) Напр., пан Віталій, казнодія волинський (Арх. Юго-Зап. Росс., ч. I, т. VII, стор. 28 й дч.).

³) Послання до стариці Домінікії, *ibidem*, стор. 28—30.

⁴) Напр., його послання з приводу берестейської церковної унії в Актах Южной и Зап. России, т. II, стор. 208.

мога моменту. Реальніш настроєні люди так і робили. Латинська наука, справді, може являти небезпеку в розумінні втрати національної свідомости й забуття рідної культури. Та як перебути без освіти? Адже не можна обминути й латинської науки, що під той час становила набуток кожної хоч трохи освіченої людини. Не знаючи латинської мови, за тих часів не можна було навчатися в університеті або академії не тільки за кордоном, але й удома (в Кракові, Вильні, Замості)¹). Латинська мова була необхідна й для суто практичних цілів, з неї була розмовна мова у трибуналах, соймах, судах, то-що. Автор Eхegesis'a (Сильвестр Косов) заявляє, що латинську мову треба виучувати на те, щоб бідної Руси не звали дурною Руссю... Латинська мова особливо необхідна у Польщі, бо тут її найбільше вживається (płuży). Поїде бідолашний русин до трибуналу, на сойм, на соймик, до гродського й земського суду— „bez łaciny płaci winy“. Не знаючи латинської мови, він не розуміє ані судді, ані „стряпчого“, ні ума, ні посла, але тільки приглядається то до одного, то до другого, витріщивши очі, наче пугач (kania). Не треба спонукати нас, закінчує цей автор, виучувати „греку“: дбаємо за неї при латині, отже дасть Бог, буде Craesa ad chorum, a łacina ad forum. Не згадує за диспути: не багато в Польщі „грекою“ надиспутував-би²). Доводячи, що треба вивчати латинську мову, виступає автор „Лифоса“. Без латинської мови, каже він,— не можна перебути в державі, де її вживається не тільки в церкві, а й у стосунках з королем, у сенаті, у трибуналі, у посольській „ізбі“, на соймі, соймиках і в усіх політичних справах. Хто сам не хоче бути промовцем, той повинен знати латинську мову, щоб розуміти промови інших. Коли про релігійні речі питаються по-латині або по-польському, але з домішкою латинських висловів, то натурально, треба відповідати не по-слов'янському або по-грецькому, а тією мовою, якою питаються. Слов'янською мовою богословських книжок обмаль, а світських немає; грецьких книжок дістати важко, тимчасом латинських можна здобути леге-

¹) Харламповичь, цит. твір, стор. 425.

²) Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. VIII, стор. 444—445.

сенько. Тим-то й треба вчитися по-латині, щоб Русь вийшла з того неучтва, яке їй закидали ¹⁾).

До нас дійшла цікава літературна пам'ятка того, як білорусько-український інтелігент XVI віку, приневолений вчитися в єзуїтських латинських школах і ризикуючи „письмо свое руское и мовенье рускими словы и обычаи цнотливые и покорные руские“ забути, вигадував способи, як цього уникнути. Це духівниця Василя Загоровського, каштеляна бреславського, датована 1577 роком 11 липня. Ось як Загоровський заповідає навчати своїх дітей. Початкове навчання й виховання дітей Загоровський вважає за можливе доручити тільки певній особі в розумінні віри. Коли діти дійдуть сьомирічного віку, до них треба приставити дяка „добре учоного“, він повинен навчати їх „науке в писме светом“ і „не пестячи их пилне и порядне до науки приводити“. Це початкове виховання й навчання „языку своему рускому и писму светому“ повинно статися за основу для дальшого, про яке Загоровський каже так: „Коли діти як слід навчаться своєї мови руської, Письма Святого..., тоді треба запросити додому бакаляра статечного, що міг-би їх добре навчити науки латинського письма“. Після такого хатнього навчання, коли юнак засвоїть і рідну грамоту й елементи латинської науки („в науце той добърые початки в себе мети будут“) під керуванням певних (учоного й статечного) бакалярів, Загоровський заповідає відіслати своїх дітей до Вильни (або до іншого міста), щоб вони навчалися в єзуїтській колегії, „бо там фалят детям добрую науку“. В єзуїтській колегії молоді люди „уставичне и пил'не“ повинні будуть навчатися протягом відповідного числа років „сем лет, або и болш“.

Хоч добрі звичаї, любов до рідного, до „руського“, себ-то білоруського або українського, і своєї батьківської віри закладено вже, відповідно до педагогічного плану Загоровського, в м'яку та вразливу дитячу душу, проте сьомирічне навчання в єзуїтській колегії по-за родинним впливом („до дому не проежчаючи, а ни в нем бы-

¹⁾ Ibidem, I, IX, 375, 376.

ваючи“) може подіяти руйніницьки на критично настроєний молодий розум. Через те Загоровський прохає, щоб його дітей, коли вони в єзуїтській колегії здобудуть „умеетность досконалую в латынской науце“, його друзі влаштували на службу на такі посади, де-б „в боязни Бозской цвиченья им быт могло“ й де-б вони не забувалися „писма своего руского и мовенья рускими словы и обычаев цнотливых и покорных русских...“, а наболшей веры своее и набоженства в церквах наших, греческого закону належного и порядне поставленного аж до смерти своее не опускали...“ Цей практичний стаж неминуче потрібний молодим людям на те, щоб вони могли вдосконалюватися в науці та добрих звичках. І, нарешті, коли вони й цього досягнуть, коли „прицвичат в добрых обычаях“, тоді вже вони можуть вступати до королівської служби“ ¹⁾.

Ледві чи самого Загоровського боліло те, як сполучити нові культурні та життєві вимоги з заповітами дідівської старовини, православними та національно-руськими традиціями. Отаке сполучення білорусько-української та латинської науки, що його рекомендує Загоровський, не була тільки його власна вигадка.

Новгородський підсудок Федір Євлашевський оповідає в своїх записках, що на п'ятому році життя його почали „бавити наукою рускою, кдыж в тых часех (на початку 50-х рр. XVI в.)²⁾ в той нашей стороне не было иных наук“, а через те припало йому „зостати з Рускою наукою“ (Мемуары, относящ. къ ист. Южной Руси, в. II, Київ 1896, 5—6 стор.). Такий компроміс між старим та новим, грецькою та римською, польською та білоруською культурою був сливе звичайний у білорусько-українського інтелігента XVI, ба навіть середини XVII в. З цього погляду за цікавий показчик править опис майна, що залишилося по смерті виленського бурмістра, шляхетного пана Стефана Лебедича. Серед майна позначено книжки трьома мовами: латинською, „руською“ та польською. Найчисленніший був відділ книг латинських — 94 назви, „руський“ відділ

¹⁾ Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, № 16.

²⁾ Народивсь він у Ляховичах 7-го лютого 1546 року.

мав 12 назов і польський 6 назов. У „руському“ та польському відділах переважали книжки релігійного змісту. Серед „руських“ книжок згадуються: 1) Біблія острозького друку, 2) книга св. Василя (так само острозького друку), 3) рукописна книга діяньв апостольських, 4) учительна Євангелія. 5) Апостол, видання Скорини, 6) Катехизис острозького друку, 7) Псалтир і т. п. Серед книжок латинського відділу трапляються й книжки наукового змісту, твори давньо-класичного письменства, трапляються книжки філософського змісту (філософія класична й середньовічна), є й політична література, от як: „*Respublica Poloniae sive status regni Lithuaniae et Prussiae*“¹⁾. Ось що читала інтелігентна й заможна людина за тих часів!

Компроміс, що його рекомендує Загоровський, проте, не завсіди міг бути вдалий: „руська“ грамота й початкове навчання у бакаляра могло бути безсиле проти небезпеки колонізації й релігійної зради в єзуїтських школах. Через те треба було подбати про власні освітні засоби, які щодо освітньої програми були-б ані трохи не нижчі від шкіл латинських і, зокрема, єзуїтських.

Для Білоруси та України потрібна була своя школа, що повинна була вивести білоруський та український народи з їхнього „грубіянства“ та неучтва. Та як будувати цю школу? Де шукати зразка для неї, звідки сподіватися керівників в організації цього шкільного життя? Цю культурну справу для білорусько-української людности у Польсько-Литовській державі ускладнювано ще й церковним елементом. Нормальне церковне життя в Білорусі та Україні було розхитане; люди, що мали на думці добре, становили рідкий виїняток. Класова боротьба між шляхетством та буржуазією виявилася, між иншим, і в антагонізмі між шляхетським єпископатом та буржуазними братствами й призвела до того, що деяка частина єпископату серйозно почала думати про те, щоб визволити від єрархічної залежности західньо-руську церкву від царгородського патріярха, що підтримував ці братства. Право подавання деморалізувало білорусько-українське духівництво. Де-ж

¹⁾ Акты Виленск. Археогр. Ком., т. IX, стор. 479—485.

треба було шукати виходу з цих церковних настроїв, які, натурально, асоціювалися в розумі багатьох з розумовим неуцтвом. Через історичні умови „руська“ людність у Польсько-Литовській державі була під впливом двох культурних сил. З одного боку на неї, разом з християнством подіяла східня грецька культура, з другого сюди діставалася сусідня польська культура, західня, латинська, р.-католицька, що переходила з Польщі, з якою Білорусь та Україна були звязані політично. Отже, Царгород або Рим, Схід або Захід, грецька філософія й патристика або латинська наука й, нарешті, конкретніш: папа або патріярх — ось що доводилося розв'язувати білоруському та українському народам. Література, що дійшла до нас з тих часів, справді, виразнісінько показує, як тяжко розв'язувано цю культурну дилему. Часом важко зміркувати, що за протиставлюваними один одному східніми патріярхами та папою, грецькою Церквою й Церквою римською ховаються ширші поняття й дуже складні явища.

Тим-то коли доводиться читати в якогось білоруського або українського православного полеміста трактати, які доводять чистоту віри у грецькій Церкві, то тут слід убачати не тільки пересвідчення, що грецька православна церковність може зберегти від деморалізації й неуцтва „руську“ Церкву, а й виразне тяжіння до грецької культури певної частини білорусько-українського громадянства.

Спинімось, нехай у загальних рисах, на тому, як відбилася в білорусько-українській літературі XVI—XVII вв. боротьба між двома культурними течіями: східньою та західньою.

Року 1587 автор брошури „Ключ царства небесного“¹⁾ палко захищає грецьку культуру. Деякі кажуть, пише він, що Бог усе відібрав у греків та Руси..., та хто на світі може не знати, що всьому світові греки дали славнозвісних філософів та богословів, „без которых и Рим ничего не знает“. Коли тепер греків політично й принижено, то це явище тимчасове, випадкове²⁾. Думку про те, що латинська наука не самобутня, запозичено у греків, трохи

¹⁾ Як звичайно гадають, Гарасим Смотрицький.

²⁾ Архивъ Юго-Зап. Росс., т. I. ч. VII, стор. 237.

згодом проводить у своїй „Палінодії“ Захарія Копистенський. Коли латиняни вихваляються наукою, то вони, як каже цей автор, „чужими“ перами вихваляються, чужою кереєю напинаються! Усенька латинська премудрість, по суті кажучи, — мудрість Платона, Арістотеля й інших грецьких філософів, тільки почасти приділена західнім народам. І згодом, близько 1400 року, грецька наука переходить на латинський захід, що коли й може пишатися освіченістю, то виключно грецькою. І ми руські, каже Копистенський, коли їдемо до німецьких земель по науку, то черпаємо там не латинський, а грецький розум, відкидаючи латинські нашарування. Узагалі-ж цей автор не високої думки про латинську культуру. „Латинникове верху високої мудрости грецкой не дошли, нижший и несталый — латинский разум“¹⁾. Що-ж до сучасного сумного політичного становища Греччини, то воно до чистоти віри грецької аж ніяк не стосується: „а не грецкую зносит, а не латино-римскую потверждает“, бо це лихо уратує самих-таки греків, скільки страждання — доля кожного справжнього християнина²⁾. Звідси, природня річ, впливає висновок, що зовсім не треба вдаватися по освітні засоби на Захід, коли природніше звернутися безпосередньо на Схід до Греччини.

Річ зрозумілива, чого повинна була домагатися ворожа партія. Що давньо-грецька Церква була славна й блищала як чистотою віри, так і високою освіченістю, усе це безперечне. Та це було в далекому минулому, коли грецька Церква не відколосалася від одности з римською. Коли-ж це сталося, то, як мальовничо висловлюється еп. Іпатій Потій, „потемне ее злато, изменися сребро доброе, разсыпашася камыцы светыни“³⁾. Турецька неволя винищила усе добре в Греччині до краю („з ґрунту“). Так, власне кажучи, і немає колишньої Греччини: її заступила Туреччина. Грецьке духовництво цілком залежить од турецької світської влади; патріярхи залежать од своєї пастви.

¹⁾ Русская Историческ. Библиотека, т. IV (Пам. подем. лит., кн. I), стор. 900—901.

²⁾ Ibidem, стор. 808—810, 883 та ин.

³⁾ Пам. подем. лит., III, стор. 1025.

„Тепер у греків“, заявляє Потій, „не пастири овцями, але овці пастирми справують“. Найгірше, що це сталося за поганій приклад для нас, що „научилися того от греков — не слухати своїх старших“¹⁾. Особливо докладно аргументував думку, що для „руських“ не тільки немає користі, а навіть шкідливо вдаватися по науку до греків єзуїт Скарга у своїй великій праці: „O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem“ (1577 р.). У неуцтві білоруського та українського народів греки будуть поганими помічниками. Дві мови користуються правами в науці: грецька та латинська. Та греки не дали „руським“ знаннів грецької мови, необхідних для наукового знання. „Руським“ надано було користуватися слов'янською мовою. Але ця книжна слов'янська мова вже незрозуміла, через те білорусько-українське духівництво, щоб з'ясувати незрозумілі слов'янські звороти, приневолене перекладати їх на польську мову. Не так стоїть справа у Церкві латинській. Там у новонавернених країнах одразу-ж відкрито школи.

Та тепер греки сами потребують освіти. Тепер у них наука загинула й цілком перейшла до нас, католиків, каже Скарга. Окрім того, греки не знають слов'янської та „руської“ мов, а серед „руських“ не чувати, щоб хто знав, як давньо-грецьку, так і ново грецьку мову. У католицькій Церкві латинська мова універсальна для всіх народів. Звідси ясно, що сподіватися одержати освітні засоби з Греччини для „руських“ людей немає жадних підстав. Інша-б річ, коли-б „руські“ були в єднанні з Римом, тоді-б вони з давніх-давен могли мати й школи „руські“ й освіту в слов'янській мові католиків²⁾.

Такі міркування, що хвилювали були тодішне білорусько-українське громадянство, тільки на перший погляд могли здаватися абстрактною теоретичною суперечкою. А втім, уважливе око могло вхопити перехід цих ідей з царини теоретичних міркувань у дійсність. Починаючи

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Русская Историч. Библиотека, т. VII (Пам. полемич. лит., кн. 2), стор. 486—487, 499.

з другої половини XVI в., ми бачимо реальні спроби від Риму організувати для руського народу розсадник шкільної науки. Року 1577 у Римі утворюється така популярна в XVI в. грецька атанасіївська колегія, де викладання, очевидно, проваджено в православному дусі й напрямку. Хоч колегії призначувано переважно для грецької молоді але Римська Курія бажає притягти сюди й „руську“ молодь. Не сподіваючись притягти московську молодь, папський нунцій випишує для грецької атанасіївської колегії молодих людей білорусько-української національності з Польсько-Литовської держави, дарма що охочих їхати для освіти до вічної столиці не знаходилося. Року 1583, завдяки римському дворові, відкрито папську семінарію, у Вільні за-для пропаганди католицизму та латинської освіченості серед білоруської та української людности¹⁾.

Та особливо проваджено латинський вплив на білорусько-українське громадянство через єзуїтську шкільну освіту та виховання. По єзуїтських школах, позапроваджуваних у Білорусі та Литві починаючи з 1570 року, навчалася, найбільше, литовсько-білоруська та українська шляхта. Ми бачили, що литовсько-білоруська та українська шляхта, маючи на думці набути політичні права, була полонофільськи настроєна ще перед Люблинською унією, що повстала внаслідок уніятських шляхетських симпатій.

Та поклоніння перед грецькою культурою так само, як ми знаємо, не залишилося в царині абстрактних міркувань. Одколи переїздив Білоруссю та Україною царгородський патріарх Єремія, що затвердив цілу низку братств, ці останні, своєю чергою, відкривають і низку шкіл, де викладання та виховання мають характер православний та „руський“ — на основі грецької східної культури. Найбільше засновували церковні білоруські та українські братства, як свого часу ми говорили, православна буржуазія, ремісники різних цехів, міське міщанство. І коли між єзуїтськими школами та школами братськими була ворожнеча, то це була так само боротьба двох культур, грецької та римської, що теоретично провадилася на сторінках

¹⁾ А. Савич, Западно-русские униатские школы (Труды Белорусского Госуд. Университета, №№ 1, 2—3).

тогочасної полемічної літератури. Показово так само, що цю культурну боротьбу розпалювала класова ворожнеча.

На самісінькому прикінці XVI в. ця боротьба повернула була на краще для латинської науки та культури. Маємо на оці Берестейську церковну унію. А втім, те, що двоє „руських“ єпископів, Терлецький та Потій, призначено схилилися навколішки перед папою, зовсім не визначало перемоги латинської культури над грецькою через її внутрішню й зовнішню над нею перевагу.

Цілковите розходження представників тогочасного білорусько-українського громадянства виявилось й у тому, як вони ставилися до церковно-слов'янської мови. Вивчаючи це питання, ми можемо простежити більше-менше три яскраво виражені гуртки. Найконсервативніший був гурток, що на чолі його стояв московський виходень князь Курбський. Він був рішучий прихильник слов'янської мови й був пересвідчений, що ця мова необхідна для білоруського та українського народів. Гурток князя К. К. Острозького був трохи ліберальніший. Визнаючи в принципі, що слов'янська мова необхідна для богослужбових цілів, князь Острозький для широких верств читальницької публіки за зрозумілішу й кориснішу визнавав мову польську — „польщизну“. Це розходження особливо підкреслюється в листі кн. Курбського до кн. Острозького. Князь Острозький одержав од Курбського переклад толкувань Івана Золотустого. З цього приводу Острозький писав до Курбського, що краще було перекласти ці толкування не на церковно-слов'янську мову, а на „польщизну“. Курбський був обурений, вважаючи, що так ставитися до церковно-слов'янської мови це не шанувати її. Він попросту заявляв, що „в польскую барбарію“ не можна вдало перекласти ані грецького, ані латинського, ані церковно-слов'янського трактата. Коли розуміння твору й можна передати на польську мову, то „околичность слов“ перекладу дуже різнитиметься від оригіналу.

Це непогодження між цими двома видатними громадськими діячами виучуваної доби не було явище поодиноке. Слов'янську мову обороняли й інші прихильники старовини, які не бажали ні за що давати місце в білоруській

або українській культурі мові польській і польському та західньо-європейському впливові. В їх свідомості слов'янська мова як-найтісніше асоціювалася з усім минулим слов'янства взагалі й Білоруси та України зокрема. Через те відмовитися від слов'янської мови це була-б зрада усїєї рідної культури, старого славетного минулого. За-для ілюстрації можна навести міркування про те славетне становище, в якому колись перебувала мова церковно-слов'янська, міркування, що їх висловив Тяпинський. Він сумно описує сучасне сумне становище церковно-слов'янської письменности у протилежність колишньому її розквітові. Навіть духівництво та навчителі погано знають церковно-слов'янську мову й не намагаються її вивчити. Саме минуле церковно-слов'янської мови Тяпинський значно перебільшує. Слов'янські народи утворили чималу письменність, усе це примушувало й інші народи запозичувати культурне багатство з джерел слов'янської мудрости ¹⁾. З великою пошаною до слов'янської мови ставиться й атонський чернець Вишенський. Слов'янська мова — це найугодніша й найулюбленіша перед Богом мова; тим-то диявіл і ненавидить цю мову й „ледве жив от гнѣва“; диявіл не спроможен знищити слов'янську мову й через те сіє до неї презирство й ненависть. Вишенський не може погодитися, щоб Св. Письмо було перекладено на звичайну мову; він тільки як вийняток погоджується „толковать и выкладать“ Апостола та Євангелію після Служби Божої. Вишенський так шанував слов'янську мову через те, що нею написано усеньку богословську літературу й науку східньої православної Церкви. Вишенського ані трохи не турбує, що католики нападаються на слов'янську мову. Усе це не має ваги, що православних на Україні („на Волини“) і Білорусі лають „дурною Русію“ за те, що у неї немає нових шкіл, нової освічености, за те, що вона не знає модних письменників. „Простота руської побожности“, „простість руська“ — це запорука, що „руська“ людина спасеться. Куди краще залишитися при „богомолбном и православном часословцѣ“, ніж отруїтися хитрощами

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1889, кн. I.

та єрессю латинською. Цей „богомолібний“ і „праведнословний“ часословець з успіхом може замінити діялектику, псалтир, риторіку, октоїх — філософію. Так палко боронив слов'янську мову І. Вишенський, сам, проте, у своїх посланнях не потрапивши утриматися на цій слов'янській мові ¹⁾). Річ зрозумілива, що автори-прихильники унії, вороги „русской простоты“ рішуче виступають проти слов'янської мови. Скарга доводив, що тільки дві мови (грецька та латинська) мають право громадянства в ученому світі: „не було ще на світі й не буде академії або колегіума, де-б теологію, філософію та інші вільні науки викладувано инакшою мовою, окрім цих двох. Слов'янською мовою ніхто не може досягнути вчености. І ніхто не може розуміти її досконало ²⁾). Звідси може бути тільки два виходи: треба вдатися по науку або до Греччини, або до Риму, та, що „Бог усе відібрав од греків і від Руси“, то справжнє знання може бути тільки в латинській Церкві, куди білоруські та українські народи в особі своїх проводирів і повинні вдатися по джерело справжнього знання ³⁾).

Року 1596, 9 жовтня, на берестейському соборі (на четвертому засіданні) офіційно проголошено церковну унію, себ-то єднання православної західньо-руської Церкви з римським Костьолом за умовою, що перша визнає приматство римського єпископа—папи. Та визнано унію не однодушно. Прихильні до унії виявилися мітрополіт Михайло Рагоза, луцький єпископ Кирило Терлецький та володимирський єпископ Іпатій Потій. Інші єпископи відмовилися від унії; серед них був львівський єпископ Гедеон Балабан, що схилився був до унії року 1591 під впливом сутичок з братством ⁴⁾). Така була видима обстановка цього, дуже складного факта, що мав різноманітні наслідки дальшими часами. Та в чому полягали справжні причини й найближчі наслідки унії? Питанню берестейської унії приділювано надзвичайно багато уваги, і то не тільки від

¹⁾ Житецькій, О переводахъ Евангелія. Изв. О. Р. яз. и слов. X (1905 р.), кн. 4, стор. 14—15.

²⁾ Пам. полем. лит., II, 485—486.

³⁾ Ibidem, стор. 597.

⁴⁾ Фактичний бік унії дуже гарно викладено в класичній праці, присвяченій цьому питанню, М. О. Кояловича „Литовская церковная унія“, т. I—II. Спб 1859.

істориків Церкви. І це цілком зрозуміло: з унії не було саме церковне явище, як ми це побачимо з дальшого. Та саме через те, що унію розглядали з різних поглядів, підходили до неї з кількох боків, про неї склалося й багато думок, а це приневолює нас, оцінюючи унію, як певний історичний факт, бути особливо обережними. Праці, присвячені берестейській унії, з'являються незабаром по берестейським соборі. Року 1597 вийшов між люди анонім „Про берестейський собор“. Як не без підстав гадали, склав його езуїт Петро Скарга. Цю книгу скеровано проти православного берестейського собору, що засудив берестейський собор уніятський. У ній описано берестейський уніятський собор, що склав унію; з цього погляду вона становить певний історичний інтерес¹⁾. Тоді-таки (того-ж 1597 року) православні видали книгу: Exethesis, abo krotkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiestnym synod zie w Brzesciu Litewskim. W Krakowie roku od stworzenia świata 7104, a od wcielenia pana naszego Jesusa Chrystusa 1597. У цій книзі, рясній на фактичні матеріяли, подано й причину берестейської церковної унії, що її розглядається, як особисту справу мітрополіта та одnodумних з ним єпископів (луцького та володимирського). Автор пише під свіжим вражінням од подій і ще неспроможен правильно й об'єктивно оцінити факт, що його вразив. Численна полемічна література поруч догматичного та обрядового елементу висловлює часом дуже цінні завваження й наводить цікаві дані, якими наука користується й досі. Унія—наслідок неуцтва білоруського та українського народів: ось що доводиться насамперед читати з цього приводу у цілій низці історично-літературних пам'яток. Автор „Перестроги“ особливо докладно за це каже. Багато пошкодило за це панству руському, каже він, що вони „не могли школ и наук пополитых разширяти, и оные не фундовано: бо коли бы науку мели, тогда бы за неведомостью своею не пришли до таковыя погибели...“ Не-

---

¹⁾ Про цей твір ми судимо, ґрунтуючись на Апокрисісі, де його цитується й виправдується.

дбайливі єпископи так само винні у нещасливій унії¹⁾. Не спиняючися на деталях його міркувань, скажемо тільки, що вдумливий автор ширше від своїх сучасників глянув на справу унії й правильно оцінив її як серйозну небезпеку для білорусько-української національності й як особливий культурний спосіб полонізувати білорусько-українське громадянство в Польсько-Литовській державі. Виявляє автор і справжні, так мовити, особисті мотиви, уніональних задумів перших єпископів-уніятів, незадоволених з братств і зацікавлених в унії з егоїстичних міркувань. Пояснить причин унії, наведених у працях уніятських авторів ми не торкаємося, бо ці останні або ладні розглядати унію, як явище, що споконвіку існує в Білорусі та Україні („Obrota Jedności Cerkiewney“ вид. 1617 р., а надто „Jedność świętą Cerkwie Wschodniej i Zachodniej“, вид. 1632 р.), отже, як явище цілком законне й природне, або бачать в унії засіб справжньої освіти. У розпалі боротьби підчас полеміки ворожі сторони часом висловлювали й правдиві думки про унію. Будь-що-будь, для нас велику вагу має, що автори полемізуючи вже виходять з царини вузько конфесійних та особистих інтересів, не розглядають унію тільки як акт честолюбства мітроп. Рагози, Терлецького та Потія, а провадять мову про Схід та Захід, про дві культури, що за їхніх носійок та офіційних представниць є в їхніх очах грецька та римська Церкви.

У другій половині XVIII в. починають науково розробляти питання що-до берестейської церковної унії. Перша подібна спроба належить перові видатного тогочасного церковно-політичного діяча білоруського архієпископа Георгія Кониського. Окремі уривки з праць Георгія Кониського дають змогу лиш у загальних рисах установити авторів погляд на суть берестейської церковної унії²⁾.

¹⁾ Акты Зап. Р., т. IV, № 149. Ось як пояснює причини унії Іван Вишенський. Навіщо вдалися до папи негідні білорусько-українські єпископи? Русь шукала, каже він, чистого життя і в своїх єпископах бажала бачити зразок добродійної істини. Та цього в цих єпископів не було, отож вони й надумуються до папи римського біжимо „ис того сорома ся выкрутимо и на Русь да ся поклонит папѣ, бѣду навалимо“. Тоді серед розбещеної пастви їм легше буде провадити своє розбещене життя. Акты Южн. и Зап. Росс., II, стор. 222.

²⁾ Чт. въ Моск. общ. ист. и др., 1847, № 8. Деякі окремо видав Григорович.

Унія не існувала в Білорусі та Україні аж до кінця XVI в., а вигадана в дев'яностих роках XVI в. Це безневинне як на перший погляд міркування дає підставу до деяких дальших неправильних висновків шановного автора. Коли унія з'явилася в Білорусі та Україні допіру наприкінці XVI в., а давніш уніятарних спроб не було, то, очевидно, під цей час були якісь надзвичайні обставини, що викликали унію. Через те і доводиться говорити про хиби та вади тодішньої ерархії, про єзуїтські інтриги, про апостольське завзяття короля Сигізмунда III і т. д. Цієї хиби не позбавлена цікава праця Бантиш-Каменського „Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ уніи“ (перше видання вийшло між люди року 1805). Бантиш-Каменський, коли й згадує за давніші спроби з'єднати Церкви, от як флорентинську, то тільки на те, щоб зазначити аналогію унії берестейській у минулому. Будь-що-будь литовська церковна унія 1596 року з'являється якось випадково. З неї вдалий наслідок замахів римського двору, що намагавсь був різноманітними способами прибрати до рук тих, хто визнає грецьку віру. Певною мірою вона своє існування завдячує єзуїтові Антонієві Посевінові¹⁾.

Праця Бантиш-Каменського, написана на підставі першоджерел, рясна на фактичні історичні дані, зберегла свою вагу й досі, дарма що наукову проблему про причини, через які повстала унія, автор і не розв'язує завдовільно.

Та далі суто наукових і спеціальних праць з історії унії ми не бачимо. Воно правда, з'являються праці, що так чи інакше стосуються до цього питання, оброблюється в них і новий архівний матеріал, але автори не ризкують ставити надто широко цікаве для нас питання. Такі, наприклад, праці мітрополіта Євгенія Болховітінова (Описание Кієво-Софійскаго собора, Київ 1825), Максимовича (Исторія Малороссіи), архімандрита Макарія (Исторія Кієвскої Духовной Академіи), Аскоченського (Кієвъ съ древнѣйшими училищами и Академією) та низка інших, часом незначних і що-до обсягу і що-до змісту статтів²⁾. Дальші

¹⁾ Бантышъ-Каменскій, Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ уніи, 1805 р., стор. 31—33).

²⁾ Про них див. у Кояловича Литовская церковная унія, ч. I, стор. 227 і дд.

студії над питанням про берестейську унію звязані з загальним ходом руської історіографії.

Шеллінгіянство, що висловилося в кінцевому підсумкові в російській історичній науці в формі слов'янофільства, спонукало вдатися до студій над історією самого народу, його самобутнім національним життям і здобутками творчости народнього генія. Слов'янофільство-ж покликало до життя школу „федералістів“, що її представники почали виучувати характер, побут та творчість окремих народів, які ввійшли до російської держави: тут ідея загальнослов'янського для них заступила ідею загальнооруського.

А що найбільший після російського був народ український, то він найперше починає цікавити дослідників цієї школи. Шеллінгіянство викликало в царині російського письменства панування романтизму, а той і собі звернув увагу на те, що треба виучувати народню творчість, його самобутню культуру, традиції, перекази, то-що. Сороковими роками XIX в. серед українських учених повстає напрямок, що надає більшій ваги ідеї слов'янської одности ніж „руської“. У своїх розвідках учені цього напрямку намагаються особливо відітінити індивідуальні особливості українського народу, тим більше, що велика частина України не ввійшла до російської держави. Найвидатнішим представником цієї історичної школи справедливо можна назвати М. І. Костомарова, що з рідкою любов'ю, увагою та старанністю працював над історією українського народу. Зрозуміло, що Костомаров не міг обминути такого важливого явища в житті українського народу, як берестейська церковна унія. Року 1842, ще молодим ученим будучи, М. Костомаров випустив у світ свою першу працю, магістерську дисертацію про церковну унію. Щоб з'ясувати питання про суть унії, М. Костомаров притягнув новий, не зачеплений ще зовсім матеріал — народні пісні та перекази. На жаль, ця оригінальна праця не зробилася набуток широких мас публіки. Харківський архієпископ Інокентій (Борисов) характеризував перед вищою владою дисертацію, як книгу надзвичайно обурливого змісту, а проф. Устрялов, що йому було загадано дати про неї відзов, порадив її спа-

лити. Ми судимо про цю книгу з деяких випадкових уривків та рецензій. Трохи згодом Костомаров у переробленому вигляді виклав свої погляди на унію у своїй монографії „Богданъ Хмѣльницькій“. Ці Костомарова погляди на унію вимальовуються більше-менше в такому вигляді. Унія—це натиск польської культури на українську, заховане, замасковане намагання польсько-литовського уряду спольщити Україну. Шляхетство українське встигло втратити свою національність і спольщитися, приставши до унії або до католицтва; тільки простий народ, селянство, не пристав у великій своїй масі до унії й залишивсь вірний не тільки релігії батьків, а й національності. На боротьбу проти уніятів та католиків виступає козацтво. Отже в козацьких рухах, за Костомаровим можна бачити рівнодійну різних сил, і соціальних, як протест проти закріпачення українського селянства, і національно-релігійних, оскільки терміни „пан“ і „католик“ були мало не синоніми.

До федералістів можна зарахувати й П. Куліша, дарма що з його не є послідовний представник цієї школи. У своїй праці „Історія возсоединенія Руси“, т. I—III, Куліш визнає дві цивілізації: руську та польську. Частина (і не аби-яка) руського плім'я через історичну долю опинилася під владою польського уряду й під безпосереднім впливом польської цивілізації. Нехай Кулішеві й до впади польська цивілізація, часом він просто висловлює жаль, що не народивсь поляком за найкращих часів польської історії, проте Польща к. XVI в. викликає у ньому неприхильні почуття. Тим-то негативно він ставиться й до унії, як до спроби безсилої Польщі підбити під себе, свою цивілізацію український та білоруський народи. Навіть саме нецтво цих народів викликає Кулішеву симпатію, бо завдяки цьому унія тільки ледві торкалася поверхні білорусько-українського громадянства, і народ у своїй масі не асимілювавсь з поляками, залишившись вірний своїй національності¹⁾.

Трохи чи не одночасно з шеллінгянством на руську думку діяло й гегельянство. Утворивши на заході пангер-

¹⁾ Т. I, стор. 1—3.

манізм, гегельянство й на російському ґрунті повило авреолею величності ідею державности. Коли шеллінґянство спонукало виучувати народність і прояви самобутнього народнього життя, а уряд розглядати при цьому, як начало, що притлумлює життя, як свого роду штучне наверхствування, то гегельянство на перший висунуло план ідею державности й віру у добродійність державної влади. Яскравий представник цього напрямку в російській історичній науці — С. М. Соловйов. Соловйов скрізь підкреслює силу й культурність державної влади, її здатність боротися й проти стихійних сил, дбаючи про цивілізацію, а поруч з цим кволість та інертність народу. Так, протє, було, на Соловйова думку, у східній Русі. У білоруських та українських землях — навпаки: там чувається, що влада безсила, а дужа земельна аристократія. При цьому Соловйов одзначає й завойовницький рух в білорусько-українських землях од західньої Європи (єзуїтський орден та магдебурзьке право), чом там, надто в XVI в., починають падати самобутні начала життя й реліґійного й громадського.

Визнавши за головний чинник „руського“ життя рух, колонізацію неосяжного простору теперішньої „руської“ території, Соловйов, природньо, повинен був висунути на належне місце й економічний та соціолоґічний принцип в історичному житті „руського“ народу. Це відбилося й у погляді Соловйова на суть берестейської церковної унії. Унія повстала внаслідок діяння багатьох сил. Великої тут ваги надає Соловйов і єзуїтським інтригам. Єзуїти запаморочували своїм фанатизмом польсько-литовський уряд, що не потрапив зрозуміти своїх власних інтересів, гадав або, принаймні, бажав інших приневолити гадати, буцімто унія церковна підсилить унію політичну¹⁾. В унії, таким чином, Соловйов бачить боротьбу Білоруси та України за віру та національну самобутність. У своїх уніональних планах держава ставала у ворожі стосунки супроти білорусько-української православної Церкви, та саме це викликало до діяльності начало громадське. Унії протидіяли громадські та організаційні елементи, найжиттєвіше під

¹⁾ Соловьёвъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ. Спб., вид. „Общая Польза“, кн. II, т. X, стор. 1408.

той час, білоруське та українське міщанство й шляхетство, яке не встигло ще спольщитися, те й те об'єднані в братства ¹⁾).

Соловйова погляди лягли в основу петербурзької історичної школи студій над західньо-руським краєм, що її починаючи з 50-х рр. XIX в. аж до останніх років було особливо виразно репрезентовано в Петербурзькій духовній академії. Тут, починаючи з 50-х рр. XIX в. й аж по 1918 р., катедру російської історії посідали послідовно двоє великих учених що-до студій над західньо-руською історією, М. О. Коялович та його учень П. Н. Жукович. Р. 1859 вийшла між люди класична праця історії унії проф. М. О. Кояловича „Литовская церковная унія“, т. I—II. Коялович так пояснює причини унії. У XVI в. у православної Церкви в Польсько-Литовській державі усі відчували потребу реформи. Та самі ці реформи розуміли по-різному. Патрони церков, братства та мітрополії вбачали цю зміну слідом за патріархом у виправленні настроїв церковного життя за канонічними приписами й польсько-литовськими цивільними законами, та єзуїти зазначили інший спосіб, щоб полпшити справи. Вони умовили деяких єпископів (напр., Кирила Терлецького), що дії східніх патріархів у білорусько-українській Церкві не матимуть успіху, відзначали, що патріархи свавільно позбавили деяких білорусько-українських єпископів катедр, зазначили, що для білорусько-української Церкви немає жадної користі, ба навіть шкідливо залежати від царгородського патріарха й доводили, що все це можна усунути лиш визнавши приматство римського папи. Білорусько-українських єпископів-ініціаторів унії М. О. Коялович не вважає за людей особливо розпусних, бо не ризкує користуватися для цього перебільшеним судженням осіб, розлючених проти причинців унії. Єпископи-ініціатори унії за допомогою унії попросту бажали покласти край двохвіковій ворожнечі одноплемінного народу, що становив до того одну державу. Литовська церковна унія 1596 р. це вдале завершення нездійснених спроб такої унії. У цій історичній перспективі і в такому самому напрямкові розглядає питання про унію М. О. Коялович і в своїх „Чтеніяхъ по исторіи Западной Россіи“, СПб. 1884.

¹⁾ Ibidem, стор. 1410.

Так само дивиться на причини та суть берестейської церковної унії й Кояловичів наступник на академічній катедрі П. Н. Жукович. Ініціатива унії належить єпископам, що погодилися пристати до унії ще року 1592. Польський уряд в особі Сигізмунда III бере уніятську ідею під свою оборону й усяково допомагає практично її здійснити, паралізуючи акції її ворогів (кн. Острозького). Уніятські симпатії творців церковної унії викликали їх честолюбні й матеріальні інтереси й міркування. Суть унії П. Н. Жукович убаचाє в мирній і кращій асиміляції „руських“ підданців Польсько-Литовської держави з корінною польською людністю, у чому особливо був зацікавлений польський уряд ¹⁾.

До петербурзької історичної школи, що гуртувалася навколо чарівного ймення М. О. Кояловича, можна зарахувати й І. Чистовича. У питанні про унію автор висловлюється цілком виразно. Унія в дальшому підсумкові справа єзуїтів. Самоправство й деспотизм світського уряду, розпуста духовництва, а надто сановного, єпископів та настоятелів багатих монастирів, перехід багатьох кращих „руських“ родів у латинство це були ті сприятливі умови, що полегшували єзуїтську справу ²⁾. Та найближче унія, звичайно, то наслідок діяльності мітрополіта Рагози, а надто Терлецького й Потія. В усіх їх були особисті мотиви, щоб пристати на унію. Луцький єпископ зазнав великих образ, повернувшись до епархії після хвороби, і не знайшов оборони у свого патрона кн. К. Острозького, що, мабуть, розчарувавсь у ньому. Терлецький-же, як каже автор „Перестроги“, вплинув в уніональному напрямку й на Потія, людину світську, колишнього берестейського каштеляна, що допіру р. 1593 посів єпископську катедру у Бересті ³⁾.

Учень П. Н. Жуковича, акад. К. В. Харлампович у своїй праці з історії білоруських та українських шкіл проводить ту думку, що не перемога латинської науки викликала берестейську церковну унію й не на те, щоб вивести біло-

¹⁾ П. Н. Жуковичъ, Сеймовая борьба, стор. 98, 145.

²⁾ Чистовичъ. Очеркъ исторіи зап.-русск. Церкви. СПб., 1884, т. II, стор. 2.

³⁾ Ibidem, стор. 6—8.

руський та український народи з безодні русько-грецького неуцтва, діяли ініціатори унії, а з інших дужчих мотивів, почасти загального, почасти особистого характеру. Ці мотиви полягали в бажанні визволитися з-під опіки братств і зрівнятися що-до прав з латинським духівництвом¹⁾.

Так розроблювано питання про суть берестейської церковної унії серед істориків петербурзької школи, звязаної найбільше з ім'ям М. О. Кояловича. Дуже докладно трактує про причини, що викликали унію, і мітрополіт Макарій у своїй „Історії Русской Церкви“. На його думку, єзуїти підготували унію й сприяли тому, щоб її було запроваджено серед „руських“: проповіддю, диспутами, школами, писаннями, а ще більш порадами та намовами світського уряду, що його потрапили підкорити своїй впливові, а надто Сигізмунда III. Та коли наспів час, щоб справді запровадити унію, підготовлювану дуже довго, то єзуїти відсунулися на другий план, а на перший виступили нові прихильники унії: латинські прелати та сам польський король, з другого боку декотрі з українців та білорусів і, переважно, єпископи. Справжні причинці унії, як гадає мітр. Макарій, це насамперед сами царгородські патріярхи, бо вони недбайливо й неуважливо ставилися були до церковних справ у Білорусі та Україні. Мали тут вагу й грабіжницькі їх звички, знов-же й те, що вони удавали перед єпископами, буцім-то добре до них ставляться, а братствам казали зовсім інше. Багато сприяв унії польський король Сигізмунд III, а далі, як уже сказано, білорусько-українське латинське духівництво, надто-ж єзуїти²⁾.

Єзуїтів і Макарій має за головних причинців церковної унії в Литві, а надто славнозвісного Скаргу. Скаржине ім'я ще тісніш звязане з цією фатальною подією, ніж імення Потія, Терлецького, Рагози й самого Сигізмунда III³⁾. Таким чином, ми бачимо, що берестейську унію розглядувано не одного разу і з різних боків. Тим-то сьогочасний дослідник унії має вже цілий арсенал учених думок у цій справі. А втім, не доводиться визнати жадної з них за

¹⁾ Харламповичъ, Цит. твір, стор. 479.

²⁾ Мит. Макарій, Історія Русской Церкви, т. IX, стор. 675, 680—681, 682—683, 686.

³⁾ Ibidem, стор. 688—689.

абсолютно правдиву й вичерпливу. Ані єзуїти, ані король, а тим більш двоє єпископів, що з них один (Терлецький) був непевної репутації, не змогли-б по-новому скерувати життя білоруського та українського народів протягом більш як 300-літнього існування унії, коли-б не було відповідних умов у самому устроєві життя білорусько-українського громадянства. Не Терлецький й не Потій утворили унію, а відповідна обстановка її висунула. Звичайно, унія була дуже приваблива для білорусько-українських „владик“. Один з ініціаторів унії (Терлецький) дуже отверто казав своєму співбратові, схиляючи його до унії, між иншим так: „патріярхи часто їздитимуть до Москви по милостину, а їдучи назад, нас не обминуть; Єремія вже скинув одного мітрополіта, братства встановив, які є й будуть вороги владик. Чого немає й те накажуть й оббрешуть; пощастить їм скинути когось з нас з єпископії, сам розміркуй, яка ганьба! Господар король надає посади аж до смерти й не відбирає, а патріярх через незначні викази зганьбить і сан відбирає, сам розміркуй, яка неволя! А коли піддамося під римського папу, то не тільки сидітимемо на єпископіях наших аж до самісінької смерти, а й на лаві сенаторській посідаємо поруч римських єпископів і легше відшукаємо маетки від Церкви відібрані“¹⁾. Отже, ми бачимо, що образа на патріяршу сваволю й на братські утиски сприяла тому, що в білорусько-українського шляхетського єпископату зародилася думка про унію з Римом, аби-б тільки позбутися й того й того. Цим і пояснюється, чом уніятські єпископи особливо люто насамперед кидаються на братства. Братства особливо були не любі єпископам. Як казав тодішній київський мітрополіт, львівський єпископ зазнавав був таких утисків од місцевого братства, що „ворога душі радий був-би на допомогу узяти“, а не то що підкоритися римському папі²⁾. Ледві чи ми відійдемо від дійсности, коли скажемо, що й інші єпископи були отверто або потай незадоволені з братств. Як ми вже свого часу казали, братства то були органи впливу на

¹⁾ „Перестрога“.

²⁾ М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, вид. 1-го „Мир“, 1920, стор. 206.

церковне життя місцевої буржуазії, тимчасом як єпископат трохи чи не цілком складався з представників більш або менш великого землеволодіння. Природньо, що класовий антагонізм спонукував єпископів неприхильно ставитися до братств і східніх патріархів, що їх протегували. Визволити єпископат од такої принизливої фактичної підлеглости „ремісникам“ могла тільки юридична його залежність од римського папи. І справді, коли перед берестейською унією єпископат тільки оборонявся од наступу буржуазного братства, то після унії ми бачимо вже инакшу картину. Для єпископату важко було відчувати й світський патронат, що частенько звязував його по руках та ногах. Струнко організована католицька система церковного управління з приматством римського єпископа виключала будь-яку можливість для мирян утручатися в церковне життя, звідси можна здогадуватися, як нелюбо було для білорусько-українських єпископів залежати од царгородського патріарха! Та нехай-би яка здавалася приваблива для ініціаторів унії, білорусько-українських єпископів, незалежність од братства, нехай-би як домагалися вони цього, але ерархічної підлеглости Римові в вигляді церковної унії вони не змогли-б діпнутися, не спираючись на могутню підтримку польського уряду. І давніш, перед 1596 роком, лунали голоси за унію й уніятська ідея мала прихильників серед українських та білоруських архирейів, та уряд не мав був охоти запроваджувати уніятську ідею в життя з достатньою енергією¹⁾. Тимчасом у другій половині XVI віку уряд думає за це вже серйозніш. Наприклад, королеві Стефанові Баторієві було відомо, що підчас його війни з московською державою (1578—1582) православна людинність „руських“ земель, які належали були тоді Польщі, молилася про дарування перемоги московській державі, як одновірній²⁾. Не тільки в платонічному настрої білорусько-української людинности полягала причина, чом новий уряд неприхильно ставивсь до православних. Були й інші

¹⁾ Докладніш про це в нашій праці „Зап.-русские униатские школы XVII — XVIII в.“ (Праці Білоруського державного ун-та. 1922, № 1, стор. 164—167).

²⁾ Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, № II, стор. 2.

грунтовніші причини й мотиви, які спонукали уряд серйозно узятися до ліквідації східнього православ'я в межах Польсько-Литовської держави. Люблинська унія 1569 року остаточно об'єднала в одне політичне тіло Польсько-Литовську державу. За об'єднанням політичним повинно було йти й культурне об'єднання в тому розумінні, що культура литовсько-білоруська та українська мала підкоритися культурі польській. Ось чому ніколи так гостро не стояло питання про запровадження церковної унії в Білорусі та Україні, як наприкінці XVI в. Для білоруського та українського громадянства тепер отверто й гостро постало питання, як бути: чи триматися давньої своєї національної культури, чи-ж розірвати з нею зв'язок, засвоївши культуру польську, західню, тісно зв'язану з римським католицизмом і польською державністю? Оригінальний спосіб розв'язати це питання, компроміс свого роду й є те, що в історії білорусько-української культури звичайно зветься берестейською церковною унією. Отже, ми повинні розуміти, що для цілковитого успіху Люблинської політичної унії польсько-литовські королі повинні були всебічно підтримувати завойовницький рух польської культури на сході в білорусько-українських землях і сприяти успіхов цього руху.

Отже, литовсько-білоруська та українська шляхта, що своїми полонофільськими прагненнями відіграла була не аби-яку роль у складанні люблинської політичної унії 1569 р., продовжувала свою роль дійової особи і що-до унії релігійної. Коли тоді світська шляхта боролася проти знати й домагалася політичних прав собі, то тепер шляхетський єпископат обстоював свої церковні права й незалежність од буржуазних братств. Коли давніш як-найтісніша спілка Литовського князівства з польським урядом обіцяла литовсько-білоруській та українській шляхті політичні вигоди, то тепер спілка з організованою католицькою Церквою малювала привабливу перспективу для шляхетського єпископату не залежати від ненавидної організації кравців, шевців та кожум'як. І політична Люблинська унія і берестейська церковна увіходили були однаково в розрахунки польського уряду, тим-то він усебічно їх і підтримував.

Яку роль відгравали були єзуїти що-до впливу на перших ініціаторів унії, судити важко. Та що єзуїти, утворюючи унію, дивилися на неї, як на щось цілком довершене, цього ми сказати не можемо. Навпаки, єзуїти не полюбляли унії. Ми достеменісінько знаємо, як єзуїти забороняли уніятам вступати до закордонних папських семінарій, намагалися нищити уніятські школи (напр., у Менську) і т. д. На цьому ґрунті відбувалися дуже неприємні для обох сторін інциденти, надсилано скарги до Риму, то-що. Коли-ж ім'я єзуїтів зв'язується з запровадженням унії в Білорусі та Україні, то тільки через те, що римсько-латинську культуру, яка особливо енергійно наступала була, починаючи з другої половини XVI в., з заходу на схід, під той час завзято підтримували члени ордена Ісусових братів. Отож у розумінні пропаганди церковної підлеглості білорусько-української Церкви Римові єзуїти відіграли роль; та як півзахід, як щось тимчасове й випадкове за прихованими планами єзуїтів, унія поступінно повинна була потонути в щирому латинстві, як і білорусько-українська культура перетворитися на культуру польську. У складанні церковної унії брав участь і відомий під той час литовський канцлер Лев Сапіга ¹⁾. Навряд щоб самим службовим становищем Лева Сапіги, як литовського канцлера, пояснюється його листування з різними особами й клопоти в справі унії. Л. Сапіга в уніятській Церкві міг бачити національну білоруську Церкву, відмінну від Церкви московської, але не ототожнену з Церквою польською — римо-католицькою.

Щоб іще більше підсилити свою думку про те, що класова боротьба шляхетської ерархії з буржуазно-міщанськими братствами викликала берестейську унію, покликаємося й на літературні тогочасні пам'ятки. Антагонізм між шляхетською ерархією та буржуазними братствами, що контролювали акції єпископату, втручаючись у церковні справи, відбивсь і в тогочасних літературних пам'ятках. Велика полемічна література, присвячена питанням берестейської церковної унії, поруч міркувань про догматичні непо-

¹⁾ Theiner, Vetera monumenta, III, № 188, p. 253 et squ.

годження між східньою та західньою Церквами й історичних довідок про уніональний рух у Білорусі та Україні минулими часами, містить вказівку й на відзначену попереду церковно-класову боротьбу поміж єрархією та мирянами. У творі Петра Скарги „Берестейський собор та його оборона“ автор, докладно описавши, як було скликано берестейський собор 1596 р. й як він одбувався, наводить цікаву аргументацію на користь його законности („Obroņa Synodu brzeskiego“). Автор трохи попереду згадав був, що „деякі світські достойники, озброєні у великій кількості наче на війну, приїхавши ще перед тим, як відкрито Собор, отців, що зібралися, залякували й загрозували їм, отож уніятим довелось вдаватися по допомогу до цивільної влади. Миряни були ворожі супроти уніональних задумів своїх єпископів, і це могло кидати тїнь на законність собору, що ухвалив унію. Ось на це й звертає увагу згаданий в нас автор. Законний церковний собор — це збори самих тільки єпископів, або владик; таке розуміння собору засновано, як на даних Св. Письма, так і на загальному визнанні Всесвітньої Церкви. Право обмірковувати догмати віри — виключна приналежність найвищої духовної влади, а не мирян. Миряни повинні безсуперечно коритися своїм пастирям, навіть і тоді, коли-б тії помилялися. Миряни не мають права брати участі й на соборі і втручатися в справи своїх пастирів та критикувати їхні вчинки¹⁾. Так писав автор, пересвідчений ворог втручання мирян у церковні справи. Та „Апокрисис“, що з’явивсь у відповідь (1597—1599), енергійно боронить думку про те, що миряни повинні брати участь у справах віри. Притягаючи звичайний матеріял з старозаповітної й новозаповітної священної письменности, так званий Христофор Філалет доводить, „же и светские люди досправ церковних а релеи належачих належали“. Зокрема мирянам засвоюється у як-найширшому масштабі не тільки участь в обранні й суді над усіма духовними особами, а й право обговорювати догмати віри. Мають право миряни брати участь на церковних соборах, де складається церковні віровизначення й відбу-

¹⁾ Русск. Историч. Библ., т. VII, стор. 957—964.

вається церковний суд. Міркування своїх ворогів про те, що право судити про догмати віри належить тільки духовним особам, а світським людям „не пытаючи, без рассудку“ треба йти за їхніми вказівками, автор „Апокрисиса“ зве „расказаньем не христианских але жидовских докторов“— рабинів, які, написавши в Талмуді силу „глупых и бридливых Божему прироженому и писанному праву противных фальшов и кламств“, наказали своїм євреям вірити усьому цьому. Християни, навпаки, мають цілковите право обмірковувати, чи погоджується з словом Божим те, чого навчають їх пастирі. Коли виявиться, що ці останні помиляються, то миряни завсіди можуть спинити й напоумлювати, а коли тії огинатимуться, притягати їх до церковного соборного суду. Це тим натуральніше, що православні мають право обирати своїх пастирів¹⁾. Апологію ідеї про соборність Церкви, себ-то про право мирян брати участь на церковних соборах у розв'язанні справ що-до віри та церковного суду, можна зустріти і в інших православних білорусько-українських полемістів того часу. Отож, напр., Захарія Копистенський у своїй „Палінодії“ присвячує кілька „артикулів“ з'ясуванню, чи мають право „світські стани“ розв'язувати питання про унію²⁾. Докладно аргументує законність участі мирян у соборних розв'язаннях питань віри та благочинства атонський чернець Іван Вишенський. Не бувши вченим богословом, писавши тільки від щирого серця, Вишенський є типовий представник церковних поглядів свого гурту, сучасної йому дрібної шляхти, міщан та нижчого духівництва. Скаржина книга „Оборона берестейського собору“ обурила Вишенського своїм вузьким клерикальним настроєм. Зрадники православія, білорусько-українські уніятські єпископи, вихваляють латинство й гудять „Русь“, як гадає Вишенський, через те, що в латинстві простий народ не має суперечити своїм пастирям, коли вони завалили зіницю спасіння навіть цілою колодою вигадок. У католицькій Церкві цей простий народ— мертві вівці, що не почувають і мовчать, сидять

¹⁾ Русск. Историч. Библ., т. VII, стор. 1230—1252.

²⁾ Ibidem, т. IV, стор. 1128 і дд.

прибиті колодою пастирської влади й вимогою безперечної костьольної покорі. Вишенський і питається в своїх ідейних ворогів: чи правдиво чинить латинська паства, бачучи, що її пастирі роблять неправильно, розумують супроти закону Божого й євангельського і в „блуде прелести валяються“, а втім не виявляє таких пастирів, а й в усьому їм кориться й „безразмысльне“ йде за ними. Тим-то Вишенський рішуче засуджує білорусько-українських єпископів-уніятів за те, що вони хтіли „по рымски над Русью владети“. Надто розлючені були ці єпископи проти церковних братств. На адресу братств з боку шляхетської що-до соціального складу й аморальної ерархії лунали такі закиди: „дурный, неславный и не пожиточный был приезд Иеремья патриарха, а тым, иж хлопов, простых шевцов, седельников и кожемяков над епископов преложили и увесь порядок церковный од духовенства отнявши, светским людем в моц подал, в чем великое уближение власти епископской учинил“. Вишенський насамперед повстає проти надмірного соціального підвищення єпископату над братчиками, гадаючи, що з християнського погляду немає відміни між багатим та вбогим, вельможним та невельможним: і той і той те саме — матеріал — глина та порох, те самісіньке тіло та кров: „слина и тлѣние“. Далі він виправдує й те, що Єремія позасновував був братства. Патріарх бачив нелади в церковному життю, але розумів і те, що розпущені морально єпископи неспроможні піднести на належну височінь церковне життя. Через те патріарх удається до самого православного громадянства, до православних мирян, до цих кожум'як, сідлярів, шевців, що на їх не вважала шляхетська ерархія. До Єремїїних уст Вишенський вкладає такі патетичні вислови, які можуть давати привід уніятам закидати й Вишенському й узагалі православним білорусько-українським полемістам протестантизм. „Спасайтесь, брати мої улюблені, вірна отаро Христова, роде обраний, язика святий, царське священня, люде оновлені, руський побожний народе, сами спасайтесь вірою, спасайтесь заповідями євангельськими; спасайтесь законом батьківським... будете в Церкві... будете в згоді, одності та любові“. Отже, коли патріарх „ряд церковный“

довірив, хлопам кожум'якам, сідлярам й узагалі людям світським, а не архиереям, то це через те, що вони були не гідні цього. Часом Вишенський просто доходить до того, що заперечує ерархію. Маючи на оці негідних єпископів, він в одному місці свого послання рішуче радить православним: „лепше Вам без владык и без попов, от диявола поставленных, до церкви ходити и православіе хранити, нежели с владыками и попами, не от Бога званными и церкви быти... Не попы бо нас спасут или владыки или митрополиты, но веры нашея таинство с хранением заповедей Божьих, тое нас спасти мает“¹⁾. Особисто ми дуже далекі від думки, щоб у православних полемістів були елементи протестантизму, хоч деякі дослідники й побоювалися доводити їхню ортодоксальність. Для прикладу відзначимо думку митроп. Макарія про православіе автора „Апокрисиса“. Шановний історик руської Церкви заявляє, що так званий Христофор Філалет у своїому творі „коєгдѣ допускаеть протестантскія мнѣнія, напрімѣръ, относительно непремѣннаго участія мірянъ въ дѣлахъ вѣры“²⁾. Коли що-до Христофора Філалета й може повставати деякий сумнів, оскільки гадають, що за автора „Апокрисиса“ доводиться (згідно з новітніми дослідями)³⁾ визнати протестанта-соцініянина (Христофора Бронського), що писав свій твір на замовлення кн. К. К. Острозького, то про інших треба судити инакше. Ми повинні відзначити, що східня догматика за виучуваної в нас доби невиразна. Через те було звичайне явище, що, полемізуючи з протестантами, православний богослов робивсь католиком і навпаки. Тут ми мали виключно це явище. Ніколи православний богослов не висовував і не захищав так виразно й завзято принцип соборности; немає нічого дивного, коли, незміцніла в догматичних тонкощах, думка, у розпалі горя-

¹⁾ Акты Южн. и Зап. Россіи, т. II, стор. 267 і дд.

²⁾ М. Макарі́й, Історія Русской Церкви, т. X, стор. 290, пор. Голубевъ (Труды Киевской Духовной Академіи, 1876, I, 132--147). Та професор Н. Скабаланович заперечує протестантство Христофора Філалета (Бронського), „Объ Апокрисисѣ Хр. Филалета“. Спб. 1873, стор. 7. Так само гадає і проф. Малишевський (Апокрисисъ, 1870, передмова, стор. 33, 40).

³⁾ Харламповичъ, цит. твір, стор. 273.

чої полеміки, не втрималася на належній середині і повстаючи проти негідних єпископів, які усовували світських осіб од участі в церковних справах, прийшла до протилежного висновку. Звичайно, не можна заперечувати, що в тому чи іншому випадкові, окрему думку могли підказати білорусько-українським полемістам протестанти—спільники у боротьбі проти спільного ідейного ворога. Освічені білоруси та українці могли бути обізнані з працями протестантських письменників, а деякі з них могли і навчатися в протестантських школах. Та це можна сказати тільки про деяких тогочасних полемістів, а зовсім не про Івана Вишенського, що його „православіє“ й вірність давнім традиціям не підлягає сумніву.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ.

УНІЯТСЬКІ БІЛОРУСЬКІ ТА УКРАЇН-
СЬКІ ШКОЛИ XVI—XVIII ВВ.

(ПЕРЕД РЕФОРМОЮ ЕДУКАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ).

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ.

Уніятські білоруські та українські школи XVI—XVIII в. (перед реформою Едукаційної комісії.)

Як можна бачити з сказаного попередю, берестейська церковна унія 1596 року це було дуже складне й багатогранне явище. У ній, наче в фокусі, збіглися різноманітні тенденції, інтереси, таємні й отверті плани, то-що. Ініціатори унії — єпископи насамперед ставили собі за завдання визволитися від ерархічної залежності царгородському патріархові й од опіки братств. У так званих „Сокальських артикулах“, що їх виробили влітку 1594 року на з'їзді в Сокалі чотири єпископи (луцький, перемиський, львівський та холмський), серед умов унії вміщено вимогу підсилити владу мітрополіта та єпископів. При цьому упорядчики „артикулів“ цілком виразно висловили побажання, щоб видані братствам од східніх патріархів „листи“ було анульовано, а єпископів було захищено від втручання до їхніх справ царгородського патріарха. Слід одзначити й той артикул, який вимагає для єпископів-уніятів сенатського місця й узагалі усіх тих прав, що їми користуються єпископи-католики ¹⁾. У царині духовної культури берестейська церковна унія коли й не визначала фактичної перемоги в Білорусі та Україні латино-польської культури, то, будь-що-будь, відкривала широку й блискучу можливість для цієї перемоги. Вона була неминуча не через те, щоб уніятські школи були вищі над школи православні, а через протегування від світського уряду.

Можна було сподіватися, що уніяти з перших-таки часів існування унії матимуть свої школи, хоч-би по ве-

¹⁾ Акты Зап. Росс.. т. IV, № 55, стор. 80.

ликих містах та містечках, тим більш, що сама унія, як офіційно казали її творці та ініціатори, за своє завдання ставила вивести „руський“ народ з нецтва. А втім насправжки цього не було. Чом у такому сумному становищі опинилася уніятська шкільна освіта на перших порах, не важко, гадаємо, відповісти. Унію запроваджувано з не аби-якими труднощами, дарма що й за допомогою від уряду. Завчасно було-б гадати про детальну внутрішню організацію унії, коли перед нею ще стояло фатальне питання: бути чи не бути? Натурально, що уніятська ерархія найперше подбала за те, щоб запровадити й зміцнити унію серед підлеглого їй кліру і підсилити свої катедри, які хиталися. Воно правда, уніяти відбирають у православних разом з церквами й школи, та це не впливало виключно з освітніх намагань уніятів. Православні школи існували при церквах, отже повинні були поділити долю цих церков. Окрім того, захоплюючи православні школи, уніяти тим самим намагалися обеззброїти свого ворога, позбавляючи його освітніх засобів. Тільки згодом, коли організацію унії взяли на себе базиліяни, і коли з зовнішнього боку становище унії видавалося трохи міцнішим, базиліянський орден дбає за уніятську шкільну освіту¹⁾.

Першими часами, як запроваджено унію, ми бачимо, що уніятське духівництво, підтримуване від уряду, лиш слабо намагається утворити свою шкільну науку. Ці спроби мали зовнішній та механічний характер. Попросту у відібраній від православних шкіл уніяти намагалися зміцнити своє навчання. Та легше було зробити перше, ніж друге, і, маючи шкільні будинки, уніяти не раз-у-раз мали достатні духовні й матеріальні засоби, щоб заступити своєю школою школу православну, яка існувала була перед тим. Насамперед в уніятів не було педагогічного персоналу з свого гурту. І справді, траплялися випадки, коли освітня діяльність уніятів полягала тільки в тому, що вони зруйнували православну школу, не утворюючи натомість своєї. У тумані займалася зоря шкільної освіти в уніятській

---

¹⁾ Докладніш про це ми казали в магістерській дисертації „Западно-руские униатские школы XVI—XVIII в.“ (Праці Білоруського державного університету, 1922, №№ 2—3, стор. 141—183)

Церкві... За приклад на це може правити історія берестейської школи.

26 червня 1597 року королівська грамота передала у відання еп. Іпатія Потія місцеву братську школу з тим, щоб у ній „лепший порядок и наука быти могли“, щоб утримувати вчителів та вбогих учнів, пожалувано новій уніяцькій школі села Торокань та Лісну у берестейському воеводстві¹⁾. Та ані цього року, ані дальшого у берестейській уніяцькій школі навчання не починалося. 23 серпня 1599 року король, затверджуючи, на прохання Іпатія Потія, за грецьким виходнем Петром Аркудієм, кандидатом на викладача берестейської уніяцької школи с. Торокань, казав про цю школу тільки, як за проєктовану: „кды коллегиум альбо семинариум для науки людей молодых религеи греческой там заложено будет“...²⁾ З цілковитим правом можна твердити, що уніяцької школи у Бересті не було й дальшими часами³⁾. У жалуваній ствердній грамоті короля Володислава IV уніяцькому виленському троїцькому монастиреві од 15 березня 1633 року на тороканську волость наводяться грамоти Сигізмунда III-го від 20 грудня 1613 року й од 2 вересня 1621 року, де сказано, що Іпатій Потій „упросил был у нас Тороканы на школу берестейскую, которое то школы не заложивши с сего свѣта зшол, а за его смертю тая школа в Берестьи фундована быти не могла“⁴⁾. Наступник Потіїв Йосип Вельямин Рутський усенькі свої сили й турботи скерував на те, щоб організувати й просвітити уніяцьке чернецтво, в якому він убачав запоруку могутности й слави уніяцької Церкви. До долі берестейської школи він поставивсь байдуже, і ми не бачимо, щоб мітрополіт уживав якихось заходів що-до відкриття цієї школи⁵⁾.

¹⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, № 122; пор. рукопис Держ. Публ. Книгозб., Польськ. Ф. 1, № 49. Informacya o Opactwach Wileńskim, Mińskim, Ławryszowskim, Mścislawskim, Pustyńskim; o Dobrach Torokaniach.

²⁾ Акты Зап. Росс., т. IV, № 142. Про долю цього фондуша див. докладніш у нашій дисертації, стор. 149, прим. 2

³⁾ Міркування з цього приводу ми були наводили у цитованій дисертації, стор. 149–150.

⁴⁾ Акты Зап. Росс., т. V, № 6.

⁵⁾ Правда, є якісь невизначні вказівки на те, що берестейська школа, яку захопили уніяти, функціонувала як семінарія для білого духівництва.

Трохи краще стояла справа з школою у Володимирі (Волинському). При соборній Успенській школі, при єпископській катедрі, ще задовго перед унією було засновано школу. Можна гадати, що за первісне й основне її завдання було готувати письменних священно й церковно-служителів. Та, звичайно, могла в ній навчатися й світська молодь. Гадаємо, що навчальна програма в цій школі не підносилася над елементами грамоти — умінням читати й писати й знанням церковного статута. У характері навчителя до цієї школи приставлено „установника“ соборної церкви. Уперше згадку про цю школу ми зустрічаємо під 1586 роком ¹⁾.

Та українське громадянство бажало було бачити у Володимиро-Волинській соборній школі щось більше, ніж елементарну школу грамоти. І справді, вже р. 1588 володимиро-волинський староста (князь Костянтин Острозький) подбав за те, щоб перетворити її на школу з грецькою мовою й двома бакалярами. Цього року соборне духовництво й місцевий єпископ Теодосій Лазовський приділили під школу „избу мурованную в замочку [єпископовому], а другу избу деревеную бакалярам до мешканья“. У цій

У поясненнях берестейського уніятського капітулу на питальні пункти мітр. Булгака сказано між иншим, що „добра тороканские“, віддані королівськими грамотами на семінарію [для білого духовництва, перебувають у віданні Аркудія, вирядженого на Русь з Риму, щоб заснувати семінарію Коли Аркудій повернувся до Риму, базиліяни захопили й семінарію і цей фондуш під своє управління „і тепер, замість білого духовництва, там учаться молоді люди чернецького звання“ (Акты Виленск. Археогр. Ком., т. XVI, № 231). Та думка в цій пам'ятці, очевидячки, така. Базиліяни взагалі не дбали про освіту білого духовництва, дарма що захопили були до своїх рук усі кошти, які приділив на це уряд. Під „семінарією“, що її захопили базиліяни, ми розуміємо шкільний будинок, де містилася колишня братська школа, якого передано уніятим так само під школу. Wołyniak запевнює, що Аркудій пильно працював на педагогічному терені у Бересті (див. його статтю „Z przeszłości Zakonu Bazylikańskiego na Litwie i Rusi — у часопису „Przewodnik naukowy i literacki“ 1904 r., t. 32, pag. 261). Та ми на це пристати не можемо, бо праці взагалі, а тим більш пильної, Аркудій не міг виявити у школі, де не проваджено навчання по тому, як її захопили уніяти.

¹⁾ Ор. Левицькій, Историческое описаніе Владиміра - Волинскаго Успенскаго Храма. Кієвъ 1892, стор. 75.

„ізби“ повинні були мешкати два бакаляри володимирської школи, що з них один мав навчати учнів „по грецку“, а другий — „по словенску“. Цих педагогів було, очевидно, добре забезпечено, бо на їхнє утримання призначені „всѣ люди епископские у мѣсте Володимери“¹). Року 1595 володимирська соборна школа здобула новий фондуш: на утримання „школы и казнодѣя при церкви столечной епископии Володимирское“ мали надходити прибутки з спаського монастиря (у Володимирі) і належних йому маєтків: фільварка („сельца“) Янова й земельних угіддів: Підгайці та Радоніж з кріпацькою людністю²). Року 1596 володимиро-волинський єпископ пристав до унії, а 20 лютого 1598 року він перетворив місцевий соборний „крилас“ на „капітулу“ на взірець римо-католицької („прикладом духовенства римского“). На утримання цієї капітули Потій призначив володимирський Спаський монастир з приналежними до його селами та маєтками, що передніш був „фондован на школу и казнодию на церковь столечную епископии владимирское“³). Гадаємо, що частина прибутків з цього монастиря по-давньому йшла й на школу, та такий обмежений фондуш не давав їй спромоги розгорнути своєї діяльності. Цього не міг не бачити сам Потій, що наступного вже року подбав за те, щоб краще забезпечити школу, призначивши на її утримання 2½ тис. польських злотих. Щоб ця грошова сума „не разошлась по „укам“, Потій позичив її панові Васи́леві Колтеві під заставу одного з його сіл („Калленики“) у маєткові Верховичі (Берестейського повіту), який давав на рік прибутку 250 злотих польських. Ця сума цілком повинна була йти на утримання володимирської соборної школи, себ-то „на bakalarza jakiego dobrego у на oprawie szkoły samey“. З тексту Потієвого фондушевого запису ми можемо бачити, які скромні вимоги ставив фундатор до цієї школи. Освіта в ній не була вища над елемен-

¹) Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. I, стор. 237.

²) Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VI, № 84, стор. 210.

³) Про уніятську капітулу, що її заснував Іпатій Потій у Володимирі Волинському. Труды Київ. Дух. Академії. 1869. II, стор. 498 — 512; Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. VI, стор. 210—211.

тарну — „jакę takę“, і тільки в майбутньому від своїх наступників Потій, сам зробивши що міг, сподівається кращого ¹⁾).

Коли Потій вмер († 1613 р.), володимиро-волинським єпископом зробився Іоаким Мороховський. Досить добре поінформований в справах уніятської Церкви, холмський уніятський єпископ Яків Суша характеризує Мороховського, як людину в „философии и богословии искусного“ — „vir doctissimus“ ²⁾). Є підстави гадати, що близько 1616 року володимиро-волинську школу реформовано в розумінні її наближення її до типу єзуїтських шкіл ³⁾).

Як ми побачимо з дальшого, уже в першій чверті XVII в. в уніятській Церкві утворилася була згуртована й дужа корпорація в особі базиліянського ордена, що став керувати уніятською шкільною освітою. До його відання перейшла й володимиро-волинська школа. Коли саме це сталося, точно датувати важко. Згодом базиліяни запевнювали, ніби вони з'явилися у володимирській школі, як викладачі, починаючи з 1616 року ⁴⁾). Та хоч це твердження й не розбігається з деякими, доволі точно встановленими фактами, усе-ж його треба обмежити: спочатку й після навчительський склад володимирської школи поповнювано часом не ченцями ⁵⁾). Остаточно зміцнили базиліяни тут своє становище не раніш як у другій половині XVII в. ⁶⁾).

¹⁾ Арх. Юго Зап. Рос., ч. I, т. VI, № 152, стор. 389; Труды Киевск. Дух. Акад. 1869, II, стор. 531—534, додаток 8; пор. Рукоп. Зб. Рос. Акад. Наук (Єп. Павла Доброхотова), тимч. № XII, а. 262.

²⁾ Nagasiewicz, Annales Ecclesiae Ruthenae. Leopoli. 1862, p. 317. Донесіння єп. Якова Суші до Риму р. 1664.

³⁾ Цитована наша дисертація, стор. 155.

⁴⁾ Наприкінці XVIII в. ректор Володимирської базиліянської колегії Петро Лапінкевич, даючи історичну довідку про цю колегію, писав між иншим отак: „ми, базиліяни, під благодійним впливом нових привилеїв, виховуємо й навчаємо латини у місцевому монастирі володимирському без жадної перешкоди, починаючи з 1616 року аж до цього часу, юнаків обох обрядів“ (Рукоп. Рос. Акад. Наук (Доброхот.). Тимч. № XII, а. 573—576).

⁵⁾ Див. цитовану нашу дисертацію, стор. 156—158.

⁶⁾ Н. Петровъ. Труды Киев. Дух. Академіи. 1870, II, стор. 478—479; 1871 р., I, стор. 302; Арх. Сборн., т. XII, Congr. Тогокан. 1667, Congr. Minska, 1690, Congr. Nowograd. 1703. Потвердження сказаному можна знайти в рукописному збірникові Держ. Публ. Книгозбірні Польськ. Ф. I,

Третю спробу уніятів організувати власну школу становить організація уніяцької семінарії при виленському троїцькому монастиреві. Вже через саме своє становище в столиці Литви виленська троїцька семінарія притягала була увагу свого фундатора мітрополіта Іпатія Потія. Вона мала почесну назву „митрополитального колегиума и семинариума“¹⁾. Та плани мітр. Потія, як ми побачимо далі, не здійснилися. По тому як мітр. Потієві не пощастило притягти на свій бік братство й школу, він випер їх поза огорожу троїцького монастиря. Православному братству Потій надумавсь протиставити братство уніяцьке, а школі — семінарію. Думка організувати при монастирі семінарію повстала була в Потія давно, бо ще 21 січня 1601 р. він дає на проєктований „семинариум“ фільварк Печерськ, що міститься в Оршанському повіті, з селами: Тарасовичі, Цвирково й Борсуки²⁾ — „для размноження хвали Божье в набоженстве руском, для твичения людей молодых так законных, яко и свецких“, з яких були-б згодом „люди, годные до услугования церкви Божое“. Та для нормального розвитку навчально-виховної діяльності нової семінарії цих коштів усе-ж було не досить. Фондуш Печерськ був суперечний: київо-печерська архімандрія відступала його семінарії дуже неохоче. Сумнівно навіть, чи користувалася будь-коли троїцька семінарія цим фондушем цілком і без перешкод. Інші земельні вгіддя, видані троїцькому монастиреві раніш на освітні завдання, відколи троїцький монастир перейшов до унії, відійшли до духівського монастиря й братської школи при ньому³⁾. Через те вже 5 квітня 1603 року у листі своєму до Лева Сапіги мітр. Іпатій Потій гірко скаржиться на те, що й тее зернятко, яке ледві припало семінарії, знищено, отже вбога й досі наша руська семінарія в майбутньому повинна покладати

№ 47—„Роміпнік“..., де з 1686 по 1730 р. ми зустрічаємо базилян, що так чи инакше стосувалися й до володимирської уніяцької школи. Надто див. стор. 39—46.

¹⁾ Арх. Сborn., т. IV, № 48, стор. 87; *ibidem*, № 59, стор. 119.

²⁾ Арх. Сborn., т. IV, № 48. Опис арх. ун. мітр. № 390 і 1900, пор. № 1864.

³⁾ Цитована наша дисертація, стор. 161—164.

надію тільки на Бога ¹⁾). На маєток Печерськ з його селами, що його мітр. Потій фундував на виленську „руську“ семінарію, коли він офіційно залишив звання кїво-печерського архімандрита (20 лютого 1605 р.) ²⁾, Печерський монастир заявив претенсію. Звідси зрозумілий Потіїв песимізм. Клопотання Сапіги й виленського римо-католицького єпископа Войни, що особливо симпатизував уніятській освіті, спонукало короля Сигізмунда III видати 20 лютого 1605 року спеціальну грамоту, яка залишала за м. Потієм маєтки Печерського монастиря, котрі були у великому князівстві Литовському ³⁾.

Незабаром поміж прихильним до унії духівництвом та виленськими православними міщанами розпочалася боротьба, що не раз-у-раз одбувалася на самому ідеологічному фронті. Боротьба ця чимало гальмувала життя нової семінарії. Хоч кінець-кінцем закінчилася ця боротьба дуже добре для уніятів, проте це була Піррова перемога. Ставши на чолі троїцького уніятського монастиря, архім. Йосип Вельямин Рутський бравсь до шкільної реформи з своїми особливими планами, де освіті майбутнього сільського духівництва приділювано не багато місця й уваги. Окрім того, виленська троїцька семінарія не мала надійного фондуша, потребувала певніших і сталіших засобів для свого існування. Друге десятиріччя XVII в. трохи чи не цілком зминало в боротьбі вищої уніятської влади з кїво-печерським монастирем з-за шкільні фондуші — Печерськ з його селами ⁴⁾). Можна доволі певно твердити, що року 1623 виленська троїцька семінарія вже не функціонувала ⁵⁾.

З сказаного видно, що власні освітні засоби уніятів за першої чверти віку історичного існування унії були мізерні. Не дурно на початку XVII в. виленські братчики

¹⁾ Archivum Sapiehanum, I, № 437.

²⁾ Король довгий час (аж до 22 лютого 1605 р.) не затверджував на посаді архімандрита Кїво-печерського монастиря Єлісія Плетенецького, що його обрали були православні.

³⁾ Опис арх. ун. мітр., II, № 1900, Акты Южной и Зап. Росс. II, № 16, стор. 30.

⁴⁾ Цитована наша дисертація, стор. 165—173.

⁵⁾ Архів уніятських мітрополітів, кн. VI, № 437.

мали за можливе гірко закидати уніятм: „Яка духовна користь для нас од згубної унії? Церкви руські православні по маєтках римо-католиків обернено на костьоли, уніяти — на римлян (католиків), вівтарні місця часто обертається на пекарні, шинки та мусулманські мечети, обряди церковні гудиться, духівництво перебуває в неуцтві, школи занедбані, мову слов'янську зневажається (jęz. wzgardzony), а з руської глузують (paśmiany); чернецтво принижено, права духовні зневажено, віру замечено ересями. Коли-б не було унії, то на любій нашій батьківщині не було-б заколотів, не було-б такої ворожнечі серед одного й того самого народу; одправа церковна була-б одна, хвала Божа по наших церквах зростала-б, школи цвіли-б буйним цвітом, книги церковні були-б справні, був-би у них (нині відпалих) і свій катехизис, а не було-б того, що нині, коли наш бідолашний руський народ у чужому potruł i truję¹). Коли навіть припустити, що православне братство подивилося на справу занадто песимістично, то все-ж у наведеному уривкові є чимала пайка історичної правди. Уніятм бракувало власних освітніх засобів, і через те вони, природньо, свої погляди скеровували туди, звідки їм насамперед можна було сподіватися собі допомоги. Трохи поперед ми вже згадували були за те, що дбаючи за пропаганду католицизму апостольський престіл в особі папи Григора XIII заснував скількись спеціальних папських семінарій, де папським коштом могли здобувати відповідну освіту й виховання юнаки різних національностей. Такі папські семінарії звичайно звалися алюмнатами, а учні в них алюмнами²). По деяких папських алюмнатах надано місця й для „руських“ юнаків ще перед унією (напр., в Атанасіївській колегії), а виленський папський алюмнат засновано спеціально для „руської“ молоді. Починаючи з XVII в., „руських“ юнаків можна було зустріти і по ин-

¹) Арх. Юго-Зап. Росс., ч. I, т. VII. Verificatia niewinności, стор. 336; пор. „Obrona verificaciey“, ibid., стор. 441.

²) Од дієслова alumno(are) вигодовувати, виховувати, звідси alumnus годованець, вихованець. Були в папських алюмнатах ще й конвіктори (convictores). Це ті самі вихованці алюмнату, але такі, що утримувалися приватним (або-ж своїм) коштом.

ших папських семінаріях. На жаль, у „каталогах“ папських семінарій алюмнів „руської“ національності позначено загальним терміном „*guthenus*“, релігійного-ж визнання їх не зазначено. Можна тільки здогадуватися, що це були уніяти. Немає спромоги точно з'ясувати, чи в усіх папських семінаріях навчалися уніяти на початку XVII віку, перед 1615 р., чи тільки по деяких, наприклад: у Римі, Вильні та Брунсберзі. Ми особисто гадаємо, що уніяти, надто вихованці Рутського, намагалися були дістатися до всіх алюмнатів, та не зівсіди їм це щастило. Рутський намагавсь був виряджати молодих ченців-уніятів для освіти до Кракова, до кармелітів босих, та цей захід не прищепивсь („*ale to do używania nie przyszło*“). Далі Рутський виклопотав в езуїтів і деяких р.-католицьких єпископів скількись місць в езуїтських колегіях у Каліші, Пултуску, Вильні та Брунсберзі¹⁾. Звісно, цих вакансій було не досить. По-друге, таке ласкаве ставлення до уніятів од вищезазначених осіб то була справа їхніх особистих симпатій до Рутського. Та в майбутньому уніяти так само легесенько могли й втратити одержані місця²⁾. Маючи на думці підсилити становище уніятів в алюмнатах, Рутський вдавсь року 1615 з відповідним клопотанням до Риму. У відповідь на це папа Павло V спеціальним „бреве“ приділив для уніятів 4 місця в грецькій атанасіївській колегії на кошти конгрегації пропаганди віри³⁾. Підчас цієї-таки подорожи Рутський бачивсь з генералом езуїтського ордена М. Віттелескі, що з ним він доволі щиро розмовляв про потреби уніяцької Церкви. Рутський справив був на Віттелескі чарівне вражіння. За цим промовляє лист езуїтського генерала до провінціалів, доглядачів (*praepositoribus*) та ректорів езуїтських. „Архієпископ руський Йосип так добре ставиться до нашого ордену, писав Віт-

¹⁾ Археогр. Сборн., т. XII, стор. 9. Congr. Nowogrodowicka, 1617 r., zesz. 1.

²⁾ Мабуть, ще мітр. Потій листувавсь був приватним способом з ректорами папських семінарій, та тільки деякі з них (Брунсберзька й Гратська) погодилися приймати уніятів (Рукоп. Рос. Акад. Наук (Доброхот.), тимч. № 61; Арх. ун. мітр., № 765; Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XVI, № 233).

³⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XVI, № 116; Theiner, Vetera monumenta, t. III, № 287.

телескі, що ми не повинні проминати нагоди, щоб не виявити, скільки є змоги, ознаки нашої любови (до нього). Через те ми бажаємо, щоб у тих наших селищах, якими він переїздитиме, його захоплено вітали, намагалися виявити належну любов та пошану й гостинність, при цьому уважливо розмовляли з ним і давали йому усяку втіху“¹⁾. Тоді-таки Віттелескі, на Рутського прохання, відпустив до нього двох єзуїтів, досвідчених у духовному житті, щоб вони напучували ченців-уніятів²⁾. Окрім чотирьох стипендій в атанасіївській колегії, уніяти цього-таки, 1615 року, дістали місця і в інших папських семінаріях (усього 22 стипендії). Отже, для уніятів було приділено: 4 місця в римській колегії св. Атанасія, 2—у Відні, 2—у Празі, 2—в Ольмюці, 6—у Брунсберзі й 6—у Вильні. Року 1617 мало не всі ці місця було вже позаміщено молодими ченцями-базилянами³⁾. Єзуїтські колегії, що відчинили свої двері для уніятів, були такі: Пултуська, Каліська, Виленська, Несвізька та Брунсберзька. Найпопулярніші серед них були колегії Пултуська, Виленська та Брунсберзька⁴⁾.

Цікаво встановити, хто саме з уніятів навчавсь по папських семінаріях (алюмнатах) та єзуїтських колегіях: чи клірики білого духівництва (saeculares), чи-ж молоді ченці (regulares)? Можна напевне сказати, що тільки ченців надсилано до цих алюмнатів та колегій. Найвища уніятська єрархія за описуваного періоду найбільше дбала за те, щоб зформувати кадр ученого чернецтва, з якого згодом виходили-б освічені архіреї. А що вакансій для базилян в алюмнатах та колегіях надано було все-ж не гурт, то тим важче було потрапити на ту чи іншу вакансію особам не чернецького звання.

На 1617 рік в уніятській Церкві утворюється стала чернецька організація, що де-далі захоплює до всіх рук

¹⁾ Опис арх. ун. мітр. I, № 391.

²⁾ Арх. Сборн., т. XII, стор. 9—10. Congr I, zes. 1.

³⁾ Арх. Сборн., т. XII, стор. 10; Памятн. полем. литер, т. I, стор. 286. „Оброна jedności“ (Русск. Ист. Библи., т. IV).

⁴⁾ Докладніш див. у нашій дисертації (Праці Біл. Держ. Ун-та, № 2—3, стор. 183—196).

домінантну роллю. Один з видатних діячів досліджуваної доби холмський уніяцький єпископ Яків Суша щиро заявляв, що базиліянський орден (zakon) й унію (jedność) тісно звязано один з одною: добробут одного збігається з добробутом другої. Історія базиліянського ордена це по суті історія цілої берестейської церковної унії. Чим були єзуїти для католицизму за періоду після Тридентського Собору, тим зробилися базиліяни для унії. Найважливіші й найцікавіші моменти в історії базиліянського ордена вже достатньою мірою висвітлено в цілій низці спеціальних розвідок. Багато уваги базиліянському ордену приділюємо й ми у своїй спеціальній праці „Западно-русские школы XVI—XVIII вв.“ Тепер базиліянський орден цікавить нас виключно однією стороною: як не аби яка культурна сила, що протягом двох віків зосереджував у своїх руках усеньку освіту в уніяцькому громадянстві. Базиліянський орден своєю зовнішньою й внутрішньою організацією намагавсь був кспіювати орден єзуїтський. Як єзуїти намагалися шкільну освіту зробити за основну функцію свого ордена, так і базиліяни скрізь і зівсиди силувалися підкреслити, що коли-б вони не почали працювати над шкільною освітою, то були-б з них „non baziliane sed blazniane“. Зосередивши в своїх руках чималі шкільні фондуші, базиліяни широко розгорнули свою шкільну діяльність у XVII—XVIII в., а коли року 1773 єзуїтський орден в Польщі та Литві зліквідовано, вони скористувалися й багатющою шкільною спадщиною єзуїтів... Організував базиліянський орден в уніяцькій Церкві так широко відомий в історії унії й, зокрема, уніяцької шкільної освіти мітр. Йосип Вельямин Рутський, цей „Атлант унії“ й „Атанасій Заходу“, як характеризують його сучасники. Рутський був наскрізь перейнятий глибокою пошаною перед римо-католицькою культурою. Тільки на вимогу єзуїтів, що їхню волю він мав для себе за обов'язкову, Рутський залишивсь уніятим, себ-то заховав східній обряд, чужий його душевному настроєві. Білорус зроду, що дістав закордонну освіту, вихованець Атанасіївської колегії, Рутський уявляв для своїх земляків тільки один тип освіти—єзуїтську педагогічну систему. Високе становище—сан уніяцького мітрополіта—давало

простір уніатові з примусу широко використати усі можливості, щоб насаджувати латино-католицьку культуру в „руських“ краях Польсько-Литовської держави. Свої освітні проекти Йосип Вельямин Рутський подав у своєму „Discursus'і de instaurando Ritu Graeco“..., до того подав їх так виразно й докладно, що в нас не може бути жадних вагань та сумнівів що-до орієнтації Рутського. Освітні ідеали Рутського лягли в основу усієї дальшої шкільної праці базиліянського ордену, через те згадаємо за них у найістотніших точках. Рутський визнає за єдино цінну ту освіту що сполучається з релігійним вихованням. Таку-ж освіту можуть дати тільки вчителі-ченці і, річ зрозумілива, не православні, а католики, або уніяти. Через те базиліянський орден, перше ніж відкривати в Білорусі та Україні, школи для світської молоді, повинен насамперед подбати про утворення кадру досвідчених і гідних навчителів-ченців. Для цього треба організувати школи для членів базиліянського ордену, де майбутні просвітителі білоруського й українського народів готуватимуться до своєї відповідальної й високої ролі. Вже аж тоді можна відкривати й школи для світської молоді, а так само й для підготовки білого духівництва. Рутського проект мало оригінальний. Його навчально-виховний план відтворює основні принципи єзуїтської освіти, неначе копія з єзуїтського ордену є й сам базиліянський орден¹⁾.

Обізнаючись безпосередньо з шкільно-освітньою діяльністю базиліянського ордену, ми переконаємося, що базиліяни справді дуже ретельно заходжуються коло освіти й виховання молодих членів свого ордену. Щоб підготуватися до майбутнього звання й до вступу до ордену, юнак насамперед уступав до так званого новіціяту. Це була

---

¹⁾ Рукописна збірка Рос. Акад. Наук (Доброхотова), тимч. № IX; П. Н. Жуковичъ, Житнеописание митр. Іосифа Вельямина Рутскаго, составленное митр. Рафаиломъ Корсакомъ, и сочинение Рутскаго объ улучшеніи внутренняго строя уніатской Церкви („Христ. Чт.“ 1909 р., серпень-вересень, стор. 1089 — 1108); Ф. Пурукъ, Уніатскій митрополитъ Рутскій (Журн. Мин. Нар. Просв. 1916, березень, стор. 128 і дд.). — Докладні відомості про митр. Рутського й його шкільно-освітній проект можна знайти в моїй цитованій попередю дисертації (III відділ, I-ий розділ).

установа, де кандидат до ордену відбував не тільки духовну підготову, а й виконував відповідну освітню програму ¹⁾. Щоб уступити до новіціату, треба було знати граматику, вміти читати по-„руському“ й по-латині ²⁾. Керувати новіціями в новіціяті доручувано спеціальній особі „магістрові новіціїв“, а йому на допомогу часом призначувано так званого „sociusz'a magistri“. Найперше й найбільше магістр новіціїв мав стежити за тим, щоб успішно посовувалося духовне релігійне виховання майбутнього базиляннина ³⁾. Звання магістра новіціїв було дуже відповідальне, і на цю посаду призначувано звичайно найавторитетніших і зарекомендованих з найкращого боку ченців. Новіціяти були не по всіх монастирях. Нам відомі такі новіціяти, що функціонували в XVII—XVIII вв. на території Білоруси та України: 1) виленьський (його заснував сам Рутський), 2) битенський (особливо популярний в ордені); 3) жировицький, 4) березвечський, 5) полоцький, 6) білостоцький, 7) володимиро-волинський, 8) дубенський, 9) дерманський, 10) мелецький, 11) низкиничський, 12) почаївський, 13) супрасльський та 14) холмський.

До новіціату приймали молодих людей не молодших од 15 років і не старших од 26 років, дітей шляхетних батьків і вільних станів, завдовольного здоров'я, гарних розумових здібностей й моральних. Коли закінчувався призначений для новіціятського іспиту термін (1 рік і 6 тижнів), молодий новіцій мав складати чернецькі обітниці: послуху, некорисливости, цнотливости й нечесто-

¹⁾ Унутрішнє й зовнішнє життя базилянських новіціятів було організовано за тими приписами, які висловлені в папській буллі від 19 березня 1603 р. і були обов'язкові узагалі для новіціятів усіх чернецьких орденів у католицькій Церкві. *Indulgentiae, brevia, decreta summarum pontificum et S. S. Congregationum*. *Poczaiovii 1776*, p. 117—129.

²⁾ Арх. Сб., т. XII, Congr. XXVI, zes. 6; *pop. Szkoła bazylińska... dla dobrego wychowania nowicjuszów i Professorów*. *Ż. Ś. B. W. przez księdza Piotra Mennitego*, Wilno, 1764 r., Rozdział IV, p. 23.

³⁾ Детальні правила для магістра новіціїв викладено в Кодексі базилянських конституцій у відділі „*Regulae magistri novitiorum*“ і полягають вони ось у чому: він (магістр) повинен „*novitio sed ocere, observantiam disciplinae monasticae ab iis erigere*“ (Рукопис з книгозбірні Петербурзької Духовної Академії № 521 (Б ¹/₆), а. 101, що надійшов з збірки проф. М. О. Кояловича).

любности. За папською буллою 19 березня 1603 року, новіцій, виголосивши чернецькі обітници, щоб більше ствердитися в чернецькій дисципліні, повинен був одбути курс трирічного виховання у другому (додатковому) новіціяті, улаштованому окремо від основного. Ми певно можемо твердити, що при базиліянських монастирях таких додаткових новіціятів не було.

Давши чернечі обітници, новіцій робивсь повноправним членом базиліянського ордену. Коли з його була людина освічена, то його відразу-ж призначувало на якусь відповідну до його освіти посаду. Та коли освітній ценз молодого базиліянина не перевищував знання граматики й узагалі основних елементів грамоти, то „з професії“ він починав свою навчальну діяльність по різних кляшторах, де були монастирські школи. Слід пам'ятати, що в тому чи іншому окремому монастирі викладувало тільки одну котрусь дисципліну; через те, щоб здобути повну й цілком закінчену освіту, молодий базиліянин повинен був побувати в кількох монастирях. Дбати про заснування власне чернечих шкіл базиліянський орден починає вже 1617 р., себ-то на самісінькому світанку свого, що згодом так широко розгорнулося, життя. Чернечі базиліянські школи були двох типів: 1) підготовчі й 2) спеціальні, підвищеного типу. У підготовчих школах молодих людей, що готувалися до новіціату, навчали елементів грамоти, зокрема вони повинні були ґрунтовно вивчити латинську мову. По школах підвищеного типу виучувало такі дисципліни: риторику, філософію та богословіє. Переважну увагу приділювало курсам морального богословія. Був один час проект організувати студії „теології моральної“ в усіх великих монастирях ордену. Обираючи курси, радилося звертати увагу на природній нахил вихованця-ченця. Зокрема, на території Білоруси та України ми знаємо такі чернечі студії: 1) виленську школу (богословську), 2) польську (богословсько-філософську), 3) жиривицьку (філософсько-богословську), 4) сутківську (ошмянського повіту, богословську), 5) битенську (риторичну та богословську), 6) аннопільську (риторичну), 7) тороканську (граматичну), 8) вербилівську (риторичну та богословську), 9) супрасль-

ську, 10) даревську, новогрудського повіту (богословську), 11) ляденську (богословську), 12) менську, при Духовому монастирі (богословську), 13) борунську ошмянського повіту (богословську), 14) білостоцьку (риторичну), 15) львівську, при Георгіївському монастирі (богословську), 16) почаївську (богословську), 17) кам'янець-подільську (риторичну та богословську), 18) теребовельську (богословську), 19) сатанівську (богословську), 20) лаврівську (богословську), 21) любаргьку (богословсько-філософську), 22) луцьку (філософську), 23) замостську (філософську), 24) збаразьку, у Галичині (філософську, 25) гощанську (риторичну), 26) загаєцьку, на Волині (риторичну), 27) уніївську, у Галичині (риторичну), 28) овручську (математичну).

На навчальній програмі й виховній системі чернечих базиліянських студій ми не спинятимемось, бо ці школи мали характер спеціальний. Завважимо тільки, що й та і та страшенно скидаються на школи єзуїтські подібного-ж типу. Докладно про внутрішню організацію чернечих базиліянських шкіл трактує цитований вже в нас базиліянський „Codex constitutionum“, надто такі його відділи: „Regulae provincialis“, Regulae rectoris gymnasiarchae, sive prefecti studiorum“, „Regulae communes professoribus cum theologiae, tum philosophiae“ та ин. ¹⁾

Хоч базиліянський орден і докладав дуже багато зусиллів, щоб якісно й кількісно поліпшити освіту своїх членів, усе-ж білорусько-українські школи були значно нижчі від тих освітніх засобів, які мали латиняни. Тим-то і в XVII і в XVIII в. базиліянський орден і далі клопочеться в Римі за те, щоб уніятам було надано нові й залишено за ними старі місця по різних закордонних папських алюмнатах та єзуїтських колегіях. При цьому усі надані уніятам місця орден заміщує виключно своїми членами. Звичайно було так. Випробуваний у правилах чернечого життя в новіціятах, одбувши далі певний цикл наук по різних базиліянських кляшторах, молодий базиліяннин, часом уже зарекомендувавши себе з позитивного боку

¹⁾ Докладніш і детальніш подаємо ми історію чернечої базиліянської освіти у своїй магістерській дисертації: Западно-русские униатские школы XVI – XVIII в.

в ролі педагога, їхав, щоб далі вдосконалюватися в науках, або до одного з папських алюмнатів, або-ж до езуїтської колегії. В XVII та XVIII в. для базиліян білорусів та українців були по-давньому відкриті такі алюмнати й колегії: грецька колегія св. Атанасія в Римі, виленський папський алюмнат, брунсберзька колегія, ольмюцька колегія, пултуська колегія, празька колегія. Знову надано учням уніятим скількись місць коштом конгрегації пропаганди віри, що її заснував був у Римі папа Урбан VIII р. 1627. У Римі, при церкві св. Сергія та Вакха, при базиліянській резиденції, що там існувала, так само жила уніяцька молодь з Білоруси та України, яка навчалася в римській колегії св. Атанасія. Ми знаємо випадки, коли уніяти діставали освіту і в львівській театинській колегії. Слід одзначити, що уніятів не раз-у-раз добре приймали як в алюмнатах, так і в колегіях. Нам відомі численні випадки, коли адміністрація алюмнатів і, надто, езуїти всебічно намагалися не допустити уніятів до цих алюмнатів та колегій. Проте тодішня вища західньо-європейська освіта, нехай і з великими труднощами, усе-ж діставалася до різних закутків Білоруси та України. Можна було-б назвати цілу низку вчених білорусів та українців, що навчалися були по закордонних алюмнатах та колегіях і виконували підсильну на той час для них працю на своїй батьківщині.

Отак готувалися майбутні навчителі білорусько-української молоді світської. До історичного огляду цих світських базиліянських шкіл ми й переходимо.

Шкільну освіту світської шляхетської білорусько-української молоді базиліянський орден мав за своє основне завдання і, як ми свого часу вже казали за це, базиліяни тут були послідовні. Перші кроки базиліян у галузі шкільної освіти треба застосуваги до року 1613, коли, у відповідь на відповідне прохання Рутського, король Сигізмунд 31 березня дозволив троїцьким базиліянам засновувати свої школи. Що, говорилося в королівській грамоті, „школ порадных для твиченя людей молодых нигде в тых панствах и набоженствѣ греческом не было, для чего в народѣ руском неумеетность и невѣрных рѣчей до вѣры

и до збавеня належаних, также и неспособность до услугованя нам господарю Речи Посполитой была“, то король, маючи дбати за благо всіх своїх підданців, дозволяє цим привилеем троїцьким базиліянам „школы в том панствѣ нашом, а меновите в Новгородку, в Менску и по инших мѣстех наших где бы се тым иноком найспособнѣй видѣло, фундовати и в тых школах учыти всих наук, водлуг пре-моженя их языком кгрецьким и руским“. Щоб молодь охитніш училася по цих школах, король надає школам „вси правы, вольности и привиллегии“, якими користувалися римо-католицькі школи в Польсько-Литовській державі. Окрім того, цим майбутнім школам надавано право самоврядування й невідлеглисть місцевому судові. „До тых школ и которые се в таких школах учыти будут, никто з урадов наших местских, кгродских, земских и головных трибунальных дѣла никакого мети, а ни их судити не мают“. Тих-же школярів, котрі у чомусь завинили, треба відсилати „до старших их школных“¹⁾...

Діставши такого королівського привилея, що урівнював базиліянські школи з езуїтськими, базиліяни вирішили здобути відповідну санкцію з Риму. Очевидячки, того-таки року Рутський вдавався до Риму, і р. 1615 3 грудня папа Павло V дозволив Рутському „улаштувати, здобувати й засновувати“ без жадної перешкоди у відповідних місцях Руси (розум. „руські“ краї Польсько-Литовської держави) різні школи, щоб напучувати молодь у добрих науках. Окрім того, щоб учні ретельніш працювали над науками, папа надав цим школам усі ті пільги, милості й привилеї які мали й учні в езуїтських школах²⁾.

Тепер базиліяни могли вже сміливіш заходитися організувати свої школи, і близько року 1616 вони мали дві школи для світської молоді: у Новогрудку та Менську. Як перша спроба, школи ці були за об'єкт особливої уваги з боку ордена. Через те року 1617 на першому з'їзді (конгрегації) представників базиліянського ордена ухвалено, щоб новозасновані в двох місцях (у Новогрудку та Менську)

¹⁾ Акты Южной и Зап. Россіи, т. II, № 45; Опис арх. ун. мітр., т. I, № 384.

²⁾ Harasiewicz, Annales Eccl. Ruthenae, p. 361.

світські школи не тільки існували, а й поширювалися¹⁾.

Перші кроки Новогрудської базилианської школи позначилися деякими неприємними для неї подіями. Року 1616 відбулися сутички у новогрудських базилиан з місцевими кальвіністами, що переманювали до себе не тільки уніяцьких школярів, а й учителів. Базилиани вдалися були до суду, але новогрудський суддя (Ф. Евлашевський) загрозив самим-таки позивачам. Року 1632 заснували свою колегію в Новогрудку єзуїти, і над базилианською школою ще більші зависли хмари. Погромивши року 1638 кальвіністів і по дорозі православних²⁾, єзуїти слідом за тим узялися й до базилиан. Не аби-якого вдару єзуїти завдали новогрудській базилианській школі тим, що почали відтягати від неї учнів. Сталося як звичайно: тимчасом як єзуїтська колегія була повнісінька учнів, базилианська школа порожніла й ледві-ледві існувала. Зовнішні обставини сприяли єзуїтам. Близько 1655 року новогрудську базилианську школу сплюндрувало було московське військо, базилианський орден зазнав чималих витрат, щоб її відновити. Постраждала, звичайно, підчас цього погрому й єзуїтська колегія, та єзуїти мали куди більше засобів, щоб швидко відновити свою колегію. І от, поки базилиани набиралися сили, єзуїти не відтягаючись відновили свою школу й перехопили у своїх товаришів їхніх учнів. Орденська влада скаржилася була до Риму, що єзуїти так ставляться до уніяцьких шкіл, та нічого з того не вийшло.

Одночасно з новогрудською засновано базилианську школу для дітей місцевої шляхти у Менській при козмодем'янівському монастирі. Як і новогрудська, менська школа була за об'єкт для особливої уваги ордену. Школа складалася з двох клас. Першу, нижчу класу менської школи наші джерела звать „руською“, і викладав у ній світський бакаляр, друга, вища класа звалася „латинською“, і викладати там могли тільки ченці-базилиани. Звідси ми висноуємо, що в менській базилианській школі навчання проваджено білоруською мовою.

¹⁾ Археогр. Сборн., т. XII, Congr. I, zesz. 8.

²⁾ Опис арх. ун. мітр., т. I, № 692. Згідно з деякими натяками в цитованому джерелі, у цьому погромі, очевидно, брали участь і базилиани.

Зовнішнє життя менської базиліянської школи вже року 1617 позначилося великим погрсом, що його вчинили учні-уніяти над школярами братської православної петропавлівської школи¹⁾. Наприкінці першої половини XVII в. менська базиліянська школа досягла свого найвищого розквіту, та цей розквіт ставсь разом з тим і за початок бід для неї. Захоплюючи до своїх рук шкільну освіту по всіх більш-менш великих пунктах Польщі та Литви, осідаючи по різних місцях і в „руських“ землях Речи Посполитої, єзуїти, хоч і трохи опізнившись, опинилися, нарешті, і в Менську. Близько 1650 р. засновано єзуїтську колегію в Менську, і вона, звісно, не могла не підривати значіння скромної базиліянської школи. Тяжкі політичні події ще більш сприяли тому, що менська базиліянська школа занепала. Р. 1655 Менськ здобуло московське військо під командою князя Хворостініна. Коли воно тікало назад, базиліянський монастир і шкільні при ньому будинки, що їх ворог пристосував був під фортецю, було зруйновано. Ворожі гарматні не пошкодували й єзуїтських будинків... Та багатий орден потрапив надзвичайно швидко відновити зруйноване... Знову сталася та самісінька історія, яку можна було спостерегати і в Новогрудку. Маючи спеціального дозвола збудувати школи в Менську та Новогрудку, базиліяни на берестейській конгрегації 1666 року ухвалили були вдатися з спеціальною скаргою на єзуїтів до Риму, до конгрегації пропаганди віри і з проханням про те, щоб єзуїтам узгалі заборонено було мати школи в Менську, бо орден мав його за центральний пункт білоруської уніяцької людности²⁾. А втім ні звідки не видно, щоб менську базиліянську школу було відновлено після погрому 1655 року. Навпаки: те що деякі уніяти навчаються в Менську саме іменно в єзуїтській колегії³⁾, промовляє швидше за тим, що базиліяни не мали в Менську своєї школи.

¹⁾ Собрание древних грамотъ и актовъ городовъ Минской губ., православныхъ монастырей, церквей и по разнымъ предметамъ“, № 62, стор. 104—107.

²⁾ Археогр. Сборникъ, т. XII, Congr. XVI, zes. 1.

³⁾ Рукописна збірка Держ. Публ. Книгозбірні, Польськ. F I, № 47. Pomnik abo wizerunk smertelnosci ludskiej... р. 97, 215—216; пор. Опис арх. ун. мітр. II, № 3105.

Збереглися відомості про базиліянську школу для світської молоді в Пинську. Її відібрано у православних 1631 року 21 серпня разом з церквою св. Федора ¹⁾. Школа ця функціонувала протягом чималого часу. Будь-що-будь, згадку про неї ми знаходимо й під 1755 роком, коли ігумен пинського богоявленського (православного) монастиря Стефанович позивав до суду місцевих уніятських учнів, що раз-у-раз кривдили православних ченців ²⁾.

У другій половині XVII в. існувала уніятська школа і в місті Бересті. Свого часу ми казали про те, що перша спроба уніятів утворити власну школу в Бересті не мала успіху, дарма що мітр. Потій відібрав був у православних шкільного будинка колишньої братської школи, забезпечив проектовану школу матеріально й настановив туди за навчителя освіченого уніята Петра Аркудія. Року 1613, у ніч з 4 на 5 липня велика пожежа в Бересті знищила призначеного для школи будинка, і справу про відкриття школи знову відкладено на невизначений час ³⁾. Мабуть вже близько половини XVII в. берестейську уніятську школу було відкрито. Вона містилася при базиліянському петропавлівському монастиреві, і навчалася в ній найбільше шляхетська молодь. Незаможні школярі, щоб прохарчуватися, жебрали, і з них часом глузували, ба навіть завдавали їм стусанів неприхильні особи ⁴⁾.

Елементарна школа існувала при базиліянському монастирі у м-ку Рожані, Слонимського повіту, на Гродненщині. Організовано її, мабуть, у другій половині XVII в. коштом місцевих дідичів-фундаторів ⁵⁾. Таку саму елементарну школу заснували уніяти і в Могилеві. Тут, як свого часу ми вже казали, існувала була братська школа, що її року 1601 захопили уніяти. Року 1618 православним міщанам пощастило відборонити шкільного будинка, але

¹⁾ Арх. Сборникъ, т. VI, № 57, стор. 110.

²⁾ Акти городищенського (Городище — поблизу Пинська на Менщині) бенедиктинського кляштора. З рукописів київської дух. академії, Муз. № 566.

³⁾ Акты Вилен. археогр. ком., т. XXXIII, № 148, стор. 196.

⁴⁾ Акты Вилен. археогр. ком., т. VI, № 141, стор. 456—458.

⁵⁾ Археогр. Сборникъ, т. IV, стор. 201—204.

тільки на короткий час, бо року 1621 уніяти вже вдруге опанували як його, так і шкільний фундуш ¹⁾).

Спроба уніятів організувати школу у Більську (на Гродненщині) була марна. На початку XVII в. уніяти відібрали були у православних місцеву братську школу, та, за універсалом короля Володислава IV від 14 березня 1633 року, повинні були її повернути ²⁾). Правда, у вересні того-таки року школу знову відібрано у братства, але р. 1636 воно знову потрапило її відборонити ³⁾). Це була єдина школа в Більську, і в ній навчалася й католицька й уніяцька молодь ⁴⁾).

Організувати школу для світської молоді в Полоцьку базиліянам не пощастило: змагатися з місцевою єзуїтською колегією була їм не сила. Та при жіночому базиліянському монастирі у Полоцьку існувала бурса для дівчат шляхетського стану, де вони діставали й відповідну їхньому становищу освіту ⁵⁾).

Декілька світських базиліянських шкіл організовано в XVIII в. Коли ми говорили про базиліянські чернечі студії, то називали між иншим й жировицьку школу. У ній разом з ченцями-базиліянами навчалася й світська молодь з околичної шляхти. Та в другій половині XVIII в. такий різнорідний склад учнів визнано за незручний. Для молодих базиліян при жировицькому монастирі утворено спеціальні філософські студії, а для світської молоді відкрито риторичні класи ⁶⁾), що їх близько року 1774 доповнено класами філософії. Під цей час у жировицькій школі було порівнюючи чимало учнів: у ній навчалася аж до 300 учнів ⁷⁾). Так само і при полоцькому монастирі в XVIII в. по-

---

¹⁾ Ibidem, т. II, № 30.

²⁾ Ibidem т. II, № 101, 102; Опис арх. ун. мітр., I, № 630; Архивъ Юго-Зап. Рос.. ч. I, т. VI, № 267.

³⁾ Археогр. Сборникъ, т. II, № 103; Опис арх. ун. мітр., I, № 667.

⁴⁾ Ibidem, т. II, стор. 254—256.

⁵⁾ Акты Вилен. археогр. Ком., т. XVI, № 227, стор. 425.

⁶⁾ Опис арх. ун. мітр., I, 3105.

⁷⁾ Проф Н. И. Петровъ, Очеркъ исторіи базилианскаго ордена. Труды Киевской Духовной Академіи, 1871 р., III, стор. 154.

руч чернечих філософсько-богословських студій, існувала школа й для світської молоді ¹⁾).

Близько 1740 року перенесено школу з містечка Вишнева до Борунів до місцевого базиліянського монастиря. Вона складалася з трьох клас, і навчальну її програму становили такі дисципліни: читання, письмо, початки граматики польської та латинської мов, арифметика, початки релігії і географія. Гуртожитку при школі не було, і учні жили по квартирах у борунських міщан ²⁾. Педагогічна справа борунських базиліян, очевидно, налагоджувалася, і вони вирішили офіційно її зміцнити. Року 1744 вони вдалися до короля Августа III з проханням, щоб він дозволив їм відкрити у Борунах при монастирі школу для навчання світської молоді, бо за браком шкіл поблизу шляхтичі поневолені віддавати свої діти до далеких шкіл, а це зв'язано з чималими труднощами. Тимчасом здібні до науки (ad literaturam) діти без належної освіти (w naukach poloru) робляться некорисні (sterilescent). Король, маючи таке прохання за корисне для служилої шляхетської молоді, 1 листопада того-таки (1744) року дав борунським базиліянам привілея, що згідно з ним вони могли без перешкоди заснувати в Борунах: „школи латинські та слов'янські аж до філософії включно“ на зразок (ad pogram) інших шкіл, що існують у Польсько-Литовській державі ³⁾... Борунська базиліянська школа була одна з найлюдніших: близько 1774 року у ній навчалася аж до 300 молодих людей з околиць шляхти ⁴⁾).

Функціонувала наприкінці XVII й початку XVIII в. невеличка школа при березвечському базиліянському монастирі. Її існування тісно зв'язано з ім'ям доволі відомого в історії уніятської письменності мітрополіта Лева

¹⁾ Про це докладніші відомості є в нашій магістерській дисертації — Западно-русские униатские школы XVI — XVIII в.

²⁾ Архивъ Литовской Духовной Консисторіи. Визиты борунскаго базиліанскаго монастыря 1804 и 1823 годовъ

³⁾ Рукописна збірка Рос. Акад. Наук (Доброхот.). Тимч. № XIX, а. 289—290.

⁴⁾ Н. И. Петровъ, Очеркъ истории базиліанскаго ордена, Труды Киевской Духовной Академіи. 1871, III, стор. 154.

Кішки. Бувши суперіором (настоятелем) березвечського монастиря, Лев Кішка заснував там невеличку школу, де спеціально призначений для цього викладач (lector) навчав місцеву молодь філософських наук. Та ця школа існувала недовго, — аж доки вдерлося до меж Білоруси московське військо року 1705 ¹⁾. Згодом, до 1773 року, ми не бачимо в Березвечі жадних слідів щоб там існувала школа.

Скількись слів треба сказати про подубіську базилянську школу, що належала була довший час до категорії елементарних базилянських чернечих шкіл. Року 1789 базиляни подубіського кляштора вдавалися до уряду й Едукаційної комісії з проханням дозволити їм відкрити у себе світську (публічну) школу замість парафіяльної, що вже існувала. Едукаційна комісія року 1792 завдовольнила це прохання. Та тільки близько 1797 року, вже після третього розбору Польщі, базиляни в Подубісах відкрили публічну школу ²⁾.

Наприкінці нашого короткого нарису історії білоруських базилянських світських шкіл зробимо скількись загальних завважень про ушачську школу. Року 1748 8 травня вешнянський тивун Каспер Фронцевич одписав ушачським базилянам земельну ділянку, пляц для шпиталю та школи, ще шість інших пляців і 1000 талярів на влаштування капели та школи. Як гадав фундатор, школа при ушачському базилянському монастиреві повинна була правити за розсадник письменности серед околичньої молоді ³⁾. Своєю навчальною програмою ця школа навряд щоб підносилася над рівнем елементарних шкіл.

Переходимо до огляду українських базилянських світських шкіл і насамперед спинимо свою увагу на володимиро-волинській базилянській колегії. Це — відома вже нам володимиро-волинська уніятська школа. Становище цієї школи великою мірою покращало в останній чверті XVII в., коли завдяки мітр. Левові Шлюбіцові-Заленському поширено її програму (додано філософські

¹⁾ Цитов. рукописна збірка Держ. Публ. Книгозб. Ф, I, 47. Pominnik..., p. 167.

²⁾ Wiadomość o stanie klasztoru Bazyliańskiego Podubiskiego... року 1823 (з рукописного відділу книгозбірні св. Синода).

³⁾ Акты Вилен. археогр. Ком., т. XI, № 164, стор. 520.

класи) і притягнуто кращий адміністраційно-педагогічний персонал. Не дурно один сучасник (баз. Ян Олешевський) мав за можливе казати про мітр. Лева Шлюбіц-Заленського, що „його зусиллями латинські школи у Володимирі цвіли рясним цвітом“¹⁾. Під цей час володимирівинську базиліянську колегію було обставлено цілком пристойно й з матеріального погляду. „Коли ми, базиліяни, писав в одному з своїх фундушевих записів мітр. Заленський, не матимемо матеріальних засобів для освіти молоді, то не зможемо утримувати й шкіл, а без шкільної освіти ми будемо „*non basiliane, sed blazniane*“²⁾... Та такий розквіт у життю володимирської колегії не був довгий. На початку XVIII в. через непорозуміння, які існували між мітр. Левом Кишкою та адміністрацією колегії, навчальна справа в колегії стояла не високо, дарма що колегія зветься часом навіть академією³⁾. Щоб поповнити свою освіту, учні з володимирської базиліянської колегії вступали до інших краще впорядкованих колегій⁴⁾.

Сороковими роками XVIII віку шкільні будинки володимирської базиліянської колегії знищила пожежа. У полум'ї загинули усі жалувані листи й привилеї школи. Тим-то року 1746 володимирські базиліяни вдалися були до короля Августа III, з проханням відновити погорілі документи. Король спочутливо поставивсь до цього прохання й 8 листопада дав ствердного привилея володимирським базиліянам утримувати у Володимирі „школи латинські“, де могли-б викладатися науки „*inclusive do filozofii*“. При цьому володимирська базиліянська школа зберегала усі пільги й привилеї, звичайні для шкіл подібного типу. Під загрозою грошової пені (1000 червоних злотих) та інших кар заборонювано будувати інші школи, як у самому Володимирі, так і на віддалі 5 миль од нього⁵⁾.

¹⁾ „Роміпник“, цит. рукописна збірка, р. 39—46.

²⁾ Рукоп. збірка Рос. Акад. Н. (Доброхот.), тимч. № VI, а. 69.

³⁾ Автобіографіческія показанія Арсенія Маціевича (Б а р т е н е в ь, Осьмнадцатый вѣкъ, Москва 1868, стор. 361—365).

⁴⁾ Ibidem, стор. 361—362.

⁵⁾ Рукоп. збірка Рос. Акад. Н. (Доброхот.), тимч. № XIX, а. 290—291; Арх. Юго-Зап. Росс., ч. I, т. IV, № СХСІХ; в академічному рукописному збірникові королівський привилеї датується 1 листопада 1744 р., і видано його не в Варшаві, а в Гродні.

Трохи згодом, року 1768, цього привілея Августа III знову ствердив король Станіслав-Август¹⁾. Живовидячки, під цей час базиліянській володимирській колегії загрожувала якась небезпека, і, найімовірніш, у Володимирі намагалися були влаштувати свою колегію єзуїти, що для них року 1755 слонимський староста Ігнатій Садовський збудував тут монастир та костьол.

За описуваного періоду в учбовому ладові володимирської колегії сталася ґрунтовна зміна. Чимало поширено навчальну програму колегії: у ній почато викладати й філософські дисципліни. Колегія зробилася шостикласова: 1) інфіма, 2) граматики, 3) синтакса, 4) поезія, 5) риторика й 6) філософія. Викладувано у ній і німецьку мову²⁾. Як бачимо, програма володимирської базиліянської колегії була аналогічна програмі єзуїтських шкіл подібного типу.

Шкільну дисципліну в колегії підтримувано зовнішніми заходами, і звичаї шкільної молоді не були м'які. Для мирних міських мешканців „студент“ місцевої колегії то був справжній жупел. Не дурно року 1765 володимирські мешканці скаржилися королівським ревізорам на те, що вони раз-у-раз побоюються, чекаючи битв і нападів од свавільних і нічим не стримуваних „студентів“. Надто страждала від буйних школярів єврейська людність міста³⁾. Своєю чергою й городяни, розлючені на войовничих „студентів“, при нагоді завдавали їм образ та побоїв⁴⁾.

Очевидячки, на початку XVIII в. до уніятів перейшла й гошанська школа. Навчальна програма в ній спочатку не була широка. У ній були самі риторичні класи, і близько року 1773 навчалосся в ній 100 учнів⁵⁾.

¹⁾ Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. IV, № СХСІХ, стор. 458—460.

²⁾ Арх. уніят. мітр., кн. ІХ, № 550.

³⁾ Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, t. II, p. 872; О р. Левицкій, Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского Храма, стор. 83.

⁴⁾ Актова книга Київського центр. архіва, № 1026, а. 1464.

⁵⁾ Труды Киевской Духовной Академии. 1871, III, стор. 154; пор. 1868, жовтень, стор. 112, прим. 1.

Близько 1758 року організовано школу при любарському базилянському монастирі¹⁾). Тільки-ж про час, поки вона не перейшла до відання Едукаційної Комісії, ми маємо за неї небагато відомостей.

У середині XVIII віку, мабуть року 1749, князь Станіслав Любомирський заснував був базилянську школу з Шаргороді разом з базилянським монастирем, як каже фундушевий запис „для освіти молоді“²⁾). Можна гадати, що фундаторову волю виконано, і школу відкрито незабаром-таки по тому, як видано фундушевого запису. Року 1763 на білостоцькій провінційальній капітулі був і ректор шаргородської базилянської школи Платон Гутц³⁾). Близько 1774 року у цій школі навчалось вже аж до 400 учнів⁴⁾).

Навчалась світська молодь і в школі при бучачському монастиреві, де викладувано філософські науки, хоч, згідно з фундаторовою волею, тут найбільше повинні були готуватися майбутні парафіяльні панотці⁵⁾). Близько половини XVIII віку організовано школу при базилянському гуманському монастиреві. Соймова конституція 1768 року (на прохання послів брацлавського воеводства) затвердила гуманську базилянську школу⁶⁾). Та перші дні існування цієї школи позначилися були тяжкими для неї подіями. Підчас гуманської різанини 1768 р. гайдамаки поперерізували не тільки ченців-базилян, а й шляхетську шкільну молодь⁷⁾).

---

¹⁾ Wołyński, Spis klasztorów unickich bazylianów w W.-Wołyńskim, р. 49—50. Опис арх. ун. мітр., II, № 3030; Труды Киевской Духовной Академія. 1871, III, стор. 154.

²⁾ Арх. Юго-Зап. Рос., ч. I, т. IV, № ССIII, стор. 473—475.

³⁾ Труды Киевской Духовной Академія. 1871, III, стор. 154.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Арх. ун. мітр., кн. IX, № 538, 539, 543, а. 148—154; пор. ibidem, № 537. Лист Миколи Потоцького від 28 травня 1763 року до Чарторийського з Бучача (а. 147).

⁶⁾ Lukaszewicz, Historia szkół... т. IV, стор. 264—265; Сборникъ матеріаловъ для исторіи просвѣщенія, т. I, стор. 512; Indulgentia, brevia, decreta, II, 31.

⁷⁾ Костомаровъ, Послѣдніе годы Речи Посполитой, СПб, 1905, стор. 82; сучасний опис гуманської різанини, витягнений з актів гуманського монастиря 9 (20) липня 1768 р. Арх. ун. мітр., кн. IV, № 139, а. 36—42.

Очевидячки ще в першій чверті XVII віку покладено початок шкільній освіті уніятської молоді у Холмі, бо двадцятьма роками цього віку уніятська школа в Холмі безперечно існувала. Відомо, напр., що року 1628, 28 листопада, холмський жид Абрам Савінський позивав був до холмського гродського суду ректора уніятської школи Захарію Острожика й його брата Федора (служника мітрополіта Рутського) за те, що вони напали ввечері 23 листопада на його господу, повибивали вікна й учинили низку інших насильств¹⁾. Гадаємо, що ця школа належала до звичайного типу елементарних шкіл при манастирях. Трохи згодом, року 1639, у Холмі при соборній церкві еп. Методій Терлецький засновує уніятську гімназію²⁾, а 7 червня 1640 року нова уніятська гімназія дістала ствердну грамоту від короля Володислава IV³⁾. А що новій гімназії загрожувала небезпека від єзуїтського та піярського орденів, які мали на думці організувати в Холмі свої школи, то еп. Методій Терлецький приневолений був удатися ще й до Риму по потвердження прав та привилеїв уніятської школи в Холмі. Це клопотання мало успіх. Ухвалюючи освітню діяльність еп. Терлецького, папа доруचाє холмську уніятську гімназію протегуванню (*patrocinia*) краківської академії й прохає останню надати їй деяких з своїх прав („*ut quaecumque a vobis proficisci possunt privilegiis ejusdem scholis concedatis*“)⁴⁾. Та академія відмовилася виконати папиного наказу, покликуючись на те, що справа, за яку пише папа, залежить од соймової згоди⁵⁾. А втім, у соймових конституціях ми не зустрічаємо будь-яких постанов що-до холмської уніятської гімназії, холмський-же соймик 1643 р. (3 січня) поставивсь неприхильно до уніятської гімназії⁶⁾.

¹⁾ Акты Вилен. арх. Ком., т. XXIII, передмова, стор. LXV.

²⁾ Проф. Н. И. Петровъ, Забытыя иноческія обители („Кіевская Старина“, 1882, липень, стор. 14).

³⁾ Архивъ Юго-Зап. Росс., ч. I, т. X, стор. 554—555; Акты Вилен. Арх. Ком., т. XXIII, № 338.

⁴⁾ Theiner, Vetera monumenta, III, № 376, стор. 426; Холмскій мѣсяцесловъ, 1872, стор. 6.

⁵⁾ В. Площанскій, Предисловіе къ XXIII т. Актовъ Вилен. Археогр. Ком., стор. СXXXIV.

⁶⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XXIII, № 211, стор. 202—203.

Боротьбу з своїми ворогами холмська уніятська гімназія провадила усякими способами. На різноманітні репресії й насильства від латинян уніяти надсилали скарги до Риму ¹⁾. Та, при нагоді, вони намагалися помститися своїм ворогам їхньою-таки зброєю. Джерела, напр., нам подають, що 15 січня 1642 року латинський плебан Іоан Бобровський позивав до холмського гродського суду ректора уніятської гімназії Якова Сушу й деяких інших осіб: Миколу Вислицького, Єдлецького, Гродзицького, Едвабинського, Миколу Мушицького, Пакуцького та Горецького, „свавільних людей“, що крилися під одежею школярів, та деяких інших співучасників їхніх. Як каже позивач, ректор гімназії Суша, відколи почав керувати гімназією, спонукував своїх учнів, щоб вони завдавали йому, Бобровському, різних втрат. Отож, наприклад, коли в свято „Трьох королів“ латинська шкільна молодь ходила, давнім звичаєм, з зіркою по хатах і потрапила до будинку Захарії Жуковича, — то озброєні учні Якова Суші повигодили їх звідтіля, завдавши деяким з латинських школярів ран; зізду-ж, яку тії були носили, вони потрошили на дрібненькі часточки. При цьому ректор латинської школи Адам Лентковський показав судові завдані йому рани. Усе це суд записав до актових книг ²⁾. Цей випадок не був поодиноким, і католики скаржилися на уніятських школярів і дальшими часами ³⁾.

Своєю навчальною програмою холмська уніятська гімназія була, очевидячки, вища від місцевої „латинської“ школи. Це ми гадаємо тому, що в ній на початку навчалася молодь і католицького обряду ⁴⁾.

Року 1648 козаки під командуванням Богдана Хмельницького сплюндрували як холмський базиліянський монастир, так і гімназію. Одтоді для гімназії настає період занепаду. У Холмі з'являються піяри, що року 1666 енергійно намагаються набути у місті земельну ділянку. Пе-

¹⁾ Петрушевичъ, Сводная лѣтопись, I, 91—92.

²⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XXIII, № 200.

³⁾ Ibidem, № 206, 207. Джерела свідчать і про те, що в холмській уніятській гімназії відбувалися сутички і з жидівською людністю м. Холма (ibidem, №№ 192, 193, 194 та 195).

⁴⁾ Harasiewicz, op. cit., 352.

редчуваючи небезпеку, що насувалася, відомий вже нам Яків Суша ще року 1662 вдається до короля (Яна Казимира), прохаючи, щоб він ствердив права холмських базилян у царині шкільної діяльності. Хоч, за королівською грамотою, у холмських школах, відновлених після козацьких воєн, могли викладати тільки базиляни, хоч король і зберегав за ними усі шкільні права й привилеї, які одержав ще еп. Терлецький ¹⁾, усе-ж становище холмської уніятської гімназії було дуже неспокійне. Уніятській місцевій владі часто доводилося вдаватися до міської адміністрації з проханням запровадити до гродських книг усі грамоти що-до прав та переваг холмської уніятської гімназії ²⁾.

У XVIII в. холмська уніятська гімназія звалася колегією ³⁾, а року 1779 єпископ Максиміліян Рилло перетворив її на семінарію для підготовки білого духовництва для холмської уніятської єпархії ⁴⁾. Що-до навчальної програми холмської уніятської гімназії, то за планами її фундатора (Методія Терлецького), у ній мали викладати „грецькі та латинські науки“ ⁵⁾. Гадаємо, що, маючи деякі тільки особливості ⁶⁾, холмська уніятська гімназія наближалася до звичайного типу латинських колегій ⁷⁾.

Тільки на те, щоб наш нарис був трохи повніший, нам хтілося-б назвати ще одну світську уніятську школу, яка існувала при білостоцькому монастирі, що не ввійшов до

¹⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XXIII, № 339.

²⁾ Ibidem, № 338, стор. 350—351.

³⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XXVII, № 59; Труды Киев. Духовной Академіи, 1870, II, 477.

⁴⁾ Площанський (Передмова до XXIII т. Акт. Вилен. Арх. Ком., стор. CXL) за рік перетворення холмської уніятської гімназії на семінарію уважає 1759; пор. Łukaszewicz, Historia szkół, t. II, 442—443. Та в інших сучасних пам'ятках за дату цього перетворення вважається 1779 р. і це дуже ймовірно (Рукоп. Рос. Акад. Наук (Доброхот.), тимч. № III, р. 160—162; те саме Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XVI, № 190).

⁵⁾ Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XXIII, № 338.

⁶⁾ На красноставському соборі 1644 року латинське духовництво скаржилося на холмських уніятів, що вони в своїй школі „erroribus suis orientalibus eos (себ-то латинських юнаків) imbunt“ (Harsiewicz, Annales Eccl. Ruthenae, p. 352).

⁷⁾ Як завважує автор Ромінік'а, заходами Я. Суші, у Холмі процвітали „школи латинські“ (Ромінік, цит. рукоп. зб., р. 1).

базилянського ордена. Школу цю організовано між 1645 та 1652 р. (dla uczenia ruszczyzny¹⁾), та в XVIII в. вона, очевидно, вже не існувала, бо ніде за неї згадки ми не зустрічали²⁾.

Спробуємо з'ясувати, яка була внутрішня організація білорусько-українських базилянських світських шкіл. Джерела наші не надто щедрі на вказівки в цій справі. Та ми знаємо, що базилянські школи почали своє буття в Білорусі та Україні за розквіту єзуїтської педагогіки. Цілком натурально, що, організувавши на взірець єзуїтського ордена свій зовнішній і внутрішній побут, базиляни засвоїли й шкільно-педагогічну систему єзуїтів. Ми почасти вже мали нагоду пересвідчитися, як точно відтворили базиляни принципи єзуїтської педагогіки в своїх чернечих студіях. Та білорусько-українські базиляни не повинні були ігнорувати культурні потреби своїх народів і мали вважати на національні їх запити. Через те, наприклад, вони повинні були запровадити до навчальної програми своїх шкіл викладання „руської“ мови, що під нею ми розуміємо мову тодішньої білорусько-української літератури й актову тогочасну мову. Це вже чимало відрізняло базилянські школи від шкіл єзуїтських. Ми знаємо, що по деяких школах, наприклад, у менській (а може бути й новгородській) існувала спеціальна „руська“ класа з одним викладачем. Та взагалі базилянські школи дуже близько підходили до типу єзуїтських шкіл: як ті, так і ті, одні швидше, інші повільніше йшли назустріч інтересам, потребам, симпатіям та звичкам білорусько-українського шляхетства, що полонізувалося³⁾. От чому історик уніяцьких шкіл, зокрема шкіл світських базилянських, значною мірою може вважати себе вільним од повинности докладно викладати їхню програму. Тим більш можна не спинятися докладно на навчальній програмі білорусько-українських базилянських шкіл у наших нарисах, бо в одному з попередніх розділів

¹⁾ Археогр. Сборникъ, т. IX, стор. 214.

²⁾ Ibidem, № 107.

³⁾ Напр. про одного базилянина (Самійла Піліховського) відомо, що він, бачучи, як базилянські школи повертали в бік латино-польської культури, частенько казав: „wiesznaja pamiat Rusi“ (Pominnik, цит. рукоп. зб.).

дано огляд програми шкіл єзуїтських. Джерела зберегли нам відомості про деякі сторони в побуті світських базилянських шкіл. Дисципліну в них підтримувано за допомогою кар на тілі. За це промовляє практикований по деяких базилянських школах (напр., у володимиро-волинській) звичай врочисто йти до лісу „ad virgatum“ — щоб заготовлювати різки. Звичай цей існував по закордонних (надто по німецьких) школах, звідти він, очевидно, перейшов до Польщі й був прийнятий у єзуїтських, а далі і в базилянських школах. Певного дня, рано-вранці величезна юрба місцевої міської знати, приїжджих шляхтичів та шляхтянок та різного цікавого люду сходилася до шкільного будинку. За якийсь час звідти виходили на чолі з ректором та професорами студенти, озброєні сокирами й, співаючи спеціальної латинської пісні, безладними лавами йшли до найближчого лісу. У Володимирі-Волинському школярі ходили „ad virgatum“ звичайно на берег річки Луга, де у великій кількості росла гнучка й струнка лоза. Студенти дружньо бралися до роботи, дарма що цю лозу заготовлювано для їх-таки власних спин. Надвечір вони, навантажені таким своєрідним знаряддям освіти, знову поверталися до своєї колегії, співаючи тих самих пісень¹).

Зрозуміло, що звичаї „студентів“ базилянських шкіл, підгонювані до шкільних чеснот зовнішніми засобами, за допомогою різки, стояли не високо. Мало не завжди з учнів був найнеспокійніший елемент у місті. Особливо визначалася своїм бешкетництвом найбідніша частина шкільної молоді, приневолена, щоб прохарчуватися, жебрати, „під вікнами співаючи“. Траплялося, що школярів жорстоко били міщани, яким терпець уривався. Отож, наприклад, у лютому 1648 року навчитель володимиро-волинської базилянської школи Павло Грановський скарживсь на свого попередника Захарію-Опанаса Фурса, що намовив

---

¹) Ці походи, відомі Німеччині під ім'ям Ruthenzug'ів, а так само virgatum-Geheh'ів разом з рекреаціями, які відбувалися 1 травня в лісі, становили улюблену розвагу тодішньої шкільної молоді (Кулишєрѣ, Очерки сравнительной этнографии и культуры, стор. 141. Ор. Левицкий, Историческое описание Владимир-Волынского Успенскаго Храма, стор. 78; Арх. Юго-Зап. Рос., I, VI, № 174.

своїх челядників, нехай-би вони вчинили напад на учнів цієї школи. Коли „студенти“ поверталися були з лекцій і багато з них, а надто „павперове“,... выпрашивая хлеба для поживеня до места ишши и водлуг звычайу под окна ходячи спивали“, Фурсові челядники „павперов тых до господы заволокши вперед писни й пис'інки rozmaitye себе спивати казали, а потом заступивши им од дверей, rozmaitye збытки над ними выражали, менуючи их якимись неприятелями своими, чубы себе студентам выдимати казали“, били їх, штовхали, то-що. Бідолашні школярі ледві пішли цілі од своїх катів. Другого-таки дня мало не повторилася учорашня історія. Ті самі челядники п'яні („хмелем себе сердцы и головы добре зогривши“), озброєні, з'явилися „под школы на цминтар церковный“, заходилися лаяти Грановського й загрожували його попобити, та він заховавсь¹⁾.

Ми знаємо випадки, коли „студенти“ базиліянських шкіл виступали в ролі порушників громадського ладу, будиши справжнім лихом для мирних мешканців Милостини, живовидячки, давано не досить, тим-то доводилося грабувати. Особливо сумну з цього погляду згадку залишили „студенти“ тої-таки володимиро-волинської базиліянської школи. Року 1765 королівські ревізори питалися володимирських міщан, чом у Володимирі занепали промисли й зубожіли мешканці. Пояснюючи це явище, міщани покликувалися між иншим на те, що „вони раз-у-раз побоюються й чекають битв та атак од свавільних і не від кого неприборкуваних студентів“. Тоді-таки скаржилися на студентів і місцеві євреї. Не вважаючи на те, що королівські привилеї дозволяли євреям без перешкоди користуватися спеціально відведеними кладовищами, „студенти“ не дозволяли їм ховати своїх мерців. Через те вони приневолені були ховати своїх небіжчиків потай, ночами²⁾.

На чолі школи стояв ректор. По єзуїтських школах ректор сам не викладав, та в школах базиліянських звичайно з ректора був і навчитель. На допомогу ректорові призначувано префекта, що виконував обов'язки інспектора.

¹⁾ Ор. Левицький, цит. твір, стор. 80.

²⁾ Ор. Левицький, цит. твір, стор. 83; Balinski i Lipinski, *Starożytna Polska*, t. II, p. 872.

Префект стежив за тим, щоб шкільної дисципліни було точно додержувано, він повинен був одвідувати лекції кожного викладача, стежив за письмовими роботами учнів то-що. За навчителів по світських (публічних) базиліянських школах були базиліяни, що дістали цілком закінчену освіту з певним чернечим та педагогічним стажем. Найвищий догляд за орденськими школами належав протоархімандритові.

Наприкінці скажемо скількись слів що-до жіночої освіти на Білорусі та Україні за цікавого для нас періоду. У перерахованих у нас школах усіх типів навчалися самі хлопці, дівчат-же залишено цілком родині. На волі батьків було навчання дочок читання та письма. У Польщі дівчат навчали в жіночих монастирях. Було трохи чи не звичайне явище, що шляхтянки й заможні міщанки навчалися по жіночих кляшторах. Отож, приміром, у Варшаві, року 1654, з ініціятиви Марії-Людвіги, дружини Володислава IV, засновано кляштор візиток, да була й дівоча школа на 12 вихованок. Марія-Казимира, дружина короля Яна III, року 1688 умістила в Варшаві в новому кляшторі черниць-сакраменток з тим, щоб вони навчали грамоти певну кількість дівчат шляхетського й міщанського стану. Не високо стояла наука по цих школах. Дівчат навчали лиш правил зовнішнього поводження (*polityki*) й усяких гарних учинків; навчали читати, писати, говорити французькою мовою й різного рукоділля... Виховання було страшенно одностороннє... Дівчат зовсім не готували до громадського життя, тримали їх у сфері жакливого забобонництва, то-що¹⁾. Ідучи за польськими римо-католицькими монастирями, базиліянські жіночі монастирі й собі намагалися узяти на себе дівочу освіту в Білорусі та Україні. Та це були поодинокі випадки, хоч на Замойському соборі й ухвалено щоб жіночі монастирі узяли на себе дівочу освіту, а втім за гроші, які треба було платити за вихованок на початку шкільного року²⁾.

¹⁾ Łukasiewicz, *Historia szkół*, op. cit., t. I, 337—349.

²⁾ Tytuł XII „O mniszkach“. Ми вже знаємо, що пильно працювали над навчанням та вихованням околичних шляхтянок полоцькі базиліянки (Акты Вилен. Археогр. Ком., т. XVI, № 227, стор. 425).

Яку вагу мали базиліянські школи в історії білорусько-української шкільної освіти? У цій справі ми маємо скількись різноманітних свідоцтв, правда, з ранішого періоду. Року 1624 1 липня відомий вже нам мітр. Йосип Рутський повідомляв до Риму про базиліян, що вони утримують публічні школи (*scholas publicas*), де успішно навчають світську шляхетську молодь¹⁾. Та цей захоплений відзов уніяцького мітрополіта треба значною мірою послабити, бо кількість публічних базиліянських шкіл за Рутського, як ми були бачили, була дуже обмежена. Трохи згодом, року 1642, у своїй „Перспективѣ“ Сакович нещадно гудить становище в уніяцьких школах. „Коли ви (вдається Сакович до уніятів) скажете, що маєте школи при своїх соборних церквах, як от у Володимирі, Новогрудку, Менську й нову у Холмі, то я відповідаю на вашу мову, що ті школи невеличкі, а не великі. У володимирській трохи більше ніж десять учнів; у Новогрудку й Менську так само не густо учнів, а Холмська школа, як недавнечко почалася, так недовго й світитиме. Що ваші школи? Вони нічого не варті не тільки проти латинських (роз. езуїтські колегії), а й проти шкіл батька Могили — київської та гойської. Коли-б тільки по цих останніх не навчали еретицьких наук, тоді, справді, русини мали-б згодом з чого тішитися...“²⁾. Дарма що в Саковичевих словах на адресу уніятів дається відчуті роздратування, усе-ж ми не маємо особливих підстав, щоб брати на підозру свідчення ренегата попереду православія, а далі й унії. Ні звідки не видно, щоб за Саковичевих часів базиліянські школи стояли справді високо. Розквітла шкільно-освітня діяльність базиліянського ордена трохи згодом. У дальшому розділі ми й оглянемо цей її розквіт.

---

¹⁾ *Narasiewicz, Annales Eccl. Ruthenae.* p. 294—295.

²⁾ Харламповичъ, Западно-русскія школы, стор. 523—524.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ШКІЛЬНА РЕФОРМА

В ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ В ОСТАННІЙ
ЧВЕРТІ XVIII-го ВІКУ Й ЯК ВОНА ВІДБИЛАСЯ НА
ДОЛІ БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛ

РОЗДІЛ ШОСТИЙ.

Шкільна реформа в Польсько-Литовській державі в останній чверті XVIII віку й як вона відбилася на долі білорусько-українських шкіл*).

В останній чверті XVIII віку в історії освіти в Польсько-Литовській державі настає рішучий злам. Освіта молоді з приватної справи різних чернечих орденів стає за одну з найбільших урядових турбот і набуває державної ваги. Справа реформи шкільної освіти розпочалася з такого приводу. На другу половину XVIII віку єзуїти озброїли проти себе трохи чи не всеньку Європу. 16 серпня 1773 року папа Климент XIV видав був буллу про те, що орден касується по чисто-всіх європейських державах¹⁾.

Покладено край ордену єзуїтів і в Польсько-Литовській державі, де по єзуїтах лишилася величезна спадщина — багаті монастирі, величезні земельні фонди й розкішні, добре встатковані шкільні будинки. Ліквідація єзуїтського ордену збіглася з великими політичними подіями в Польщі. Під цей час Польща втратила скількись своїх воеводств, що притулялися до Пруссії, Австрії та Росії, за першим розбором Польщі. Цьому розборові Польщі треба було надати хоча-б зовнішнього вигляду добровільної поступки захоплених земель, тим-то було призначено в травні (17) 1773 року сойм (він тривав аж до березня 1775 року), що мав увійти в пересправи з представниками

---

*) Частина цього розділу надруковано (російською мовою) у Вісникові Народнього Комісаріату Освіти С. Р. Р. Б., вип. 5, 6 і дд.

¹⁾ Булла „Dominus ac Redemptor poster...“ Заслугує на увагу, що папа в цій буллі радить майно знищеного ордену вжити на розвиток народньої освіти.

трьох держав і підписати поступку фактично вже втрачених польських земель.

На цьому-таки соймі (на пропозицію литовського підканцлера Іоахима Хрептовича) ухвалено обернути численні єзуїтські маєтки на спеціальний фонд, призначений для освіти й виховання молоді. Щоб належним і правильнішим способом упорядкувати розподіл поезуїтських маєтків, сойм 1773—5 років заснував кілька комісій: 1) роздавальні комісії (*kommissya rozdawnicza*)¹), 2) судова, щоб розв'язувати можливі судові позви на ґрунті розподілу поезуїтських маєтків і 3) Едукаційна комісія, щоб завідувати шкільною освітою й вихованням. Безперечно, найважливіше, що заснував сойм 1773—5 років, це була Едукаційна комісія. Це було перше в Європі міністерство народньої освіти. Комісія за ідеєю її фундаторів повинна була відати усією навчально-виховною справою у Польсько-Литовській державі.

Зараз-таки як позасновувано ці комісії, призначені від сойму люстратори вирушили до всіх єзуїтських монастирів Корони і Литви, щоб зліквідувати єзуїтське майно.

Звичайно церковний будинок колишнього єзуїтського монастиря передавано місцевому римо-католицькому єпископові, а всеньке майно: інвентар і земельні вгіддя переходили в розпорядження Едукаційної комісії. Школи, що при цих монастирях існували, тимчасово (доки їх буде перетворено за статутом Едукаційної комісії), залишалися в попередньому вигляді, при них залишалися префекти й потрібна кількість учителів.

Дальший хід ліквідації поезуїтського майна полягав ось у чому. Роздавальна комісія не цілком сумлінно поставилася була до своєї справи, допустившись зловживань, як розподілювано єзуїтське майно²). Щоб усунути

¹) Сойм заснував був дві роздавальні комісії: для Польщі та Литви.

²) Напр., голова литовської роздавальної комісії єпископ Ігнатій Масальський особливо безсоромно порядкував був єзуїтськими маєтками на свою користь. Більшу частину поезуїтського майна він породавав своїм родичам. При цьому поезуїтські маєтки оцінювано дуже дешево. У наслідок цього дуже була занепала шкільна справа. Едукаційна комісія не мала достатніх засобів, учителі залишалися без платні. Шкільні будинки руйнувалися (Łukasze wicz, *Historia szkół...*, t. II, p. 248).

ці зловживання, сойм 1776 року скасував роздавальні й судову комісії й усеньке поезуїтське майно передав у розпорядження Едукаційної комісії. — „Засновуємо“, говорили на цьому соймі, „у Варшаві комісію для виховування шляхетської молоді під протегуванням його королівської величності... Однепер усі академії, гімназії, академічні колонії й усі публічні школи, не виключаючи й жадної, як рівно й усі заходи, скеровані на вдосконалення наук і освіти шляхетської молоді, передаємо в розпорядження комісії¹⁾. І справді, дуже швидко доходи комісії зросли аж до 2.311.000 злотих, тимчасом як раніш люстратори визначали були їх у 300.000 злотих²⁾. Одміна, як бачимо, чималенька! Незабаром-таки до Едукаційної комісії різні особи почали подавати писані доповіді про те, що неминуче потрібно негайно й у корені реформувати шкільні заклади у Польсько-Литовській державі. Разом з тим пропонувано й проекти цих реформ. З усіх таких проектів визначається один, що його подав р. 1774 чернець-піяр Поплавський³⁾.

Автор — колишній вчитель і префект піярських шкіл у Варшаві — особа причетна до педагогічної справи — висловлює оригінальні й нові для того часу думки. Виховання, каже Поплавський, повинно бути, яко мога природніше й ґрунтуватися на виучуванні „естества“, себ-то природничих наук, математики, науки про право натури й про природню моральність. Грецьку мову треба вважати за цілком зайву, а латинська може бути корисна остільки,

¹⁾ Łukasiewicz, op. cit., t. II, p. 245 et seq; Костомаровъ (Послѣдніе годы Речи Посполитой, стор. 96—97). Ця комісія постійно повинна була перебувати у Варшаві й складалася з 8 осіб: Виленського єпископа Масальського (голова), Плоцького єпископа кн. Понятовського, Гнєзненського воеводи Сулковського, литовського підканцлера Хрептовича, литовського писаря Ігнатія Потоцького, генерала подільських земель кн. Адама Чарторийського, ордината Андрія Замойського й старости конаницького Потоцького.

²⁾ Костомаровъ, цит. твір, стор. 92—97.

³⁾ „O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacyi obywatelskiej. Projekt, podany komisji edukacyi w marcie 1774 r. Проекта цього надруковано у Варшаві року 1775 і він охоплює 184 стор. Крыжановскій, Учебныя заведенія въ русскихъ областяхъ Польши въ періодъ ея раздѣловъ. „Кіевская Старина“. 1882, лютий, стор. 269.

оскільки дає спромогу набувати деякі корисні відомості у давніх класичних авторів. Необхідне можливо більше моральне керівництво вихованцями. Давню викладову мову — латинську неодмінно треба замінити на польську. Усенький напрямок шкільної освіти повинен мати на оці благо батьківщини. Ці педагогічні ідеї Поплавський прикладає до всіх типів шкільних закладів.

Характерна кінцева частина проекту Поплавського, де він удається до польського народу. Відзначивши нелади, що панували були під той час на соймах, несправедливість по судах, погане ставлення до своїх обов'язків вищого уряду й урядовців, свавілля шляхти й інші ненормальності в державному житті Польщі, автор далі питається: де джерело такого занепаду? Відповідь може бути тільки одна. Наслідок має певну причину, і плід завсіди зростає з насіння. Усі ці втрати й жахливі наслідки скоїлися, каже Поплавський, через хиби в усьому устрої нашого громадського управління. Природньо, насамперед треба намагатися виправити те, що є за головне джерело лиха. „Ти, сердечний народе, згрішив, установивши погане управління, ти й страждаєш од нього; улаштувавши-ж належне управління, ти піднесеш свій добробут і зробишся високо щасливим. До цього-ж ніщо не призведе тебе так певно й успішно, як належна народня освіта й виховання“.

Проект Поплавського в коротких, але виразних словах показує характер і всенький напрямок дальшої реформованої освіти в Польщі. Своїм характером нова освіта на завсіди й без вороття повинна була зрестися давнього схоластицизму й набути життєвого практичного значіння. Що-до напрямку вона повинна була зробитися національною, повинна була дати державі відданих громадян. Таким чином політика й школа мали бути тісно звязані поміж собою. Цей проект Поплавського, живовидячки, справив велике вражіння на громадянство й досяг того, на що його було розраховано. Далі, оглядаючи внутрішній устрій шкіл Польсько-Литовської держави, які перебували у віданню Едукаційної комісії, ми побачимо, що ідеї Поплавського значною мірою засвоїли шкільні реформатори.

Поки мали готувати навчителів до підлеглих Едукаційній комісії шкіл, учителями в них гадалося залишити по-давньому ченців: екс-езуїтів, піярів та базиліян. Та за нового становища над школами у Польсько-Литовській державі встановлено пильний урядовий догляд. Для цього року 1780 з шкільного погляду Польщу поділено на дві провінції (коронну й литовську) та 10 відділів (округ)¹): великопольський, малопольський, мазовецький, поліський, литовський, український, волинський, жмудський, руський та піярський²). У кожній окрузі засновано одну головну школу (*szkoła wydziałowa*) з 6 клас з семирічним курсом³) і кілька підокругових шкіл (*szkoły podwydziałowe*)⁴). За головну школу в Литовській провінції була Виленська Академія, а в Польській — Краківська.

Щоб краще поставити навчально-виховну справу по школах Польсько-Литовської держави, Едукаційна комісія заходилася виробляти один спільний для всіх шкіл статут. За участю найкращих тогочасних педагогічних сил (Колон-тая та Пірамовича) року 1781 складено проекта цього статуту й розіслано по всіх школах, щоб порозпитувати педагогів на місцях, якою мірою цей проект придатний. Далі, коли зібрано відзови про його, відповідно до них, у травні 1783 року вироблено, затверджено й запроваджено в життя новий шкільний статут⁵).

Одночасно, згідно з новим статутом, Едукаційна комісія має на думці запровадити школи для простого народу по парафіях⁶). Відповідно до зміненого погляду на вагу шкільної освіти, як засобу до виховання освічених та корисних громадян для держави, Едукаційна комісія зробила реформу в складі викладуваних дисциплін. Залишивши в загальній шкільній програмі гуманітарну й класичну освіту, комісія

¹) *Indulgentiae, brevia, decreta...*, p. II, pag. 63 et squ.

²) Останній завідував усіма школами піярського ордена.

³) Для 5-ої класи звичайно призначувалося два роки.

⁴) Відповідно до колишніх російських „уѣздныхъ училищъ“. Вони склалися з трьох або більше клас.

⁵) За цим статутом усі школи провінції мали підлягати головній школі (Виленській або Краківській академії).

⁶) Про діяльність Едукаційної комісії першими роками її існування див. у Лукашевича (*Historia szkół* t. II).

запровадила нові науки: природознавство, фізику, садівництво й землеробство. По школах треба було звертати увагу й на фізичний розвиток учнів; для цього рекомендовано прогулянки й фізичні вправи.

Новий шкільний статут одбивсь і на становищі білоруських та українських шкіл, які були найбільше у віданні ченців-базиліян. Коли єзуїтів повигонювано, базиліяни залишилися без головних своїх конкурентів на педагогічному терені. Як і слід було сподіватися, у них повсталала думка замінити для Польщі вигнаних єзуїтів. Безперечно, базиліяни не могли мріяти (принаймні на перших порах) вкрити всеньку Польщу мережею своїх шкіл, бо в них не стало-б для цього наукових засобів; далі, поруч базиліянських шкіл, у Польсько-Литовській державі існували добре організовані школи домініканські та піярські. Та й у колишніх єзуїтських колегіях навчали екс-єзуїти. Базиліяни могли мріяти лиш про ширшу освітню діяльність у Литві та „руських“ краях Польсько-Литовської держави, себ-то в частині Білоруси та України. Через те незабаром-таки по тому як вигнано єзуїтів, базиліяни року 1774 через двох своїх уповноважених (Іларія Комарницького й Пасхазія Лещинського) удалися були до короля з проханням, щоб їм було передано деякі поезуїтські будинки. Своєю чергою базиліяни зобов'язувалися узяти на себе виховання польської молоді, що давніш переважно виконували єзуїти. Базиліяни покликувалися на деяку свою педагогічну досвідченість і заслуги в царині освіти західньо-руської молоді. У них уже були свої школи, де навчалася світська молодь: Жировицька, Володимирська колегія, Бучачська школа, Гошанська колегія, Свєроженська семінарія, Любарська школа, Шаргородська, Гуманська, Борунська, Якобштадтська. По всіх цих школах була достатня кількість учнів. Деякі з них мали 500 учнів (Володимиро-Волинська) і тільки в Гошанській колегії навчалася 100 вихованців. Базиліяни заявили, що вони „цілком можуть навчати й виконувати тії обов'язки, які виконували й отці єзуїти, коли ласка його королівської величності й пресвітлих станів дозволить їм назавсіді перейти з своїх маґастирів, які перебувають по тих місцях або поблизу їх, з фондушами і тільки з платнею для професорів колегій. Саме базиліяни

прохають, щоб їм було дозволено перейти у литовській провінції: з монастиря Берестейського до колегіума Берестейського, з монастиря Менського до колегіума Менського, з монастиря Новогрудського до колегіума Новогрудського, з монастиря Гродненського до колегіума Гродненського, з монастиря Пинського до колегіума Пинського; у коронній провінції: з монастиря Семенецького до колегіума Барського (на Поділлі), з монастиря Кам'янецького на Поділлі до колегіума Кам'янецького, з монастиря Луцького на Волині до колегіума Луцького, з монастиря Овручського (у київському воєводстві) до колегіума Овручського, з монастиря Трипурського (у київському воєводстві) до колегіума Житомирського, з монастиря Любельського до колегіума Любельського. Базилян-професорів можна буде надіслати до Вінницького колегіума (Брацлавського воєводства), коли з ласки його королівської величності й пресвітлих станів буде призначено необхідне утримання кожній особі, потрібній для того місця, і коли дозволено буде відібрати давній фондуш базилянський, що був колись у Вінниці. Так само можна надіслати базилян до Острозького колегіума на Волині, коли згідно з фундацією, яку дали були князі Острозькі базилянам, що потім перейшла на власність отцям єзуїтам, буде віддано орденів маєток Сураж з приналежностями.

Окрім того, у Литовській провінції базиляни зобов'язувалися утримувати школи (не переходячи до поезуїтських монастирів та колегіумів) в отаких місцях: в Антополі (Берестейського воєводства), у Вильні, у Свержені (Новогрудського воєводства), у Черей (Оршанського повіту, по той бік кордону), у Казимірі (Річицького повіту) і в Ушачі (Полоцького воєводства). Наприкінці базиляни прохали, щоб їм було дозволено перенести їхню колегію у Володимирі з власного будинку до поезуїтського Володимирського колегіума¹⁾.

Та прохання базилян виявилось несвоечасне, бо заснована від уряду, щоб відати шкільну освіту й виховання, Едукаційна комісія не мала на думці закривати єзуїтські колегії. Комісія взяла ці колегії під свій догляд так само, як і школи базилянські.

¹⁾ Н. Петровъ, Очеркъ исторіи базилянскаго ордена (Труды Кіевской Духовной Академіи, 1871 р., III, стор. 155—156).

Були й інші причини, чом Едукаційна комісія передала базиліянам не всі поезуїтські шкільні й монастирські будинки, що вони їх були прохали. Базиліяни зустріли деякий опір од осіб, що стояли близько до нового шкільного уряду й шкільної справи. Серед польського громадянства тогочасного висловлювано думки, несприятливі для уніятів. Перший розбір Польщі озброїв проти Росії поляків. Не тільки православні підданці Польсько-Литовської держави, що отверто шукали допомоги й захисту в одновірній Росії від релігійних переслідувань, а й уніяти почали викликати до себе недовіру й побоювання, що вони можуть зрадити. Не уникли такої долі й базиліяни, ці гідні підданці польського уряду. Дуже характерна думка з приводу відомого нам клопотання базиліян про передачу їм у відання поезуїтських колегій та монастирів у краях Польщі з „руською“ людністю належить генеральному візитаторові, що ревізував року 1774 школи у коронній Польщі. Він подав її, очевидно, того-таки року до Едукаційної комісії разом з звідомленнями про свою ревізію. Цей візитатор писав так: „Поки живі экс-езуїти, школи (колишні езуїтські) можуть існувати й далі, та коли цих навчителів не стане, шкільна справа в них занепаде. Здається, буде корисно деякою мірою, коли деякі поезуїтські костьоли й колегії доведеться віддати базиліянам, що так само, як і піяри, здібні до педагогічної діяльності. Базиліяни, живучи в цих монастирях, могли-б давати деяку, нехай-би й незначну, грошову допомогу шкільним навчителям. Та що могло-б бути корисне в воеводствах люблинському, краківському та інших, те може зробити деяку шкоду в інших воеводствах: руському, подільському, волинському й, надто, київському та брацлавському, — бо там переважає грецький обряд, знов-же й російський кордон близький. Через те буде безпечніше, коли в тих воеводствах, де є багато руської людности, костьоли та школи будуть у віданні духівництва латинського обряду. Коли не стане экс-езуїтів і буде важко дістати інших досвідчених учителів, то до цих шкіл треба буде призначити гідних і здібних учителів з різних чернечих орденів, та за ректорів до цих шкіл слід призначити осіб з білого духівництва (латинського обряду).

За таких умов у школах цих за навчителів могли-б бути й базиліяни“¹⁾.

А втім, комісія мала за можливе почасти виконати прохання базиліян, і вони одержали різними часами скількись поезуїтських будинків та шкільних фондусів²⁾. Року 1871 до базиліян перейшов барський поезуїтський колегіум³⁾, 1783 року овручські поезуїтські шкільні будинки⁴⁾; близько цього-ж часу базиліянам передано й острозький поезуїтський монастир⁵⁾; року 1786 базиліяни одержали володимирські поезуїтські будинки⁶⁾.

Едукаційна комісія намовляла базиліян відкривати й нові школи для світської молоді. Отож, приміром, не без впливу Едукаційної комісії засновано школи в Березвечі (р. 1773) у Каневі (близько 1783 р.) та ин. Як підлеглі Едукаційній комісії, базиліянські школи, природньо, повинні були організувати своє життя за статутом що його виробила ця комісія для шкіл у Польсько-Литовській державі. Усі базиліянські світські школи перетворено на трикласові, чотирікласові, п'ятикласові або шостикласові. Відповідно до цього у них виучувано й навчальну програму. Наприкінці XVIII віку шостикласових шкіл було вже аж 14, а саме: 1) Барська, 2) Любарська, 3) Гуманська 4) Канівська, 5) Острозька, 6) Овручська, 7) Шаргородська, 8) Володимирська, 9) Полоцька, 10) Витебська, 11) Пустинська, 12) Жировицька, 13) Березвечська й 14) Борунська.

Одколи Едукаційна комісія запровадила була в житті шкіл Польсько-Литовської держави реформу, у напрямкові цих шкіл помічається одна характерна особливість—це намагання зробити освіту й виховання в Польщі та Литві польськими, суто національними.

¹⁾ Архивъ Мин. Нар. Просв. Карт. 888. Справа № 35.156, стор. 27. Завзятий ворог того, щоб базиліянам було передано поезуїтські школи. був і генеральний шкільний візитатор р 1782, учасник шкільних реформ, кс. Головціц (Арх. Мин. Нар. Просв. Карт. 888. Справа № 35.157, стор. 20—22).

²⁾ Łukasiewicz, op. cit., t. II, p. 166 et squ.

³⁾ Сборникъ матеріаловъ для исторіи просвѣщенія въ Россіи, т. I, стор. 801—803, пор. 674 стор.

⁴⁾ Арх. ун. мітр., кн. IV, № 211, арт. 34, а. 265 зв. і 266.

⁵⁾ Н. Петровъ (Труды Кіевской Духовной Академіи, 1871 р., стор. 156).

⁶⁾ Łukasiewicz, t. IV, p. 273—274.

Базиліяни цією стороною правдиво засвоїли ідеали Едукаційної комісії, і в останній чверті XVIII віку молодь по базиліянських школах виховується у палкій відданості Польщі. Таку патріотичну діяльність базиліянського ордена оцінено дуже швидко. Ми вже згадували, що Едукаційна комісія віддає в розпорядження ордена скількись поєзуїтських монастирів і шкільних будинків, де базиліяни влаштовують свої школи для околичної молоді.

А втім, над орденом незабаром нависли грізні хмари. Близько 1786 року в „руських“ краях, що ввіходили були до Польсько-Литовської держави, серед уніятів почавсь великий рух на користь православія. •

Усе це дуже озброїло поляків навіть проти уніятів, що в їхніх очах були люди надзвичайно підозрілі, непевні, які тяжили до російського уряду (православ'є зробилося за синонім русофільських змагань). Близько 1786 року, зважаючи на майбутній сойм, з'явилася брошура: „Głos obywatelów województw i powiatów Ruskich do zgromadzonych obywatelów na seymiki przedseymowe u do stanów na sejm zebranych w roku 1786“ ¹⁾). Анонімний автор, удаючись до майбутніх соймових та соймикових послів, вимагав цілковитого знесення не тільки православія, а й унії в межах Польсько-Литовської держави.

Базиліяни дуже занепокоїлися. Тимчасом як уніятський мітрополіт Смогоржевський, ба навіть православний єпископ Георгій Кониський писали спростування на цей проект, протоархімандрит ордена Єрофій Корчинський вдався до папи, прохаючи захистити. Папа став на бік базиліян і писав (9 вересня 1786 року) до короля та гнєзненського єпископа листи, щоб вони оборонили базиліян на майбутньому соймі ²⁾).

А втім, як рух на користь православія в „руських“ краях Речи Посполитої, що серйозно хвилював поляків, тривав і далі, не припинялося й незадоволення польського громадянства з уніятів. Тимчасом як православний архієпископ Георгій Кониський радив уніятському мітрополітові

¹⁾ Чтения въ общ. ист. и древн. Рос., 1869 р., кн. I, стор. 98—116.

²⁾ Indulgentiae brevia et decreta..., р. I. pag. 65—66; Акты Вилен. Археограф. Ком., т. XVI, № 185.

I. Смогоржевському вдатися до російської цариці (Катерини II) й прохати, щоб вона оборонила від католиків¹⁾, базиліяни намагалися зарекомендувати себе перед польським урядом як щирі патріоти. Через те одночасно з голосами про знесення унії або, принаймні, її обмеження, знов-же й обмеження базиліянського ордена лунали голоси й на оборону базиліян. Зустрічаємо ми й такі проекти, щоб базиліянський орден не тільки зберіг свої давні права, а й дістав нові, щоб він міг бути духовним керівником „руського“ народу й знищив його непокірливість. Отож, приміром, на Луцькому соймаку 1789 року на базиліян покладувано повинність освічувати в душі католицтва й польської народности „руський“ народ, що живе в межах Польсько-Литовської держави. „Неосвіченість простого народу часто спричиняється до найбільших злочинів, — казали учасники цього соймаку у своєму Лявдумі. — Певні цього, ми подаємо духовному начальству бажання свої, щоб велебні ксьондзи базиліяни, які живуть в опатствах та монастирях, повинні були як напоювати духом любови й народности, так і допомагати парафіяльним капланам вислуховувати сповідь людей грецького обряду по найближчих селах та містечках... а так само, щоб ці велебні ксьондзи базиліяни, запросивши духовного каплана, по змозі обряду латинського, щоб краще ствердити св. католицьку віру й просвітити неучтво, одбували місії, коли не в кожному селі й церкві, то, принаймні, в кожному найближчому деканаті.

Ще кращої думки про базиліян, як просвітителів величезної частини підданців Речи Посполитої, слонимський соймак 1790 року. Учасники соймака звертають увагу на те, що $\frac{2}{3}$ людности краю тримаються християнства східнього обряду. „Для такого численного, але мало освіченого народу потрібні можливо кращі керівники, такі, які, будши виховані в ордені в душі побожности, знали-б, на чому ґрунтується справжня релігія, і чужі були усяких інтриг...“

Про високі стійності базиліян не тільки як просвітителів громадянства, але й патріотів, говорилося на По-

¹⁾ Чтенія въ общ. ист. и древн. Росс., 1869 р., I, 221—222 стор.

лоцькому соймаку 1790 року (9 лютого). Цей соймик надіслав листа з Ушача королеві, станам Речі Посполитої й маршалкам обох народів такого змісту: „Соймик Полоцький прохає за базилян Литовської провінції, що приносять користь краєві, виховуючи молодь, заслугами й відданістю монархові та батьківщині, щоб цей орден, який приносить велику користь усій нашій провінції, позбувшись, завдяки утискам неприхильних осіб (як доходить до нас сумна звістка й луна ганьбливих листів та зловмисних критичних видань), давніх привилеїв, майна й прерогатив, набутих у батьківщині кров'ю й мужністю, й протягом безперервної низки віків, забезпечених статутами краю, не залишив для нас самої тільки сумної згадки про корисний для країни орден. Бо, коли їх не підбиватиме добровільно виховувати молодь у краї нагорода піднесення на єпископство (а її, чого не сподівається наша Литовська провінція, буде надано світському клірові, ще не має звязку з родинами вельможного й шляхетського походження й відомости), коли далі відібрано буде їх майно, дане їм на необхідні потреби цього ордену, тоді, мабуть, втративши разом з нещасливою втратою власності, привилеїв та переваг, засоби до життя, з корисних та необхідних вони зробляться некорисними“. Ця перспектива сподіваних наслідків спонукує шляхту, що зібралася на соймаку, з удачності ордену за виховання молоді подати свої прохання й висловити свої бажання, щоб сконфедеровані стани Речі Посполитої владою своєю відхилили утиски базилянського ордену й щоб він краще міг служити загальному благові, зберегли недоторканні дані через фондуші й забезпечені через конституції майно, давні права й привилеї цього ордену щоб новіції могли постригатися у ченці не 24 років зроду, а згідно з приписами та звичаями базилянського ордену. І це через те, що базилянський орден, безплатно взявши на себе виховання молоді, потребуватиме багато необхідних для себе осіб. Коли-б (чого не можна чекати) обмежено було волю постригатися у ченці й уступати до новіціату раніш ніж 24 років, то це окрім того було-б тяжко для ордену й утруднило-б підшукувати здібних виховувати молодь людей. Адже знайшлося-б дуже багато

таких людей, які, вступивши до ордену перед призначенням для постригу часом і здобувши потрібну освіту й підготову, легко могли-б ухилитися від того, щоб постригтися у ченці, і залишити орден. Отже, в наслідок передбачених планів, базиліянському ордену загрожувало в перспективі остаточний занепад, а втрата корисної для батьківщини установи примусила-б гірко пошкодувати за щасливими часами безплатного виховання ¹⁾).

Папіні листи до короля та гнзненського архієпископа й подання цих соймиків мали те значіння, що сойм, відновивши свою працю 8 лютого 1790 року, надав уніятському мітрополітові й його наступникам постійне крісло в сенаті ²⁾), а дальшого року на одному з соймових засідань дуже гарну думку про базиліян висловив сам король. Ленчицький посол Липський скарживсь на те, що громадянство байдуже ставиться до релігії, надто помітно це виявилось, відколи повигонювано езуїтів. „Знищення ордену, — казав цей посол, — ось де корінь лиха. Я маю доручення від свого воеводства клопотатися про те, щоб езуїтів було відновлено в Польщі“. Король на це завважив: „ніхто більш ніж я не шкодує за езуїтами. Втрата їх ордену принесла смерть усьому католицькому християнству й найбільше Польщі, але прохати про це св. отця тепер незручно“. Король одзначив при цьому, що Еспанія даремно прохала відновити езуїтський орден, і завважив: „нехай слава езуїтів, що в нас залишилася, підбадьорюватиме інші ордени, тим більш, що один з них прохав дозволити йому взяти участь в Едукаційній комісії“ ³⁾). Не важко бачити, що тут король мав на оці базиліянський орден, що, як ми вже говорили, пропонував свої послуги Едукаційній комісії.

Та, видима річ, базиліянам з протягом часу контроль Едукаційної комісії став затяжкий і вони зажадали, щоб їй не підлягати ⁴⁾).

¹⁾ Н. Петровъ, Труды Киевской Духовной Академіи, 1872 р., ч. I, стор. 241—247.

²⁾ Ibidem, стор. 248.

³⁾ Костомаровъ, стор. 288.

⁴⁾ Візитатори шкіл, справді, уважливо ставилися до своїх обов'язків і старанно контролювали навчальну справу у підлеглих їм школах. Базиліяни, як ми побачимо далі, частенько здобували від вищого шкільного начальства відповідні нагадування й завваження.

Відоме донесіння провінціяла „руської“ базилянської провінції від 16 серпня 1790 року, де він скарживсь на те, що учні світських базилянських шкіл погані сини матери Церкви, багато з них проминають диспути, необхідні для релігії, то-що. Узагалі, судячи з цього донесіння особи, яка посідала відповідальне й показне становище у базилянському ордені, учні світських базилянських шкіл, що перебували під найвищим доглядом Едукаційної комісії, не визначалися церковністю, релігійними настроями та іншими прикметами необхідними для християнина ¹⁾.

Власне кажучи, не можна гадати, що ініціатива незадоволення з залежності від Едукаційної комісії належала базилянам. Узагалі польське громадянство за описуваного часу, у величезній більшості чуже будь-яким реформам та новинам, потай і отверто зідхало між іншим і за єзуїтськими школами й заявляло, що за нового ладу в шкільній освіті з'явилося й вільнодумство, і безбожність, і неучтво, чого давніш не було. На соймках часто висловлювано незадоволення з системи виховання, яку запровадила Едукаційна комісія, часто висловлювано думку про те, що треба скасувати цю комісію, повернути до державного скарбу едукаційні фонди й віддати виховання знову до рук ченцям безконтрольно. Ченці підігривали це незадоволення, бо воно відповідало їхнім особистим вигодам: по-перше, вони по-давньому могли зробитися господарями шкільної освіти; по-друге, вони побоювалися, щоб за допомогою шкіл, які існували, не дісталось до Польщі вільнодумство (як у тогочасній Франції), а тоді могли постраждати монастирі. Не дурно перед початком соймків ксьондз Лускіно вмістив у варшавській газеті заяву про те, що польські экс-єзуїти можуть узяти на себе безплатне навчання. Бернардینی й францисканці надихали шляхетству думку про те, що коли школи не перейдуть знов до ченців, то в Польщі пошириться згубна безбожність ²⁾. Громадянство, що виховалося здебільшого в єзуїтів, спочувало ченцям.

¹⁾ Витяг з цього донесіння запозичено у проф. Петрова (Труди Київск. Духовной Академіи, 1872, I, 249).

²⁾ Костомаровъ, стор. 232—233.

Базиліяни безперечно не відставали від своїх римсько-католицьких співбратів, поділяли це незадоволення з Едукаційної комісії й мріяли про кращі часи. Та у віданні Едукаційної комісії перебували школи в Польсько-Литовській державі аж до самого кінця Речі Посполитої, коли, як знищено самостійне державне життя Польщі, знищено й Едукаційну комісію (року 1795).

Останні роки життя базиліянського ордена під польсько-литовським урядом позначилися одним дуже характерним фактом. Року 1794 Польща зібрала була останні сили, щоб одборонити державу, яка гинула. Після другого розбору в Польщі спалахнуло повстання, що за його організатора й душу був Тадеуш Костюшко. У цьому повстанні взяли участь усі, хто палав ненавистю до гнобителів Польщі. Повстання Костюшка зустріло підтримку в католицької Церкви. Коли повстанці лагодилися з Кракова поширитися по цілій Польщі, ченці краківського капуцинського монастиря освячували в. своїому. костьолі шаблі повстанців¹⁾. Не залишилися байдужі до цього повстання й базиліяни. Архімандрит Овруцького монастиря Йосафат Охоцький брав діяльну участь у Костюшкових задумах. За це його мали скарлати на горло, але кару на смерть для його замінено засланням до Пелима²⁾, звідки, проте, Павло I незабаром його повернув. Цей факт активної участі базиліянського архімандрита у національній польській справі може правити за показчик того, в якому напрямку виховувано молодь по базиліянських школах. Охоцький був за настоятеля в Овруцькому монастиреві, де була школа для світської молоді, а перед цим він був за ректора у любарській світській школі³⁾. Можна судити, отже, в якому напрямку виховувано молодь у реформованій школі. Та Костюшкова спроба не мала успіху. Польща перестала була існувати, як самостійна державна одиниця. Нова доба почалася і в історії шкільної освіти в краях колишньої Польщі.

¹⁾ Ibidem, стор. 551.

²⁾ „Вол. Губ. Вѣдомости“, 1870 № 63; 1879 р. № 19 і 1881 р. № 27.

³⁾ Актова книга Київського центрального архіва № 269 (1780 р. і 283 837).

Відколи засновано Едукаційну комісію, змінюється й внутрішня організація світських шкіл у Польсько-Литовській державі. Найвищий догляд за цими школами переходить у відання Едукаційної комісії. Року 1781 секретар Едукаційної комісії Григор Пірамович і Гуго Колонтай склали статута для реформованої школи, а року 1783 у травні його запроваджено в життя¹⁾. Цьому статуті підлягали й світські базиліянські школи в Білорусі та Україні. Через те кодекси базиліянських конституцій, редакцій к. XVIII віку, докладно регламентуючи зовнішній і внутрішній побут чернечих базиліянських шкіл, сливе нічого не кажуть про устрій світських шкіл, але тільки зобов'язують провінціялів уважливо стежити за тим, щоб по цих школах додержувано приписів Едукаційної комісії. Згідно з новим статутом завідувати усіма школами в коронній Польщі мала краківська головна школа (академія), а завідувати та керувати литовськими школами — виленська головна школа (академія). З навчального погляду Польсько-Литовську державу було поділено на 10 округ. У кожній окрузі була одна вища школа (*szkoła wudziałowa*) і скількись підокругових шкіл (*szkoły podwudziałowe*). Стосунок між головними школами та округовими й підокруговими полягав у тому, що перші готували контингент навчителів до других. Далі головні школи виряджали візитаторів для ревізії підвідомчих їм шкіл. Усі школи повинні були надсилати свої звідомлення до головних шкіл; ректор головної школи мав право суду над усіма особами навчального стану. Деякі публічні (світські) базиліянські школи в Білорусі та Литві були піднесені на ступінь округових шкіл; інші поробилися підокруговими. Округові школи, згідно з статутом Едукаційної комісії, склалися з 6 клас з семирічним курсом навчання (програму 5-ої класи виучувано протягом двох років). В усіх шістьох класах викладало 6 професорів. У першій (молодшій) класі усі дисципліни викладав один професор. Навчальна програма першої класи складалася з латинської та польської граматики, арифметики, науки про мораль, загальних по-

¹⁾ Jana Śniadeckiego. Żywot literacki Hugona Kołłątaja, p. 93.

чатків географії та природознавства. За статутом Едукаційної комісії, у першій класі письмових управ не було. Учні вправлялися в плавкому й виразному читанні, у граматичному розборі й розв'язуванні арифметичних завдань. У другій класі викладувано ті самі дисципліни, що і в першій, тільки за ширшою програмою. В інших чотирьох класах викладувано такі науки: красномовство, математику, фізику та науку про мораль. Викладали в цих класах чотири професори, що лекції їхні чергувалися. Професор красномовства в 3 та 4 класах викладав латинську та польську граматику й перекладав з учнями з латинської мови на польську уривки з Корнелія Непота, листи Цицерона й Плінія. У п'ятій класі перекладувано уривки з Горация, Ювенала й Цицеронові промови. У 6-ій класі учням подавано відомості з теорії риторики й піітики. Як зразки перекладувано вибрані Цицеронові промови, уривки з Лівія, Саллюстія, Тацита, Курція, Горацієві епістоли „De arte poetica“. Окрім того, учні повинні були привчатися правильно подавати на письмі свої думки. Через те вони писали листи, оповідання, описи, то-що.

Математику викладувано за таким планом. У 3-ій класі учні повторювали арифметику й обізнавалися з початками геометрії. У 4-ій класі закінчували геометрію й починали алгебру. У 5-ій класі закінчувано алгебру. При цьому, у кожній класі перше, ніж далі виучувати науку, попереду повторювано вивчене в цій царині давніш. У 6-ій класі виучувано логіку. Щоб уникнути механізму в навчанні й наблизити шкільну науку до життя, учнів привчали користуватися здобутими у школі відомостями на практиці. Тим-то, напр., професор геометрії повинен був водити своїх учнів улітку на поле, знайомити їх з уживанням землемірчого приладдя й примушувати їх, щоб вони креслили плани. Так само й кожне логічне твердження професор повинен був прикладати до практичного життя. При добре впорядкованих школах існували колекції математичного приладдя, а шкільні візитатори стежили, між иншим, і за тим, щоб по школах були ці прилади. Програма фізики полягала була ось у чому. У 3-ій класі викладувано початки садівництва, у 4-ій елементи хлібороб-

ства й подавано загальні поняття з фізики. У 5-ій класі протягом першого шкільного року попереду повторювано загальні початки з фізики, а далі виучувано 1-шу частину цієї науки й початки мінералогії. У другому шкільному році повторювано вивчене попереднього року з першої частини й виучувано другу частину фізики й початки ботаніки та гігієни. У 6-ій класі виучувано коротку теорію мистецтв та ремесл. В усіх класах, викладаючи ці науки, професор повинен був читати з учнями хрестоматію, складену з класичних уривків з різних відділів природознавства й технології. Для досвідного виучування фізики існували при школах фізичні кабінети. І ми знаємо, що візитатори звертали на фізичні кабінети серйозну увагу. Викладаючи науку про мораль, базиліяни деякою мірою розбігалися з програмою, що її встановила була Едукаційна комісія. На підставі документальних даних, які до нас доходили, видно, що базиліяни за загально вживаним в ордені зразком і в реформованій школі і далі викладали моральне богослов'є ¹⁾. У 3-ій класі звичайно виучувано стародавню історію асирійського й перського царств; тут учні обізнавалися й з географією цих країн. У 4-ій класі виучувано історію й географію давньої Греції, у п'ятій класі історію й географію давнього Риму. У шостій класі виучувано початки законодавства й відчизну історію з географією.

Хоч звичайно в округових та підокругових школах треба було за програмою виучувати тільки німецьку та французьку мови, але насправжки викладувано ще й мови англійську, італійську, а по білоруських та українських школах ще й слов'янську мову ²⁾. У перших класах округової та підокругової школи програма була цілком тожньою, та в дальшому програма підокругової школи була значно коротша проти програми школи округової.

Педагогічний персонал округової школи становили: ректор, префект, професори та проповідники. За статутом Едукаційної комісії треба було, щоб педагогічна корпо-

¹⁾ Komisya edukacyi narodowej. Zeszyt 27, p. 61—63. .

²⁾ Codex constitutionum. Regulae provincialis § 47.

рація носила однакову одягу, користувалася спільною їжею, жила в одному (шкільному) будинкові. Мати будь-які сторонні зайняття нікому з членів педагогічної корпорації не вільно було. На харчі кожному професорові Едукаційна комісія відпускала щороку 650 злотих (це окрім платні). Найвищий догляд над базиліянськими світськими школами, білоруськими та українськими, орденські конституції поклали в кожній орденській провінції на місцевого провінціала. Цей останній повинен був дбати про світські школи не менше, ніж про чернечі, бо освіту світської молоді орден уважав за одну з найістотніших своїх повинностей. Відомо, напр., що провінціалові орденські конституції поклали за основну повинність дбати за те, щоб публічні (світські) школи, „відкриті по багатьох місцях Польсько-Литовської держави, щоб навчати світську молодь, надто з шляхетського звання (*equestris ordinis*), яке чинить великі послуги для держави, раз-у-раз діставали збільшення (*maiora jugiter incrementa accipiant*)“.

Звичайно молодих людей щоб учителювати по школах, які підлягали Едукаційній комісії, готували так. Здібного та гідного юнака, не молодшого як 18 років зроду, який закінчив округову шостикласову школу, надсилано, щоб удосконалитися в науках до головних шкіл виленської або краківської. Там він протягом чотирьох років навчавсь наук, дістаючи утримання від Едукаційної комісії. Закінчивши головну школу й діставши наукового ступеня, він здобував призначення на вчительську посаду до округової або підокругової школи. При цьому звертано увагу на характеристику певного кандидата й відзов що-до того, якою мірою він придатний до педагогічної діяльності, який давала адміністрація головної школи.

„*Codex Constitutionum*“ покладає в обов'язок провінціалам обирати за професорів для світських публічних шкіл гідніших та здібніших осіб.

Базиліянські викладачі здобували підготову по манастирських школах. Тільки право викладати вони повинні були діставати у виленській головній школі. Цим і пояснюється те, чом вони не раз-у-раз були придатні. Наприклад, візитатор любарської базиліянської школи

року 1784 висловивсь був про професора 1-ої класи, що він не придатний до своєї посади, бо не навчавсь географії¹⁾, Візитатор гушанської базиліянської школи року 1774 відзначив, що навчально-виховну справу у цій школі поставлено не гаразд²⁾. Не були на височіні свого становища вчителі любарської базиліянської школи й року 1774. Візитатор уважав, що професорові знання з деякого погляду лиш не на багато докладніші, ніж учнів³⁾.

Ректор базиліянської світської школи звичайно був за настоятеля в тому монастирі, що при ньому була ця школа. Орденські конституції XVIII віку настійно рекомендують ректорові часто відвідувати ці школи й стежити за тим, чи все там виконується згідно з приписом Едукаційної комісії. Ректор округової школи повинен був відслужити певний стаж і мати певний педагогічний досвід. Звичайно його обирали професори з-посеред свого-таки гурту, з учителів, що прослужили не менш ніж 8 років. Він повинен був стежити не тільки за тим, щоб учні сумлінно ставилися до справи, а й за вчителями. Тим-то ректор повинен був одвідувати лекції кожного професора не менш ніж один раз на місяць і що-року надсилати звідомлення про стан округової школи й прилеглих до певної округи підокругових та парафіяльних шкіл, для цього він повинен був що-року відвідувати ці школи. У ректора одержували свій атестат і ті, хто закінчував округові школи. Ректор видав й економічні справи дорученої йому округової школи. Він стежив за шкільним будинком, завідував книгозбірнею, навчальним приладдям, то-що. У нього була провінціальна каса Едукаційної комісії, він стежив за тим, щоб орендарі едукаційних маєтків і дебітори комісії своєчасно сплачували внески. На чолі підокругової школи стояв проректор, що посідав таке саме становище в школі цього типу, як ректор в округовій школі, він-таки виконував обов'язки й префекта. Окрім проректора, педагогічний персонал підокругової школи складався з проповідника та професорів (не менш як з трьох).

¹⁾ Komisya Edukacyi narodowej, с 65—66. Zeszyt 27.

²⁾ Там-таки Zeszyt 24, с. 105—106.

³⁾ Там-таки, стор. 108—109.

Префекта округової школи обирано на чотири роки з професорів цієї школи, що пробули на цій службі не менш як шість років. Префект повинен був стежити за внутрішнім життям школи: за працею як професорів, так і учнів. Особливо префект повинен був стежити за поведінкою учнів поза школою. Щоб зручніш такий зовнішній догляд підтримувати, існувала була посада хатніх доглядачів (*dyrektorów*). На цю посаду призначувано або учнів старших клас, або осіб, що закінчили навчання в округовій або підокруговій школі. Звичайно для кожної учнівської квартири призначувано особливого директора. Він повинен був одвідувати помешкання учнів як-найчастіш. Неначебто директор повинен був стежити й за професорами. Принаймні, що-тижня він доповідав ректорові про те, як виконують свої повинності професори й студенти. Директор мав повторювати з учнями їхні лекції й стежити за їхньою моральністю. Директора призначав префект в округовій школі й проректор у підокруговій. Цим особам директор повинен був що-місяця давати докладне звітлення про стан успіхів, поведінки й здоров'я доручених йому учнів. Префект, під ректоровим доглядом, відав і шкільною книгозбірнею; він, за ректоровою згодою, набував для книгозбірні нові книжки; префект і видавав книжки з книгозбірні.

Едукаційна комісія, зробивши реформу в галузі шкільної програми, повинна була, природньо, подбати й за кращі підручники. Давніші підручники, уживані як по езуїтських школах, так і по уніятських, визнано за недостатні, застарілі, за такі, що не відповідають вимогам здорової педагогіки. Через те один з членів Едукаційної комісії Ігнатій Потоцький запропонував утворити комісію, як на те, щоб вишукати вдосконаленіші підручники старих дисциплін, так і на те, щоб скласти навчальні підсобники для нових шкільних дисциплін. Ця комісія звалася товариством навчальних книжкових пособників (*Towarzystwo elementarne*). До цієї комісії увійшли польські тогочасні вчені, Пірамович, Вибицький, Гуго Колонтай, Ян Снядецький, Онуфрій Копчинський та ин. Оголошено конкурс і за складання кращих підручників обіцяно грошову вина-

городу. Справді, відтоді польська педагогічна література збагатилася на силу підручників з різних дисциплін, що виходили до навчальної програми шкіл у Польсько-Литовській державі¹⁾.

Насамперед виключено з ужитку широко популярний підручник латинської мови Альвара. Головна цього підручника хиба була та, що він вимагав од учнів дуже напружувати пам'ять. Учень повинен був виучувати на пам'ять складні правила, написані незрозумілою, щоб догодити поетичній формі, мовою. Цілковитий механізм навчання виключав будь-який вияв свідомости. Нові підручники запроваджено й по базиліянських школах, дарма що традиційний Альвар не відразу вийшов у них з ужитку.

Шкільний рік по базиліянських світських школах, згідно з статутом Едукаційної комісії, починався 29 вересня. На відкриття шкільних зайнятих, що відбувалося певною мірою врочисто, статут дозволяв запрошувати сторонніх осіб. Звичайно протягом перших трьох місяців шкільного року іспитів у школі не було, але далі що-місяця префект, проректор та ректор робили іспити, а як закінчувався шкільний рік, у липні, роблено річний іспит. Звідомлення про ці іспити записувано до особливих книжок. Літні вакації починалися 29 липня. На річних іспитах були присутні різні запрошені особи — „гості“, як духовні, так і світські.

Лекції у світських базиліянських школах відбувалися згідно з розписом, якого видала Едукаційна комісія, себто з 8-ої й до 10 год. ранку й з 2 до 4 год. дня.

Професори за бездоганну й корисну службу діставали деякі нагороди. прим. грошову, скорочення терміну служби на пенсію, відрядження за кордон щоб удосконалюватися в науках і т. д. Щоб викликати змагання поміж учнями, їх у класах розташовувано відповідно до успіхів. Звичайно

---

¹⁾ Такі підручники різних авторів і з різних дисциплін у великій свого часу кількості сповнювали книжкові сховища виленської публічної книгозбірні, книгозбірні литовської духовної семінарії, книгозбірні мелецького уніятського монастиря, що надійшла згодом до книгозбірні Петербурзької духовної академії, були вони й серед книжкового фонду колишньої книгозбірні Залуського й т. д.

з найкращих учнів професор обирав так званих декуріонів. Ці останні мали вислуховувати у своїх товаришів, як вони повиучували загадані їм лекції, і давати звідомлення про це професорові.

Учням за зразкову поведінку й успіхи давано й инакші зовнішні ознаки: червону або блакитну кокарду на капелюха, книжки, брано на державне утримання й т. д. Та, звичайно, найкращих з учнів нагороджувано золотими та срібними медалями. На одному боці цього медаля змальовано було королеве погруддя, а на другому напис „Diligentiae“. Ці медалі виготовлювано коштом короля й роздавано гідним од його їм'я.

По базиліянських школах, реформованих за статутом Едукаційної комісії, викладувано так звану „слов'янську“ мову. Та будь-яких розпоряджень, які уточнювали-б розуміння про природу цієї мови, так само й методи її викладати, нехай-би як найзагальніші вказівки, новий шкільний статут не робить. Звідомлення візитаторів, що ревізували підлеглі Едукаційній комісії школи, так само нічого не кажуть у цікавій для нас справі. Тимчасом для нас дуже важило-б визначити, яку це „слов'янську“ мову викладувано по базиліянських школах. А що дані наших джерел випадкові й уривчасті, то ми можемо будувати тільки більш або менш імовірні здогади. У піврічному рапорті гуманської базиліянської школи, надісланому до Едукаційної комісії 2 червня 1777 року, що-до мов, викладуваних у цій школі протягом зминулого півріччя, між иншим, сказано: „виучувано й мову московську, якою учні навчалися правильно читати й писати“¹⁾. Мабуть, тут мається на оці звичайна літературна, так звана „руська“ мова, практикувана в літературному вжиткові в „руських“ землях Речи Посполитої. Поляк-візитатор помилково отожднює її з спорідненою мовою московською, не мігши визначити її якось инакше. Знаючи географічне становище Гуманя, де була базиліянська школа й уявляючи національний склад того суспільства, що його інтереси обслуговувала була гуманська школа, можна було-б обмежи-

¹⁾ Арх. Мин. Нар. Просв. Карт. 887, справа № 35.147, а. 43—47.

тися й завдовольнитися цим поясненням. Та другий рапорт гуманської базилянської школи, за друге півріччя того-таки 1777 року, цю „московську“ мову зве вже „слов'янською“. Таким чином терміни „московський“ і „слов'янський“ неначеб-то в устах візитатора є синоніми. Справді, за яку слов'янську мову можна було-б тут говорити? Коли припустити, що під слов'янською мовою, викладуваною в базилянських школах, слід розуміти церковно-слов'янську мову, тоді мимоволі повстає питання, навіщо її виучувати в школах з переважним шляхетським складом учнів. Церковно-богослужбова слов'янська мова ще в XVI в., як ми вже бачили, так відокремилася від літературної „руської“ мови в Білорусі та Україні, що потребувала спеціальної інтерпретації. Учатися читати по-слов'янському для шляхетської молоді мало небагато практичної рачі, а писати то й поготів. Коли покласти, що під слов'янською мовою нашого джерела слід розуміти тільки церковно-слов'янську богослужбову мову, тоді і в тих, хто її вивчає, найприродніш треба вбачати представників духовного стану або осіб, що готуються до духовного звання. Та тоді в світських базилянських школах буде чималий відсоток майбутніх кліриків. Ми знаємо, напр., що в канівській базилянській школі року 1789 з загального числа 139 учнів 30 чоловіка вивчало слов'янську мову, а року 1786 у жиривицькій школі з 130 учнів навчалася слов'янської мови 36 чоловіка.

Та чом тоді літературну мову, уживану в XVIII в. на Україні, візитатор зве слов'янською. Припускаємо кілька здогадів. Слов'янській (церковно-слов'янській) мові належало перше місце, а „руську“ мову, себ-то літературну білоруську та українську прилучувано до неї механічно. Та можливо, що для такої термінології були й інші, суто політичні міркування. Згадаємо, що діяльність Едукаційної комісії відбувалася серед тяжких політичних обставин. Білоруський та український націоналізм, підтримуваний через недвозначну політику російського уряду, міг викликати серйозні побоювання й підозріння. Через те термін „слов'янський“ більше відповідав даному історичному моментові. Не виключається можливість і того, що плута-

нина в термінології пояснюється тим, що візитатор не достатньо був поінформований у галузі лінгвістики.

Для нас доволі ясний той факт, що в білорусько-українських землях Польсько-Литовської держави за описуваного періоду існувало доволі яскраво виявлене прагнення виучувати рідну мову. Року 1770 у Полоцьку, а року 1778 у Почаїві видано спеціальну граматику „руської“ мови. Автор останнього (почаївського) видання базиліянин Любович свою книгу „Grammatyka rossyiska“ присвячує Адамові Чарторийському, власникові величезних маєтків на Волині. У своїй присвяті Любович каже, що „руська“ мова при дворі цього князя користується особливою увагою. Нам відомі й інші спроби скласти граматику „руської“ мови. Року 1795 Мікульський надрукував таку книжку: „Latwy sposob nauczenia się po rossyisku i po polsku“. Якубович, автор виданого року 1825 у Варшаві російсько-польського словника, у передмові до цього свого видання завважує, що в нього є рукопис 1795 року, який зветься так: „початкова наука польська з російського“¹⁾.

Року 1787 ми зустрічаємось з одним доволі характерним явищем. Візитатор володимирської базиліянської школи висловив жаль і здивування, що місцеві базиліяни з великим успіхом викладають не тільки французьку й німецьку мови, ба й англійську та італійську, тимчасом вони забулися за свою природню (rodowitem) мову — „слов'янську“. Це візитатор не може вважати за нормальне, через те він тоді-таки доручив ректорові прохати в провінціала ордену, щоб той призначив до володимирської школи викладача слов'янської мови. Року 1788 призначено на цю посаду базиліянина Жоравського, що з його, як каже візитатор 1788 року, був гарний вчитель. А що базиліяни, викладаючи цю „природжену“ мову, потребували граматики, то візитатор 1788 року рекомендував Едукаційній комісії Жоравського, як тямущу людину, і радив доручити йому, щоб він склав граматику. Комісія взяла на увагу візитаторову пораду, і Жоравському запропоновано було скласти необхідну для школи граматику. Року 1789 Жорав-

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1882, березень, 447 стор.

ського пересунено до Березвеча на ту-таки посаду¹⁾, і ця часта зміна шкіл, — велика, треба сказати, хвороба в життю базиліянських шкіл, — перешкодила тямущому базиліянинові виконати покладене на нього доручення.

Року 1787 той-таки візитатор доручив і любарським базиліянам клопотатися перед орденською владою (провінціялом), щоб до любарської школи було призначено викладача „слов'янської“ мови. Важко судити, чом базиліяни любарські не виконали цього доручення чи в ордені не знайшлося вільного викладача, чи-ж відповідного клопотання любарська школа й не порушувала. Одне тільки безперечно, що викладача „слов'янської“ мови в любарській базиліянській школі не було й дальшими роками²⁾.

Новий шкільний статут, мавши на оці широкі плани виховати в Польсько-Литовській державі ідеальну людину й громадянина, природньо, не міг не торкнутися питання про освіту міщанської й селянської людности. Для міщан та селян статут передбачав організувати так звані парафіяльні школи, вищі — по містечках і нижчі — по селах. Вони мали освічувати народ „відповідно до повинностей його звання, зайняттів та реместв“. Доглядати за парафіяльними школами мали ректор округової й проректор підокругової школи. Статут проектував видати для парафіяльних шкіл відповідні шкільні підручники.

У парафіяльних, або, як їх инакше ще називали, елементарних школах мали викладати такі дисципліни: християнську науку, науку звичаїв, пристосовану до умов часу й становища учнів, читання, письмо, арифметику (rachunki), початки геометрії, знайомлячи учнів з мірами, вагою, монетами, науку про городництво й хліборобство (найбільше не теоретичну, а практичну), елементи медицини й ветеринарії, відомості про внутрішню торгівлю й набування різних корисних речей в сільському вжиткові (рослин, дерев, здобрива, то-що). Узагалі-ж статут рекомендував навчальну програму пристосовувати до становища учнів. У розподілі шкільних зайняттів статут рекомендує вчите-

¹⁾ У Березвечі Жоравський так само викладав „слов'янську“ мову (Арх. Мин. Н. Пр., карт. 888, справа 35.160, а. 17).

²⁾ „Кіевская Старина“, 1882, 488 стор.

леві вважати на умови сільського життя: не притягати дітей до зайняттів тоді, коли вони потрібні будуть батькам на допомогу в господарстві. За найвідповідніший для зайняттів час статут уважає час починаючи з 29 вересня аж до 23 квітня. Щоб діти не забували вивченого, статут рекомендує влітку збирати їх неділями до школи, щоб повторювати вивчене взимку. Разом з розумовим розвитком учнів статут рекомендує сполучати й фізичне їх виховання. Для цього діти повинні були якомога більше часу проводити на відкритому місці. За найкращий для цього засіб статут уважає які-небудь корисні праці: копати городи, рубати дрова й т. д. Учитель надзвичайно обережно й поблажливо повинен був поводитися з незаможними учнями, шануючи в них ближнього й не принижуючи їхнього становища. Він повинен був уважливо ставитися до своїх слів, уникати кар на тілі, застосовуючи їх у виняткових випадках, повинен був дізнаватися про хвороби своїх учнів і чинити їм допомогу. Окрім того, статут радив учителеві клопотатися про допомогу своїм учням у духівництва, дідичів та управителів (dozorców). Що три місяці учитель повинен був надсилати до ректора або проректора найближчої округової або підокругової школи докладного рапорта, зазначивши кількість своїх учнів, з іменним їм реєстром і точною характеристикою їхніх успіхів у науці. Наприкінці кожного шкільного півріччя вчитель повинен був робити прилюдний акт, що на нього запрошено місцевого панотця, дідича й управителя маєтком. Року 1785 Едукаційна комісія видала підручника основного курсу для парафіяльних шкіл: „Elementarz, dla szkół parafialnych parodowych“ Kraków, 1785 г. Цей підручник містив у собі: 1) навчання читання й письма з статтями для читання й приписами для навчителя, що їх склав піяр Копчинський; 2) короткий катехизис; 3) моральні повчання („наука obuczajów“): виклад загальних повинностей учня й людини нижчої класи, що його склав Пірамович, і 4) арифметику („наука rachunków“), яку склав піяр Гавронський, — перші чотири дії арифметики й поняття про міри, вагу й т. д. Цікаві деякі міркування упорядчиків цього підручника. Кріпацтво, наприклад, один з них (Пі-

рамович) не має за пригнічення особи польського селянина. Пірамович мріє, що можна буде утворити як-найсприятливіші умови для добробуту кріпацького села. Благодійні пани самовіддано й шляхетно служитимуть щастю селянина й високо цінитимуть звання сільського вчителя. Учитель-же освічений—зразок усіх моральних позитивних прикмет своєю чергою покладе на віттар батьківщини усенькі свої сили; а кріпак, вихований у школі й сповнений усіх чеснот свого звання, охоче й свідомий ваги свого становища, служитиме панам і батьківщині.

Отже, служіння вчителя сільської школи це справа важка й відповідальна. А втім це не визначає, що той, хто має потяг до цього звання, повинен од нього відмовлятися. Уміння бути гарним учителем набувається поступінно, а для цього Пірамович радить учителеві між іншим увіходити в стосунки з розумними людьми, читати педагогічну літературу, поглиблюватися в викладувану дисципліну, добре й старанно готуватися до лекцій. Учитель повинен бути палко відданий своїй справі й бути всім для дітей, що взагалі спостережливі й легко можуть помітити в учителеві нещирість та інші вади.

Кріпацтво, це, як гадає Пірамович, Боже призначення, що проти нього, через те, немає рації боротися. Школа повинна мати за своє завдання розвивати й зміцнювати в учнях усі чесноти, властиві кріпакові, як от справедливність, любов до ближнього, милосердя, терпіння, соромливість, тверезість, покору перед законом, своїми панами та іншим начальством. Про право натури, що з ним важко погодити існування кріпацтва й що за нього полюбляли говорити впорядчики нового шкільного статуту, кажучи про школи шляхетські, тут Пірамович не згадав ані словом. Хоч він і каже, і нерідко до того, про пошану до почуття самолюбства в селянських дітей, але рівночасно радить уживати що-до них таких кар, які „засоромлюють винуватця“. Моральне виховання для селянського хлопчика, як гадає Пірамович, вище над розумове. Через те, коли вчитель виховає в учневі зазначені вище чесноти, то нехай-би навчальну програму він і не виконував цілком, він усе-ж буде гідний хвали й нагороди. Селянських ді-

тей инакше виховується у чеснотах, ніж шляхетських. Вони повинні привчатися до доброго, скеровуватися до нього через звичку. Пірамович пропонує різні способи „заправляти“ учнів до доброго, які полягають у користуванні різноманітними нагодами, щоб „наштовхнути“ дітей на добре діло й відтягти від вади.

Виховного значіння надається й співам світських народніх пісень замість давніших латинських.

Порадник учителеві що-до викладання дисциплін, які виходять до програми парафіяльних шкіл, рекомендує раз-у-раз одзначати учнеї користь і практичне прикладання вивченого до потреб та умов сільського життя. Та цікаво й те, що Пірамович не радить учителям парафіяльних шкіл подавати дітям відомості, не властиві їхньому званню, а так само рекомендує не викликати в них пориваннів до тих розуміннів та відчуттів, які не виходять до кола кріпакових переживаннів. Зокрема, навчаючи письма, повчає Пірамович, треба виробити в учнів не гарний, але читкий почерк; при цьому вчитель повинен був знайомити учнів з складанням різних ділових листів та прохань. Навчаючи читати, учитель повинен був мати на увазі, що це має на меті дати учням спромогу самостійно здобувати корисні для них у життю відомості. Навчати читати й писати рекомендувалося одночасно. [Звісно, порівнюючи з давнішою методою це вже справжня реформа! Для читання потрібно було робити суворий добір книжок та статтів, відповідно до „звання“ дітей й їхніх батьків. Як матеріял до читання, рекомендовано уривки з священної історії, статті про господарство, городництво, народню медицину й гігієну, ветеринарію й т. д. Та нічого при цьому не можна було подавати учням з того, що було „вище над їхне розуміння й становище“. Викладаючи арифметику й, зокрема, рахування, учитель повинен був брати приклади з селянського або міщанського життя. Виміри так само треба було вивчати практично. Учитель повинен був вимірювати стосунок засіву до врожаю. При цьому рекомендовано знайомити учнів з місцевими (крайовими) мірами й з мірами сусідніх держав, що могло придатися для майбутніх крамарів. Спроби при цьому

вчитель повинен був робити на полі, на вгороді, на майдані й т. д.

Коли малюнки учнів буде зроблено негарно, учитель не повинен на те вважати: про досконалий малюнок мають дбати у вищій школі, у школі-ж парафіяльній треба було стежити лиш за тим, щоб чертіж був правильний. Практично вчитель повинен був знайомити учнів з наукою про будівництво, пророблюючи екскурсії з учнями до місця будування. Особливо рекомендує Пірамович знайомити учнів з будівничими роботами російських старовірів, що повтікали з Росії до Польщі від релігійних переслідувань, і „горалей“ (мешканці карпатських гір). Коли вчитель старанно виконуватиме усі приписи, то це незабаром позначиться що-найкращими наслідками. Парафіяльні школи дадуть польському селові, а далі й цілій державі вправних мірошників, пилячів, бондарів, теслярів і т. д.

Що-до фізичного виховання учнів, то для цього рекомендовано ті самі військові вправи, що й для шкіл вищого типу. Окрім того, вчитель повинен був привчити своїх вихованців, щоб вони ходили босі, за винятком холодної пори року ¹⁾.

З такими широкими планами Едукаційна комісія взялася була до реформи початкової народньої освіти в Польсько-Литовській державі. А втім проекта парафіяльних шкіл, що його виробили члени Едукаційної комісії, не було здійснено. Не сумні політичні обставини, не розбір Польщі не дали його здійснити, а непристосованість його до життя і внутрішні суперечності. Багато тверджень цього проекту можна було-б прикласти і в сьогочасній педагогіці, та в деяких випадках Пірамович дуже помітно віддає данину своїй добі. Він не тільки погоджується з кріпацтвом, ба й має за можливе знаходити у йому позитивні

¹⁾ Викладаючи відділ про парафіяльні школи, ми користувалися такими підсобиниками: а) Łukasiewicz, Historia szkół, t. II, б) Karbowski, System dydaktyczno-pedagogiczny komisji Edukacji narodowej (Przegląd Historyczny, t. I, p. 228—229), в) A. Karbowski, Szkoły parafialne w Polsce XVIII i XIX w.w. (Rozpr. filolog. Akad. Um., ser. II, t. X, є й окреме видання, 1896), г) деякий матеріал що-до парафіяльних шкіл ми знаходимо у Baliński „Dawna Akademia Wileńska“ і в Белінського „Uniwersytet Wileński“.

сторони. Утворюється виразне вражіння: не вважаючи на свій лібералізм, статут парафіяльних шкіл відбиває шляхетський погляд на селянина.

Не було й коштів, щоб здійснити цей величезний проєкт. Комісія наївно сподівалася на підтримку дідичів, що могли-б приділити частинку свого доходу на освіту в елементарних школах селянських мас; сподівалася вона й на підтримку чернечих орденів та білого духівництва, але ця надія не справдилася. Парафіяльні школи існували в межах Польсько-Литовської держави, зокрема, на території Білоруси та України в обмеженій кількості¹⁾.

Торкнулася була Едукаційна комісія й питання про жіночу освіту. Можна здогадуватися, що наприкінці XVIII в., за періоду загального піднесення шкільно-освітніх намагань, підчас інтенсивної діяльності Едукаційної комісії пошавішала педагогічна праця й по жіночих базиліянських монастирях. Тільки-ж навіть принципово й теоретично жіночу освіту не було зрівняно з чоловічою. Комісія тільки підкорила приватні жіночі пансіони, що вже існували, доглядові ректорів округових шкіл та візитаторів, заборонила відкривати пансіони особам неблагонадійним і призначила певний мінімум освітньої програми: читання, писання по-польському, арифметика, історія, географія наука про релігію та моральність і рукоділля. Едукаційна комісія мала була на думці заснувати й жіночі парафіяльні школи. Що-до постави навчально-виховної справи в проєктованих дівочих парафіяльних школах комісія видала була такі приписи. Навчати по дівочих парафіяльних школах повинні були вчительки (*mistryni*), що від них вимагалось тих самих прикмет, як і від учителя. Ці вчительки повинні були бути лагідні, скромні й узагалі гарної вдачі, щоб не скалічити душ доручених їм дітей. Між учительками й батьками учениць повинна була існувати згода й єдність — запорука успіху. Які науки треба було викладати дівчатам? З наук, що ввіходили до програми пара-

¹⁾ Заруцький нараховує в Польщі року 1790 9316 парафіяльних шкіл і 296.400 учнів у них (*Dawne wychowanie szkolne u Polscie*. „Кієвская Старина“, 1882, березень, 472 стор.). Та ця кількість цілком легендарна, надто, коли ми обізнаємось з звідомленнями шкільних візитаторів.

фіяльних шкіл, для них можна було викладати: письмо й читання, арифметику, науку про мораль (наука *obuczaiów*) та науку про релігію. Що-ж до інших наук, то вчителька могла їх і не викладати, це вже як вона сама хтіла. Та замість них рекомендовано: шиття, прядіння, кухарювання, печіння хліба, то-що. Треба було подати ученицям і деякі елементарні відомості з медицини.

Узагалі-ж, викладаючи науки, вчителька повинна була мати на увазі майбутнє призначення своєї учениці: чи як матери, дружини й господині, чи-ж як служниці та робітниці ¹⁾).

Якою мірою Едукаційна комісія дбала за якісне й кількісне поліпшення шкільної справи, це показує історія окремих шкіл на території Білоруси та України. Для прикладу відзначимо такі випадки.

Жировицька базиліянська школа першими часами по тому як перейшла у відання Едукаційної комісії, складалася з трьох клас. Та близько 1786 року її перетворено на п'ятикласову, при цьому існував проект дальшого року перетворити її на шостикласову ²⁾). Року 1786 у ній навчалось по всіх п'ятьох класах 130 чоловіка ³⁾). У віданні жировицької базиліянської школи була парафіяльна школа у м. Слонимі, де навчалось елементів письменности за статутом Едукаційної комісії 90 учнів ⁴⁾).

Року 1773 відкрито базиліянську школу у м. Березвечі. Очевидячки, місцеві базиліяни відкрили її сподіваючись на матеріальну підтримку від Едукаційної комісії. Аж до року 1782 включно школа була трьохкласова ⁵⁾). Та з року 1783 починаючи вона робиться чотирикласова ⁶⁾), а близько 1786 року перетворюється на шостикласову. Кількість учнів за 1787—1789 рр. хиталася між 100—102 чол. ⁷⁾).

¹⁾ *Lukasiewicz*, *op. cit.*, t. II, p. 413—415.

²⁾ Арх. Мин. Нар. Просв. Карт. 887, справа 35.148, а. 699—700; пор. справа 5.149, а. 283—285; 608—609.

³⁾ *Ibidem*, карт. 888, справа 35.159, а. 21—24.

⁴⁾ *Ibidem*, карт. 888, справа 35.160, а. 1—2.

⁵⁾ *Kwartalnik Litewski*, 1910, czerwiec, p. 77.

⁶⁾ *Ibidem*, p. 77; Арх. Мин. Нар. Просв., карт. 888, справа 35.158, p. 8—9.

⁷⁾ *Wierzbowski*, *Raporty wizytorów...* Warszawa 1906, zeszyt 24.

Року 1791 у березвечській базилянській школі навчається вже 145 чоловіка ¹⁾).

Борунська базилянська школа, що її Едукаційна комісія перетворила на чотирикласову підокругову, зберегла свій вигляд протягом усенького свого існування ²⁾). Що-ж до кількості учнів у ній, то вона була не однакова. Року 1779 вона була порівнюючи невелика — 100 чоловіка ³⁾), але дальшого року збільшується аж до 142 чол. ⁴⁾), а ще за рік, 1781 року, у борунській базилянській школі навчається вже 154 учні ⁵⁾). На прикладі трьох, найпопулярніших білоруських шкіл ми бачимо, як поступінно поширюється й навчальна програма в них і як зростає кількість учнів.

Та окрім цих шкіл на території Білоруси були й інші школи, так само перетворені за статутом Едукаційної комісії. Такі, наприклад, поезуїтські школи округові: берестейська, гродненська; підокругові: бобруйська, менська, несвізька, пинська, слонимська, слуцька та меречська. У віданні піярського ордена були підокругові школи: дрогичинська, лідська, щучинська й школа у Лужках. Чимала кількість перерахованих шкіл, знов-же й велике число учнів у них, здається, дають підставу гадати, що ставсь дуже помітний зсув у справі шкільної освіти білорусько-українського громадянства.

Звертаючись до детального огляду українських шкіл, перетворених за статутом Едукаційної комісії, ми повинні будемо констатувати той самий процес.

Реформована володимирська базилянська колегія року 1782 складалася зчотирьох клас, і навчалось у ній 380 учнів ⁶⁾). Через деякі економічні причини, незалежні від самої школи, кількість учнів р. 1783 зменшується до 220 ⁷⁾).

¹⁾ Арх. Мин. Нар. Просв. Карт. 888, справа 35.161, а. 5—7.

²⁾ На 1832 р борунську базилянську світську школу перетворено на хлоп'ячу духовну школу (Архівъ Св. Синода. Греко-уніат. колл., 96).

³⁾ Арх. Мин. Нар. Просв. Карт. 887, справа 35.148, а. 325—328, 569—572.

⁴⁾ Ibidem, карт. 887, справа 35.149, а. 162—165.

⁵⁾ Ibidem, карт. 887, справа 35.150, а. 279—282.

⁶⁾ Ibidem, карт. 888, справа 35.157, а. 16 -17.

⁷⁾ Łukasiewicz, op. cit., II, p. 447.

Підчас шкільної ревізії року 1789 фактично в школі було 259 чол., дарма що в спискові їх рахувалося 337 чол. ¹⁾). Року 1784 володимирська базиліянська школа складалася з 6 клас, і в ній навчалося 284 молодих людей ²⁾). Року 1786 до базиліян перейшли чудові поезуїтські володимирські будинки, і це дало спромогу володимиро-волинській школі посісти одне з найперших місць у краї.

Замість відомої вже нам острозької поезуїтської школи в Острозі, одколи засновано Едукаційну комісію, почала існувати трьохкласова повітова підокругова школа, де року 1776 навчалося 152 чоловіка ³⁾), а дальшого (1777) року кількість учнів досягала 162 чоловіка ⁴⁾). Спочатку у цій школі викладали були екс-езуїти, але року 1781 поезуїтські будинки костьольний і шкільний одержали базиліяни, які жили у Гощі. Вони повинні були взяти на своє піклування й колегію, що була в Острозі. Колишне багате шкільне езуїтське майно, проте, не припало базиліянам цілком: його розікрали були почасти сами езуїти, почасти „люстратори“, що його описували ⁵⁾). Року 1782 острозька базиліянська школа робиться чотирикласова, і в ній навчається вже 260 чолов. ⁶⁾). Далі кількість учнів зменшується: року 1783 вона визначається ще в 245 чол. ⁷⁾), але р. 1784 вона доходить до 155 чол., хоч підчас ревізії фактично було тільки 102 учні ⁸⁾).

Відома вже нам овручська езуїтська колегія, коли повигонювано езуїтів, перейшла у відання Едукаційної комісії. Її перетворено на трьохкласову з трьома навчителями. Та, живовидячки не раз-у-раз знаходилися вчителі, що наважувалися селитися серед країни боліт та страшних і диких поліщуків ⁹⁾). Через те Едукаційна комісія надума-

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1882, червень, стор. 455—462.

²⁾ W i e r z b o w s k y, Komissya Edukacyi narodowej (1773—1794), zeszyt 27, Raporty generalnych wizytatorów... Warszawa, p. 61—63.

³⁾ Арх. Мин. Нар. Просв. Карт. 887, справа 35.143, а. 13.

⁴⁾ Ibidem, а. 25.

⁵⁾ „Кіевская Старина“, 1882, червень, 462 стор.

⁶⁾ Арх. Мин. Нар. Просв. Карт. 888, справа 35.157, а. 14—15.

⁷⁾ B u k a s z e w i c z, Historia szkół, t. II, p. 447.

⁸⁾ „Кіевская Старина“, 1882, червень, 462—465 стор.

⁹⁾ Ibidem, стор. 479.

лася передати овручську школу якомусь чернечому ордену й переважно базиліянському, що до нього українська людність, натурально, могла відчувати більшу довіру, ніж до орденів римсько-католицьких. Проти цього проекту Едукаційної комісії повстав генеральний візитатор Головціц, що ревізував Овручську поезуїтську школу року 1782. У своєму звідомленні про цю ревізію він писав між иншим так: школи ці, розташовані на околиці, що її залюднює дрібна шляхта, чужа будь-якої освіти, повинні привернути до себе особливу увагу комісії. Місцева молодь і велика частина людности, мало обізнана з польською мовою, потребує освіти. Необхідно через те надсилати сюди здібних учителів, які могли-б ширити науку й цивілізувати цей край. Рішуче протестує Головціц проти думки передати овручську поезуїтську школу вчителям-ченцям і, зокрема, базиліянам. Але базиліяни одержали школу. Р. 1782 там навчалось 130 околичних шляхтичів. Узагалі треба сказати, що в овручській школі не було багато учнів і дальшими часами. Отож, напр., року 1789 у ній було 192 учні. До цього спричинявся брак помешканнів для учнів, знов-же й те, що приставляти до Овруча харч з околичних сіл було важкенько ¹⁾).

Крем'янецьку езуїтську колегію, одколи вона перейшла у відання Едукаційної комісії, перетворено на підокругову, а починаючи з року 1783 на округову. Попереду у цій школі учнів було не гурт, і року 1783 у ній навчалось тільки 119 учнів, та далі кількість їхня чимало збільшується й року 1789 досягає 463 ²⁾).

Трохи менша що-до кількості учнів була Кам'янець-Подільська підокругова школа, перетворена з колишньої езуїтської колегії. Року 1789 у ній навчалось 312 учнів ³⁾).

Гірша була справа з підокруговою школою у Луцьку. Року 1789 у ній було близько 160 чоловіка учнів. Як гадає візитатор, до цього спричинилося те, що поблизу були инші школи, де навчально-виховну справу було постав-

¹⁾ Арх. Мин. Нар. Пров. Карт. 888, справа 35.157, а. 20—22; „Кіевская Старина“, 1882, червень, 479—482 стор.

²⁾ Е. Крыжановскій, Собрание сочиненій, т. III, Кієвъ 1890, стор. 105.

³⁾ Ibidem, стор. 111—117.

лено добре: олицька, острозька та межиріцька. Шкільна адміністрація повинна була скоротити педагогічний персонал: замість передніших 6 учителів залишено 3. Не викладувано в луцькій школі й французьку мову, що особливо притягала до школи молодь. Через те велика частина околичної шляхти намагалася потрапити до володимирської школи. Нарешті, інші матеріально забезпечені школи, що їх утримували найбільше чернечі ордени, мали при собі конвікти для шляхетської молоді. Академічні школи й, зокрема, луцька школа таких конвіктів не мали. Усе це, разом узяте, не сприяло популярності луцької школи серед околичної шляхти ¹⁾.

Більше учнів було в житомирській поезуїтській школі, що її Едукаційна комісія перетворила на підокругову. Р. 1789 у ній навчалося 519 учнів. Візитатор, що ревізував школу цього року, відзначив, що навчально-виховну справу в ній поставлено дуже непогано й це сприяє її популярності серед околичної шляхти ²⁾.

Розмірним успіхом користувалася серед молоді межиріцька підокругова школа, що була у віданні ченців піярського ордена: року 1789 у ній навчалося аж до 300 учнів ³⁾. З навчально-виховного погляду стояла високо вінницька округова школа, перетворена з колишньої єзуїтської колегії. Візитатори дуже її похваляють. Року 1789 у ній навчалося 425 учнів ⁴⁾.

Великою популярністю користувалася й любарська базилянська школа. Року 1780 вона була п'ятикласова, і навчалося в ній 326 учнів ⁵⁾. Року 1782 школа ця мала вже 4 класи, дарма що учнів було куди більше: 450 чоловіка ⁶⁾. Воно правда, дальшого, 1783 року, учнів трохи поменшало: 376 чоловіка.

Року 1786 3 травня Едукаційна комісія піднесла на ступінь підокругової канівську базилянську школу, призначивши на її утримання що-року 3550 злотих. А втім, шкільні візитатори відзначають надзвичайно незадовільну

¹⁾ Ibidem, стор. 117—136.

²⁾ Ibidem, стор. 164—168.

³⁾ Ibidem, стор. 183—189.

⁴⁾ Ibidem, стор. 160—164.

⁵⁾ Арх. Мин. Нар. Пров. Карг. 888, справа 35.157, а. 296—297.

⁶⁾ Ibidem, а. 44—45.

поставу навчально-виховної справи у цій школі, що сталося через недбайливість місцевої базилянської адміністрації. Напр., року 1789 візитатор побачив у школі тільки 28 учнів дарма що за списком рахувалося 139 ¹⁾).

Невелика що-до кількості учнів була спочатку й гуманська базилянська школа, дарма що року 1777 вона складалася з шістьох клас, маючи 193 учні ²⁾. Трохи згодом гуманська школа починає зростати. Року 1782 у ній навчалось 400 учнів, хоч зробилася вже п'ятикласова ³⁾. Така сама кількість учнів залишається в гуманській базилянській школі і в 1789 році ⁴⁾.

Коли єзуїтів вигнано з Польсько-Литовської держави, у відання Едукаційної комісії перейшла й барська поезуїтська школа, що року 1781 її передано базилянському ордену. Відтоді становище барської школи значно покращало. Ще напередодні цієї передачі у барській школі навчалось 184 учні ⁵⁾, а року 1782 учнів у ній вже 400 чоловіка ⁶⁾. Ще за рік кількість учнів досягає 553 чоловіка ⁷⁾. Року 1789 учнів у барській базилянській школі було тільки 350 чоловіка ⁸⁾.

Доволі значна що-до кількості учнів і добре встаткована була шаргородська базилянська школа. Року 1776 вона ще зберегає давній поділ на класи. При ній існує цілком окрема філософська класа, а так само й підготовча. В усіх класах навчалось 423 учнів ⁹⁾. Та вже дальшого 1777 року шаргородська базилянська школа перетворюється за статутом Едукаційної комісії; у шістьох класах навчається 340 юнаків ¹⁰⁾. Далі школа робиться п'ятикласова, дарма що кількість учнів збільшується: року 1782 вона

¹⁾ Крыжановскій, Собр. соч., т. III, стор. 176.

²⁾ Арх. Мин. Нар. Просв., карт. 887, справа 35.144, а. 43—47.

³⁾ Ibidem, карт. 888, справа 35.157, а. 44—45.

⁴⁾ Крыжановскій, Собр. соч., т. III, стор. 180.

⁵⁾ Арх. Мин. Нар. Просв. Карт. 888, справа 35.156, а. 295—296.

⁶⁾ Ibidem, карт. 888, справа 35.157, а. 28—29.

⁷⁾ Łukasiewicz, Historia szkół, t. II, p. 447.

⁸⁾ Крыжановскій Е., Собрание соч., т. III, стор. 159.

⁹⁾ Арх. Мин. Нар. Просв., карт. 887, справа 35.145, а. 1—37.

¹⁰⁾ Ibidem, а. 26 і дл.

досягає 600 чоловіка ¹⁾). Те саме ми можемо спостережати й року 1784 ²⁾). Та на рік 1789 кількість учнів зменшується трохи чи не вдвоє (300 чоловіка) ³⁾).

Наприкінці нашого переліку білорусько-українських шкіл, що існували в останній чверті XVIII в., ми повинні назвати ще дві школи, які були у віданні ченців піярського ордена. Це — холмська та олицька підокругові школи. І в тій і в тій учнів було не гурт. У холмській підокруговій школі, року 1789 навчалось 120 учнів ⁴⁾), а в олицькій тільки 54 ⁵⁾).

Скількись слів слід сказати про характер того культурного руху в Польсько-Литовській державі, що зв'язаний з діяльністю Едукаційної комісії. Досліджену в нас грандіозну шкільну реформу в Польсько-Литовській державі в останній чверті XVIII в. слід поставити у зв'язок з загальним педагогічним рухом, що панував під той час на Заході, надто-ж у Франції. Саме під цей час західноєвропейське громадянство надзвичайно захоплювалося було педагогічними питаннями, як каже Грімме, захоплення це дорівнювало манії. Такий підвищений інтерес до педагогії, що за її мету ставлено *la fabrication de l'homme idéal et du citoyen parfait*, відбивсь і на польській педагогічній думці, так само як подіяв він і на російське громадянство часів Катерини II ⁶⁾). Надто помітно ця модна педагогічна течія відбилася на методах викладання тодішніх шкільних наук, де принцип природности ставсь за головний чинник.

Та мрії перших діячів Едукаційної комісії не здійснилися: реформована школа не вратувала Польщу від політичної загибелі. Доводиться у польських авторів читати, що коли-б не розбори Польщі, коли-б їй, мовляв, дали спромогу здійснити замислену шкільну реформу, то протягом дуже недовгого часу Польща зробилася-б однією з найкультурніших й найосвіченіших держав Західної Європи ⁷⁾). Історик—найменше схильний міркувати про те,

¹⁾ Ibidem, карт. 888, справа 35.157, а. 29—30, 46—47.

²⁾ Łukasiewicz, *Historia szkół*, t. IV p. 266—267.

³⁾ Крыжановскій, *Собр. соч.*, т. III, стор. 155.

⁴⁾ Ibidem, стор. 190.

⁵⁾ Ibidem, стор. 137.

⁶⁾ С. В. Рождественскій, *Очерки по исторіи системъ народнаго просвѣщенія въ Россіи въ XVIII—XIX в.*, т. I, Спб., 1912, стор. 314.

⁷⁾ Крыжановскій Е., *Собр. соч.*, т. III, стор. 92—93 і дд.

що було-б за умов усяких можливостей, а от те, що було, його цікавить і вимагає історично пояснити. Заслуга польсько-литовського уряду останньої чверти XVIII в., безперечно, те, що він утворив перше в Європі міністерство народньої освіти, себ-то вперше підніс народню освіту на ступінь справи державної ваги. А втім, педагогічна система Едукаційної комісії сама по собі не позбавлена була внутрішніх суперечностей і на практиці натрапляла на непереможні труднощі. Реформу запроваджувано швидко. Складачі нового шкільного статуту, щирісінькі ідеалісти, ентузіясти, глибоко вірячи в ідеальну людину, втратили почуття простору й часу й мріяли про повітряні замки. Шкільний статут, бажаючи зробити освіту народньою, національною, ігнорував інтереси двох великих народів, що ввіходили були до Польсько-Литовської держави: білорусів та українців. Не могла нова педагогічна система поліпшити звичаї польської шляхти, її дисциплінувати, не полегшила вона й сумної долі селянства. Теорія мирного співжиття й товаришування визискувача-діди́ча й пригніченого селянина ледві чи видавалася серйозна, не утопічна будь-кому, окрім хіба тільки її творців. Зганьбити-ж кріпацтво в ім'я послідовності своїх принципів діячі Едукаційної комісії усе-ж не наважилися.

Величезна навчальна програма, що складалася з дуже багатьох дисциплін, виучуваних позверхово, вироблювала дуже вузький практицизм і дилетантизм. Отже програма була заширока й це перешкоджало глибше її вивчати. По реформованих школах викладали старі вчителі, що відібрали освіту в давніх орденських школах і як-найкращі починання шкільних реформаторів любісінько могли розбиватися об консерватизм наявного контингенту вчительства.

Спеціальні шкільні заклади для підготовки нових шкільних педагогів організовано вже згодом. Року 1786 при краківській академії наук відкрито вчительську семінарію на 16 вихованців, і при виленьському університеті на 8 вихованців. Тільки-ж це була крапля в морі: справжні потреби були незмірно вищі. Едукаційна комісія проектувала заснувати для підготовки юнаків до педагогічної праці особливі спеціальні інститути в Ловичі та Кельцях, а року

1787 примас Польщі Михайло Понятовський вирішив був узяти утримання цих інститутів на свій кошт. Та ми не маємо як єсть жадних відомостей про те, щоб такі інститути було справді відкрито.

Реформа шкільна не подіяла на хід культурного життя в Білорусі та Україні. Вона неначе гожий метеор блиснула перед сучасниками, здивувавши їх своєю оригінальністю, але й залишивши по собі порожнечу, ба навіть більше, жаль за попередніми школами, реальнішими й відповіднішими соціально-політичному ладові Речи Посполитої напередодні її катастрофи.

ПОКАЖЧИКИ.

А. ПОКАЖЧИК ІМЕННИЙ.

І. АВТОРИ ТА ДОСЛІДНИКИ.

- Альвар*, 78, 102, 294.
Антонович В. Б., проф., 11, 136.
Арістотель, 103, 105, 209.
Архангельський А. С., 11, 36.
Аскоченський В. І., 160, 169, 217.
Argent Jan, 91, 96.
- Бантиш-Каменський М. М.*, 10, 217.
Бартенєв П. І., 259.
Бёмер Г., 71, 101.
Біднов В. А., 11.
Бронський Христофор, антитринітарій, 44, 231.
Будилович А., 173.
- Baliński*, 12, 52, 54, 72, 79, 80, 81, 90, 94, 260, 267, 302.
Biegański St., 77.
Bieliński, 12, 72, 302.
Bobrowicz, 9.
Bobrzyński М., проф., 19, 71.
Bukowski J., ks., 12, 17, 32, 48, 61.
- Szarnowski*, 67.
- Василь Великий*, 102.
Васильєвський В. Г., 50.
Весель Н., 112.
Віннер Р. Ю., проф., 19.
Віргілій, 102.
Вишенський Іван, 180, 181, 182, 201, 202, 203, 213, 214, 216, 229, 230, 231, 232.
Владіміров А., 35.
Владимирський-Буданов М. Ф., проф., 24, 119, 120, 122, 130, 131.
Вульфійус А. Г., 65, 72.
- Гавронський*, піяр, 299.
- Гаятовський Оникій*, 166, 167.
Гесіод, 103.
Голубєв С. Т., проф., 10, 25, 36, 133, 160, 161, 162, 164, 165, 167, 169, 172, 174, 181, 182, 183, 231.
Гомер, 103.
Горацій, 102, 289.
Горбачевський Н., 13.
Главацький, 184.
Григор Богослов, 102.
Григорович І. І., 216.
Грінвальд К. М., 136.
Грушевський М. С., акад., 11, 133, 163, 197.
- Гожалчинський*, 12, 72, 73, 89, 90, 91, 96, 97, 98, 99.
Грімме, 310.
- Дамаскін І.*, 182.
Дашкевич, 192.
Демостен, 103.
Дем'янович А., 11, 62, 69, 72, 111.
Діковський Н. Р., 13.
Доброхотов Павло, єп., 5, 7, 240, 244, 247, 259, 264.
Добрянський А., 140, 174.
- Jaroszewicz*, 5, 12, 32, 50, 51, 68.
Jocher, 12.
- Евклід*, 105.
Езон, 102.
- Narasiewicz*, 5, 161, 240, 252, 263, 264, 269.
- Євгеній [Болховітінов]*, мітр., історик, 160, 217.

- Єфименкова А., 132.
- Житецький, 214.
- Жудро, 157, 158, 159.
- Жукович П. Н., проф., 7, 10, 20, 221, 222, 247.
- Закревський, 160.
- Закржевський, проф., 19.
- Зубрицький, 148, 149.
- Załęski, 12, 68, 72, 79, 87, 88, 90, 92, 93, 94.
- Іван Золотоустий, 102, 103, 212.
- Ізократ, 102.
- Кавтський К., 19.
- Каманін І. М., 160.
- Карєєв Н. І., проф., 10, 17, 21, 29, 67, 68, 70, 71.
- Карський Є., 11, 180, 197, 201.
- Карпов Г. Ф., 136.
- Катулл, 102.
- Кедров, 133.
- Ключевський В. О., 193, 194.
- Князьнін Францішек, поет, 92.
- Корнелій Непот, 101, 289.
- Косов Сильвестр, ректор ківво-могил. колегії, 158, 164, 172, 181, 204.
- Костомаров М. І., 11, 196, 198, 218, 219, 261, 275, 285, 286.
- Коялович М. О., проф., 8, 10, 11, 109, 132, 151, 194, 214, 217, 221, 222, 223, 248.
- Крижановський Е. М., 8, 96, 97, 98, 275, 307, 309, 310.
- Криловський А., 11, 133.
- Куліш П. О., 150, 157, 175, 176, 198, 219.
- Кулішер, 266.
- Кумуняка Купріян, 198, 199.
- Курбський, кн., 43, 59, 179, 212.
- Курцій, 102, 289.
- Karbowiak, 302.
- Kraszewski, 12, 37, 50, 53, 54, 77, 79, 81, 82, 83, 86.
- Krasiński W., 17.
- Ланно І. І., 199.
- Ластовський В. Ю., 197, 198.
- Лашкарьов П., проф., 160.
- Лебедев, 176.
- Левицький Ор., 13, 31, 37, 43, 44, 47, 55, 56, 57, 60, 61, 238, 260, 266, 267.
- Лівій Т., 102, 289.
- Лонгінов, 173.
- Лукиян, 102.
- Любавський М. К., проф., 11, 25, 27, 33, 192, 193.
- Любович Н., проф., 10, 17, 18, 19, 20, 21, 33, 34, 49, 62, 65—66, 87, 139.
- Likowski Ed., ks., 12, 17.
- Lipiński, 13, 54, 94, 260, 267.
- Lubieniecki St., 17, 40, 47.
- Łukaszewicz, 11, 17, 37, 38, 39, 40, 41, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 61, 68, 73, 74, 77, 79, 80, 82, 83, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 111, 112, 114, 261, 264, 268, 269, 274, 275, 277, 281, 302, 304, 305, 306, 309, 310.
- Макарій, архім., історик, 217.
- Макарій, мітр., історик Церкви, 10, 128, 133, 151, 153, 157, 158, 160, 162, 169, 223, 231.
- Максимович М. А., 160, 217.
- Малевиц А., 13.
- Малишевський І, І., проф., 60, 160, 169, 175, 193, 231.
- Марков, 112.
- Мелешко Іван, каштелян смоленський, 180, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202.
- Мікульський, 297.
- Міловідов А., 177.
- Мітрофанов П., 112.
- Морачевський, 72.
- Морошкін, 72.
- Menni Piotr, ks., 248.
- Mertz S., 101, 111.
- Moszyński A., 77, 87.
- Несецький, 90, 99.
- Нємцевич, 9, 197, 198.
- Narbut, 5, 12.
- Овідій, 102.

- Папков А. А., 11, 133, 170, 171.
 Петров Н. І., 12, 240, 256, 257, 262, 279, 281, 285.
 Петрушевич А. С., 143, 146, 149, 172, 263.
 Пилін, 175.
 Піндар, 103.
 Пірамович Григор, секретар Едукаційної комісії, 277, 288, 293, 299, 300, 301, 302.
 Пічета В. І., 193, 194.
 Платон, 102, 103, 209.
 Площанський В., 262, 264.
 Пліній 289.
 Плісс В. І., 40.
 Плутарх, 102.
 Покровський М. Н., 123, 144, 224.
 Поплавський, піяр, 275, 276.
 Попов Н., 71.
 Преображенський А., 182.
 Проперцій, 102.
 Пурук Ф., 247.
 Rawiński, 68.
 Pelesz, 12.
 Przyalgowski, 79.
 Равмер К., 58, 101, 112.
 Рождественський С., 310.
 Розов А. В., 11.
 Rostowski, 50, 72, 79, 80, 86, 89, 90, 94, 159.
 Савич А., 120, 155, 211.
 Сакович Касіян, ректор кнів. братської школи, 162, 269.
 Саллюстій, 102, 289.
 Самарін Ю. Ф., 72.
 Сапунов А., 87.
 Сераковський, 198.
 Сінезій, 102.
 Скабаланович Н., 12, 133, 134, 135, 138, 231.
 Скарга Петро, 42, 43, 44, 68, 69, 71, 86, 210, 214, 215, 223, 228.
 Скорбішевський, 96.
 Скорина Франциск, 32, 180, 207.
 Слівов І., 72.
 Смірнов Ф. К., 154.
 Смотрицький Гарасим, 208.
 Смотрицький Мелетій, 55, 179, 182.
 Соколов І., 11, 22, 38, 42.
 Соколов Пл., 118, 176.
 Соловійов С. М., 11, 131, 132, 220, 221.
 Сребницький І. А., 136.
 Суарец, 103.
 Сумцов М., проф., 197, 201.
 Сценуро Д., 11.
 Sienicki, 78.
 Sniadecky Jan, 288.
 Stecki T., 47.
 Szufski I., 12, 17, 71.
 Теогнід, 102.
 Тітов Ф. І., 11.
 Тібулл, 102.
 Толет, 105.
 Толстой Д., 72.
 Тома Кемпійський, 55.
 Тукидід, 102, 103.
 Тумасов, 190, 192, 196, 201.
 Theiner, 9, 227, 244, 262.
 Устрялов, проф., 218.
 Федр, 102.
 Філалет Христофор, 228, 231.
 Флеров, священник, 132.
 Фонсеке, 105.
 Fischer G. W., Th. 17.
 Харламович К. В., 6, 7, 10, 21, 33, 35, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 72, 80, 82, 83, 94, 95, 100, 101, 102, 105, 111, 118, 119, 133, 145, 146, 149, 150, 152, 154, 157, 161, 163, 164, 165, 170, 171, 173, 174, 176, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 186, 204, 222, 223, 231, 269.
 Христофор Філалет, див. Бронський.
 Цезар Г. Ю., 102.
 Ціммерман, 112.
 Цицерон, 102, 103, 289.
 Чарнецький, 180.
 Чистович І., проф., 10, 117, 118, 130, 133, 153, 154, 156, 159, 171, 173, 222.
 Чішман, 119.

Шмідт К., 58, 112.

Щербицький О В., 13.

Ювенал, 289.

Яблоновський. 24.

Якубович, 297.

Янчук Н. А., проф., 197.

Ястребов М., 72, 101, 111.

Wolf I., 199.

Wołyniak, 13, 238, 261.

Wierzbowski, 8, 304, 306.

Wiszniewski, 197, 198.

II. ОСОБИ ІСТОРИЧНІ.

Абрамовичі, 38.

Август II, 76, 92, 97, 149.

Август III, 113, 114, 257, 259, 260.

Аврамій, єпископ пинський, 164.

Аквінат Тома, 105.

Андрійович Іван, підскарбій, 125, 126.

Аннібал, папський нунцій, 52.

Арій, 38.

Аркудій Петро, 237, 238, 255.

Арсеній, архієпископ еласонський, 178.

Артемії, ігумен, 41.

Балабан Гедеон, єпископ львівський, 141, 146, 173, 185, 214.

Башкін Матвій, 41.

Бейнарт Амвросій, каноник виленський, 83.

Бекерова Мар'яна, 92.

Бетелій Гаврило, князь трансильванський, 45.

Бландрата Юрій, антитринітарій, 40, 67.

Бобровський Іоан, холм. плебан, 263.

Бокса Павло, єзуїтський провінціал, 73.

Бона, королева, 39.

Борецький Іов, мітр. київський, 170, 172.

Борецький I., ректор київ. брат. школи, 162.

Бржостовський, воєвода трокський, 90.

Бржостовський Констанцій, єпископ виленський, 76.

Брольницький Гедеон, полоцький уніят. єпископ, 157.

Будний Симон, кальвінський міністр, 40, 41, 60, 61.

Булгак, мітр., 238.

Сарперіус Войтех, соцін. проф. 56.

Валеріян, єпископ, 52.

Варсонофій, архімандрит, 24.

Варшевіцький Станіслав, ректор єзуїт. колегії, 79.

Варшевіцький Христофор, 68.

Васіян, ігумен Менського Вознесенського монастиря, 28.

Васіян, московський втікач-єретик, 41.

Величко Ян, підстолий ошмянський, 80.

Вендриховський, кальвін. проповідник, 37.

Вержбіцькі, 192.

Віатор Єронім, 33.

Вільчовський Ст., каноник, 83, 85.

Вінглер Ян (Віклеф), 50.

Вінглер Пилип, книгар, 33.

Віттелескі М., генерал ордена єзуїтів, 244, 245.

Вибицький Й., 293.

Виговський Іван, Гетьман, 148.

Виковський Севастьян, піярський провінціал, 77.

Вислицький Микола, 263.

Витовт, 31.

Вишневецькі, 5, 38.

Вишневецький Михайло, воєвода виленський, 91, 99, 100.

Вишневецький Михайло, 100.

Вишневецький Юрій, каштелян київський, 95.

Вишневецький Януш-Антоній, каштелян краківський, 99—100.

Вишневецький Антоній, 78.

Война, єпископ виленський, 242.

Войни, 38.

Войн-Оранський Гедеон, холмський уніят. єпископ, 173.

- Волович Евстафій*, єпископ виленський, 84, 143.
- Володимир*, кн., 60.
- Володислав IV*, 45, 50, 74, 75, 82, 89, 91, 145, 153, 172, 173, 237, 256, 262, 268.
- Волицький Павло*, єпископ луцький, 95.
- Ганна*, рос. цариця, 153.
- Гедройци*, 32.
- Генрих*, король польський, 67, 146.
- Генрих VI*, 68.
- Гербурт Валентин*, єпископ перемиський, 100.
- Гизель Інокентій*, 57.
- Гіліберт Ян Емануїл*, проф. вилен. академії, 85.
- Глібовичі*, 32, 38.
- Гойський Роман*, 44, 46, 49.
- Гойський Гаврило*, 44.
- Гозій*, кардинал, 20, 61, 67.
- Головчиц, кс.*, генеральний шкільний візитатор, 281, 307.
- Головчинські*, 32.
- Головнич*, ректор київо-могил. колегії, 167.
- Гольшанський Павло*, єпископ, 50.
- Гонезій Петро*, антитринітарій, 40.
- Горбацький*, ректор київо-могил. колегії, 158.
- Горецький*, 263.
- Горські*, 38.
- Градовський Мартин*, плебан новгород.-сїв., 98.
- Грановський Павло*, навчитель володимиро-вол. базил. школи. 266, 267.
- Грекович Антоній*, уніят, мітр., 162.
- Григор*, архім., 180.
- Григор XIII*, папа, 80, 243.
- Григор*, пинський уніятський єпископ, 159.
- Григорович Василь*, львівський братчик, 148.
- Гриневич-Гижановський Якуб*, вчений соцініяннин, 56.
- Грушевські*, 38.
- Гугуревич*, ректор київо-могил. колегії, 167.
- Гулевичівна Галишка*, 161, 162.
- Густав-Адольф*, король, 45.
- Гутиц Платон*, ректор шаргород. базил. школи, 261.
- Глебіцький Юзефович*, 113.
- Гонсевський Олександр Корвін*, 92.
- Гродзицький*, 263.
- Дзялинські*, 192.
- Дівочка Онисифор*, мітр., 36, 149.
- Дільгер Симон*, 82.
- Довгялло Дм.*, 198, 199.
- Догель Матвій*, 76.
- Домбровські*, 192.
- Дорогостайський Микола Монвід*, воевода полоцький, 86.
- Дорогостайські*, 38.
- Досифей*, архімандрит, 120.
- Durosius Данило*, соцін. проф., 56.
- Евлашевський Ф.*, суддя новгородський, 253.
- Едвабинський*, 263.
- Еріх VII*, король данський, 31.
- Евлашевський Федір*, підсудок новгородський, 206.
- Єдлецький*, 263.
- Єльц Олександр*, єзуїт, київ. офіціал, 97.
- Єремія*, патріярх царгородський, 36, 141, 146, 149, 155, 157, 174, 184, 211, 224, 230.
- Еронім Празький*, 31.
- Жаба Валеріян Антоній*, каштелян полоцький, 113.
- Жабокрицький Діонисій*, єпископ луцький, 171.
- Жачіц*, кальвін. проповідник, 37.
- Жебровський*, єзуїт, 84.
- Желіборський Арсеній*, єпископ львівський, 172.
- Жолкевські* 192.
- Жолкевський Станіслав*, гетьман коронний, 98.
- Жоравський*, базиліяннин, 297, 298.
- Жукович Захарія*, 263.

- Заборовський Рафаїл*, архієпископ кийвський, 167.
Завадський, 86.
Завиші, 38.
Загоровський Василь, каштелян брєславський, 205, 206, 207.
Залуський Йосип Андрій, єпископ кийвський, 100.
Замойський Андрій, 275.
Замойський Ян, великий канцлер коронний, 69, 70.
Заруцький, 303.
Зебжидовський, 70, 71.
Зеновичі, 38.
Зизаній Лаврентій, 179.
Зизаній Стефан, ректор, 150.

Ігнатій, московський втікач-єретик, 41, 43.
Ігнатій, священник, 147.
Інокентій (Борисов), харк. архієп., 218.
Іоаким, патріарх антіохійський, 139, 140, 142, 146.
Іоан Олексійович, цар москов., 168.
Іоан Палеолог, 31.
Іона, ігумен менського Вознесенськ. монастиря, 25, 26.
Ісаакій, єпископ луцький, 164.

Йона, мітр., 128.
Йосип, мітр., 26, 123, 125, 126.
Йосип (Солтан), мітр., 127.

Кавечинський Матвій, намісник не-свізький, 60
Калиновський Валентин Олександр, староста кам'янецький, 96.
Калиновський Валентин-Олександр, староста брацлавський, 98.
Кальвін, 34, 109.
Кампан, єзуїт. провінціал, 89.
Карло XII, 149.
Карнковський Станіслав, єпископ, 67—68.
Касперські, 192.
Катерина II, 87, 283, 310.
Кішка Лев, мітр., 257—258, 259.
Кішка Ян, 40, 41, 43.

Кішки, 32, 38.
Кисіль Адам, 46.
Кисіль Евстафій, ректор киселинської соцініянської школи, 55.
Климент XIV, папа, 273.
Клокоцький Єронім, староста річицький, 92.
Книшевський, соцініяннин, 40.
Кобринський Іван, 125.
Кобринська Уляна, кн., 125.
Колонтай Гуго, 277, 293.
Комарницький Іларій, базиліяннин, 278.
Комарова-Мінкевич Варвара, 93.
Конарський Станіслав, 76, 77, 78.
Конашевич-Сагайдачний Петро, Гетьман, 163.
Кондратович Яків, 150.
Конецпольський, гетьман коронний, 98.
Кониський Георгій єписк., 159, 216, 282.
Кононович Йосип, 158.
Констанція, друга дружина Сигізмунда III, 198.
Копинський Ісайя, мітр. кийв., 164.
Копистенський Михайло, єпископ перемиський, 174.
Копистенський Захарія, 36, 209, 229.
Копть Василь, шляхтич, 239.
Копчинський Онуфрій, 293, 299.
Корецький Богуш, князь, 24.
Корсак Йосип, воєвода мстиславський, 114.
Корсак Рафаїл, мітр., 247.
Корсак Ян Микола, земський суддя ошмянський, 83.
Корчинський Єрофій, протоархімандрит базиліян. ордену, 282.
Косой Теодосій, 41, 42, 43.
Костюшко Тадеуш, 287.
Красиський, пробощ, 100.
Краснодубський Лука, ксьондз, 84.
Кревза Лев, вилен. троцький архімандрит, 152.
Кришковський Лаврентій, кальвінський міністр, 37, 60.
Кроковський Йоасаф, ректор кийво-могил. колегії, 168.

- Кульва Аврам*, 49, 50.
Кунцевич Ян, священик, 83.
- Лазовський Теодосій*, володимиро-волин. єписк., 238.
Лапінкевич, ректор володим. базиліян. колегії, 240.
Лебедич Стефан, бурмистр виленськ., 206.
Лемпицький Адам, каноник, 91.
Лентковський Адам, ректор холм. латин. школи, 263.
Ленчицькі, 192.
Лещинський Пасхазій, базиліяннин, 278.
Лещинський Станіслав Чобор, стольник кам'янецький, 92.
Лізманіні Франциск, духовник королеви Бони, 39, 40.
Лінчевський, 180.
Лісницький Григор, військовий суддя, 148.
Липський, шляхтич ленчицький, посол до сойму, 285.
Лойола Ігнатій, 101.
Лука, єпископ полоцький, 124.
Лукарис Кирило, 150, 151, 162, 164, 170.
Лускіно Ігнатій, єзуїт, 92, 286.
Любович, базиліяннин, 297.
Любомирський Домінік, 114.
Любомирський Станіслав, 75, 261.
Лютер, 33, 34, 42, 50, 58, 109.
Лянцоровський Станіслав, староста скальський, 96
Лятерна, єзуїт, 69, 70.
- Мазаракі Іван*, львівський братчик, 148.
Макарій, мітр., 23.
Макарій, єпископ луцький та острозький, згодом мітрополіт, 123.
Макарій, мітр., 127.
Максиміліян, цісар, 67.
Малінські, 192.
Масальський, єпископ виленський, 275.
Масальський, єп., 82.
Маскевич Самійло, шляхтич, 5.
Марія-Казимира, дружина Яна III, 268.
- Марія-Людвіга*, дружина Володислава IV, 268.
Мацієвич Арсеній, 259.
Мейєр Уршуля, 198.
Миткевич Софія, 54.
Могила Петро, мітр., 55, 57, 158, 161, 164, 165, 183, 269.
Мозелі Олександр, шляхтич, 171.
Молітор Теофіл, соцін. професор, 56.
Мороховський Іоаким, володимиро-волин. єпископ уніят, 240.
Мрштан, купець, 50.
Мотовил, антитринітарій, 43.
Мохаммед, 42.
Мушицький Микола, 263.
- Накціянович*, єзуїт, 84.
Нарушевичі, 38.
Нарушевич Ян, 150.
Негалецький Валентин, соцініянин, 60, 61.
Немирич Юрій, 47, 61.
Немирич Стефан, 47.
- Огінська-Пузина Лизавета*, каштелянова мстиславська, 84.
Огінський Марціян, канцлер литовський, 90, 92
Оксенович-Старушич Гнат, ректор гошанської православної школи, 57.
Окіа-Радошевський Богуслав, єпископ ків. катол., 99.
Олександр, вел. князь, 25, 123, 124.
Олександр I, 89.
Олексій, цр москов., 158.
Олена Ізанівна, великого князя Олександра дружина, 25.
Олесницький Микола, магнат 40.
Олізаровіуш Аарон Олександр, 82.
Оменський Зиновій, 42.
Онісифор, мітр., 129.
Острожжик Захарія, ректор холмськ. уніят. школи, 262.
Острожжик Федір, служник мітр. Рутського, 262.
Острозька Олександра, кн., 126.
Острозькі, кн. 279.

- Острозький К. Й.*, кн., 193, 238.
Острозький К. К., князь, 30, 35, 41, 43, 44, 49, 97, 160, 212, 222, 231.
Охоцький Йосафат, архім. овруч. уніят. монастиря, 287.
- Павло I*, цісар рос., 287.
Павло V, папа, 244, 252.
Паїсій, єпископ холмський, 164.
Палюдіус Соломон, 55.
Пакоста Опанас, менський уніят. архимандрит, 155.
Пакуцький, 263.
Паці, 38.
Пац Микола, біскуп київський, 38, 84.
Пац Микола Казимир, воєвода виленський, 94.
Петражицький Ів., гетьман, 165.
Петриковський Павло, настоятель дрогичинський, 93.
Петро I, 153, 168.
Пилип II, 68.
Піліховський Самійло, базиліяннин, 265.
Плещецький Єлїсїй, 242.
Полубенські, князі, 150.
Понятовський, кн., єпископ плоцький 275.
Понятовський Михайло, примас Польщі, 312.
Посевін Антоній, 68, 69, 70, 217.
Потїй Іпатїй, 34, 150, 156, 157, 209, 210, 212, 214, 216, 222, 223, 224, 237, 239, 240, 241, 242, 255.
Потїй Констанцій, воєвода виленський, 76.
Потоцька Ганна, 148.
Потоцький Ігнатїй, писар литовський, член Едукац. комісії, 275, 293.
Потоцький Микола, 261.
Потоцький, староста конаницький, 275.
Потоцький Ян, воєвода браславський, 55.
Почобут, 84.
Прокопович Теофан, 167, 169.
Пронські, 38, 44.
Протасевич Валеріян, єпископ, 79, 88, 82.
- Прохницький Ян Андрій*, єписк., 96.
Пузини, 38.
Пясечинський Олександр, 91, 99.
Пяткевич Ян, біскуп жмудський, 38.
- Радзивіл*, гетьман литовський, 166.
Радзивіл Альберт, 159.
Радзивіл Альбрехт Станіслав, канцлер литовський, 90.
Радзивіловський Антоній, єпископ, 23.
Радзивіли, 32, 37, 38, 40, 66, 67.
Радзивілова Ганна, 55.
Радзивіл Микола Рудий, 51, 52, 54, 60, 60.
Радзивіл Микола Чорний, 30, 37, 40, 51, 60, 66, 85.
Радзивіл Сиротина, 66—67, 85, 87—88.
Радзивіл Станіслав, 67, 80.
Радзивіл Юрій, 41, 51, 52, 67.
Радзивіл Христофор, 35, 54, 55, 60.
Радзивіл Януш, 53, 54.
Ревєр Станіслав, 55.
Рилло Максимілян, єп., 264.
Рогоза Михайло, мітр., 147, 172, 173, 214, 216, 222, 223.
Росолецький Лука, 76.
Рупневський Лука, вчений соцініяннин, 56.
Рутський Йосип Вельямин, мітр. уніят., 145, 161, 237, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 252, 262, 269.
- Савінський Абрам*, 262.
Садовський Ігнатїй, староста слонимський, 260.
Саліковський, 68.
Сангушко Єронім, єпископ смоленськ., 90.
Сапіга Антоній, староста меречський, 76.
Сапіга Казимир, 82, 84, 89.
Сапіга, канцлер литовський, 163.
Сапіга Лев, 80, 82, 84, 88, 89, 99, 227, 241, 242.
Сапіга Ян Фредерик, 89.
Сапіги, 32, 38.
Свистельницький Йосип, єп., 148.
Святополк-Четвертинський Гедеон, мітр., 168.

- Сенюти*, 44, 57.
- Серапіон*, ігумен Менського Вознесенського монастиря, 27.
- Сервет Михайло*, 39.
- Сигізмунд-Август*, 40, 67, 84, 126, 128, 145.
- Сигізмунд I*, король, 23, 26, 27, 28, 33, 34, 50, 123, 137, 138, 189.
- Сигізмунд III*, король, 28, 45, 52, 70, 73, 74, 88, 126, 144, 146, 150, 153, 172, 198, 217, 222, 223, 237, 242, 251.
- Сигізмунд Корибутович*, князь, 31.
- Сильвестр*, ігумен Черницького монастиря, 171.
- Симон*, ігумен, 125, 126.
- Слуцькі*, князі, 202.
- Слуцька*, княгиня, 23.
- Смогоржевський I*, уніят. мітрополіт, 282, 283.
- Снядецький Ян*, 293.
- Соліковський*, львівський архієпископ католи., 94.
- Соломирецька Регіна*, посесорка м. Гощі, 46, 56—57.
- Солтан Сам. Вас.*, бурмистр луцький, 169.
- Соцін Фавст*, 38—39, 42, 59.
- Соцін Лелій*, 38—39, 42.
- Ставінські*, 192.
- Стадницький Адам*, воевода белзький, 100.
- Станіслав-Август*, 91, 260.
- Станіслав Лецинський*, король польський, 149.
- Станіславський Михайло*, 98.
- Станішевські*, 192.
- Станішевський Войцех*, 96.
- Станкар*, 41.
- Стецевичева*, шляхтянка, 113.
- Стецевичі*, 113.
- Стецький Казимир*, 100.
- Стефан Баторій*, король, 23, 40, 52, 67, 68, 69, 70, 74, 79, 80, 86, 89, 129, 138, 146, 225.
- Стрілецький Опанас*, бакаляр, 159.
- Сулковський*, воевода гнезненський, 275.
- Суннер*, єзуїт. провінціал, 86.
- Суша Яків*, холмський уніят. єпископ, 240, 246, 263, 264.
- Сціпіони*, 113.
- Сціпіон Ігнатій*, 112.
- Сціпіон Ян*, каштелян смоленський, 113.
- Тарновські*, 192.
- Твердохліб Матвій*, вчений соцініанин, 56.
- Теофан*, патріярх єрусалимський, 144, 146, 162, 163.
- Терлецький Кирило*, єпископ, 23, 212, 214, 216, 221, 222, 223, 224.
- Терлецький Методій*, єп., 5, 62, 264.
- Тиминський Горкват*, 76.
- Тишкевич Януш*, воевода київський.
- Тисаровський Єремія*, єпископ львівський, 172.
- Трембійський Ян*, див. *Гриневич-Гижановський*.
- Трофимович Ісайя*, 164.
- Тяпинський*, 213.
- Урбан VIII*, папа, 5, 25¹.
- Фальконіуш Хома*, 37.
- Фірлей Микола*, воевода люблінський, 57.
- Филимонович Методій*, єписк. мстиславський, 166.
- Форстер Георгій*, 85.
- Фронцевич Каспер*, вешнянський тивун, 258.
- Фурс Захарія-Опанас*, навчитель володимиро-волин. базил. школи, 266, 267.
- Хворостінін*, князь, командувач московським військом, 254.
- Хмельницький Богдан*, 47, 263.
- Ходкевич*, гетьман Литовський, 37, 97.
- Ходкевич Ганна-Алоїза*, 97.
- Ходкевичі*, 32, 38.
- Хома*, московський втікач-єретик, 41.
- Хрептовичі*, 198.
- Хрептович Іоаким*, литовський підканцлер, 274.

- Хрептович Мелетій*, володимир. та берест. єпископ, 154.
- Хрептович*, підканцлер литовський, 275.
- Цвінґлі*, 109.
- Чапличі*, 45, 46.
- Чаплич Мартин*, 44, 56.
- Чаплич Олександр*, 47.
- Чаплич-Шпановський Кадьян*, 43, 44
- Чаплич-Шпановський Юрій*, 44, 55, 56;
- Чарторійський Адам*, 297.
- Чарторійський*, канцлер литовський, 76.
- Чарторійський Микола*, 95.
- Чарторійський Юрій*, 95.
- Чарторійський*, 261.
- Четвертинський Андрій*, князь, 96.
- Четвертинський Сильвестр*, єпископ, 158.
- Чехович Мартин*, кальвін. проповідник, 37, 40.
- Чунча Олександр*, навчитель, 174.
- Чунча Симеон*, навчитель, 174.
- Шавер Георгій*, 82.
- Швейковський*. сеньйор кальвінський. 53.
- Шереметьєв*, воєвода київський, 166.
- Шептицький Опанас*, мітр. київський, 172.
- Шишко Данило-Казимир*, стольник та підстароста лідський, 85.
- Шишковський Мартин*, католицький єпископ луцький, 95.
- Шлюбіц-Заленський Лев*, мітр., 258, 259.
- Штурм*, педагог, 101.
- Шуйський Василь*, цар, 56.
- Шумлянський Йосип*, єписк., 148, 149.
- Шумлянський Кирило*, єпископ, 171.
- Яворський Стефан*, 169.
- Ягайло*, король, 25, 31.
- Ядвига*, королева, 32.
- Язловецький Микола*, староста свинський, 96.
- Ян-Казимир*, 87, 93, 99, 264.
- Ян III*, король, 48, 268.
- Янушевич Федір*, 27.
- Ясинський Варлаам*, ректор київо-могил. колегії, 167, 163.

Б. ПОКАЖЧИК ШКІЛ.

- Аннопільська базиліянська школа, 249.
Атанасійвська колегія, 243, 245, 251.
Барська базил. школа, 281, 309.
Барська єзуїт. колегія, 98, 309.
Безвечська базил. школа, 257, 258, 281, 298, 304, 305.
Берестейська братська школа, 154, 155.
Берестейська єзуїтська колегія, 89.
Берестейська округова школа, 305.
Берестейська уніятська школа, 237, 238, 255.
Береська кальв., 5^і.
Береська соцініян., 44, 46, 56.
Білостоцька базил. школа, 250, 264, 265.
Більська братська школа, 156, 157.
Біржанська кальв., 54.
Битенська базиліянська школа, 249.
Бобруйська єзуїтська колегія, 8^о.
Бобруйська підокругова школа, 305.
Борунська базил. школа, 250, 257, 278, 281, 305.
Брунсберзька єзуїтська колегія, 244, 245, 251.
Бучачська базил. школа, 261, 278.
Варшавська дівоча школа, 268.
Вербилівська базиліянська школа, 249.
Вінницька братська школа, 172.
Вінницька єзуїтська колегія, 98.
Вінницька округова школа, 308.
Виленська базиліянська школа, 249.
Виленська братська школа, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 178, 184.
Виленська академія, 277.
Виленська єзуїтська академія, 52, 72, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 191, 105, 107.
Виленська єзуїтська колегія, 66, 244, 245.
Виленська кальвін. школа, 51, 52, 53, 54.
Виленська лютер. Я. Вінглера, 50.
Виленська лютер. Кульви, 49.
Виленська піярська школа, 75, 76, 77.
Виленська уніятська семінарія, 241, 242.
Виленський папський алюмнат, 243, 251.
Витебська базил. школа, 281.
Витебська єзуїтська колегія, 92.
Витебська піярська колегія, 75, 113.
Витебська протест., 50.
Володимир Волинська базиліянська колегія, 258, 259, 260, 266, 267, 278, 281, 297, 305, 306.
Володимиро - Волинська братська школа, 238, 239, 240, 269.
Ворнянська кальв., 54.
Воронівська піярська колегія, 113.
Галицька братська школа, 174.
Геранонська піярська колегія, 112.
Глибокська кармелітська школа, 114.
Глубокська кальв. школа, 54.
Гоцанська базил. школа, 250, 260, 278, 292.
Гоцанська правосл. школа, 46, 57.
Гоцанська соцін. школа, 44, 46, 56, 57.
Гродненська єзуїтська колегія, 89, 90.
Гродненська округова школа, 305.
Гуманська базил. школа, 261, 278, 281, 295, 296, 309.

- Даревська базил. школа, 250.
 Дрогочинська єзуїт. колегія, 93, 113.
 Дрогочинська піярська колегія, 113—114, 305.
- Жировицька базиліянська школа, 249, 256, 278, 281, 296, 304.
 Житомирська єзуїт. колегія, 100, 308.
 Жодзишкська єзуїт. колегія, 93, 94.
- Загаєцька базил. школа, 250.
 Замостська базил. школа, 250.
 Замостська братська школа, 173.
 Збаразька базил. школа, 250.
 Зельвська піярська школа, 75, 113.
- Каліська єзуїтська колегія, 244, 245.
 Кам'янець-Подільська базил. школа, 250.
 Кам'янець-Подільська братська школа, 171, 172.
 Кам'янець-Подільська єзуїт. колегія, 96, 97, 307.
 Канівська базил. школа, 281, 296, 308.
 Київ-могилянська братська школа, 158, 166, 167, 168, 169, 177.
 Київська богоявленська братська школа, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 172, 186.
 Київська єзуїт. колегія, 99.
 Київська лаврська школа, 164, 165.
 Киселинська вища соцініян. школа, 44, 46, 55, 56.
 Кейданська кальв. школа, 54, 55.
 Комарнська братська школа, 174.
 Краківська академія, 73, 74, 262, 277, 311.
 Краківська єзуїт. кол., 74.
 Крем'янецька єзуїт. колегія, 99—100, 307.
 Ксаверівська єзуїт. колегія, 97, 98.
- Лаврівська базил. школа, 250.
 Лідська піярська колегія, 112, 113, 305.
 Львівська базил. школа, 250.
 Львівська братська школа, 146, 147, 148, 149, 155, 173, 174, 178, 186.
- Львівська єзуїт. колегія, 94, 95, 142, 251.
 Львівська православна школа, 94.
 Луцька піярська колегія, 112—113, 305.
 Луцька базил. школа, 250.
 Луцька братська школа, 169, 170, 171, 177.
 Луцька єзуїт. колегія, 95, 96, 104.
 Луцька підокругова школа, 307, 308.
 Любарська базил. школа, 250, 261, 278, 281, 291, 292, 298, 308.
 Любартівська соц., 57.
 Люблинська братська школа, 172, 173.
 Люблинська соцініян. школа, 45, 56, 57.
 Ляденська базил. школа, 250.
 Ляховецька соцін. школа, 44, 46, 57.
- Межирицька підокругова школа, 308.
 Межирицька піярська колегія, 114.
 Менська базил. школа, 250, 252, 253, 254, 269.
 Менська братська школа, 155, 156.
 Менська єзуїтська колегія, 90.
 Менська підокругова школа, 305.
 Меречська єзуїт. колегія, 94.
 Меречська підокругова школа, 305.
 Меречська протест. школа, 50.
 Могилівська базил. школа, 255.
 Могилівська братська школа, 157, 158, 159, 178.
 Могилівська єзуїтська колегія, 93
- Немирівська братська школа, 172.
 Несвізька єзуїтська колегія, 87, 88, 245.
 Несвізька підокругова школа, 305.
 Новгород-Сіверська єзуїт. колегія, 98, 99.
 Новогрудська базил. школа, 252, 253, 254, 269.
 Новогрудська єзуїтська колегія, 91.
 Новогрудська кальв., 35, 54.
- Овручська базил. школа, 250, 281, 287.
 Овручська єзуїт. колегія, 97, 98, 306

- Олицька підокругова школа, 308, 310.
 Ольмюцька колегія, 245, 251.
 Оршанська єзуїтська колегія, 88, 89.
 Острозька базил. школа, 281.
 Острозька єзуїтська колегія, 97.
 Острозька підокругова школа, 306,
 308.
- Паневецька кальв. школа, 55.
 Перемишська братська школа, 174.
 Перемишська єзуїт. колегія, 100.
 Петроковська піярська школа, 75.
 Пинська базил. школа, 255.
 Пинська братська школа, 159.
 Пинська єзуїтська колегія, 90, 91.
 Пинська підокругова школа, 305.
 Пинська православна школа, 90, 91.
 Пинчовська кальв. школа, 59.
 Подоленцька піярська школа, 75.
 Подубиська базил. школа, 258.
 Познанська єзуїт. колегія, 73, 74.
 Полоцька базил. жіноча бурса, 256.
 Полоцька базиліянська школа, 249,
 256, 281.
 Полоцька єзуїтська колегія, 86, 87
 104.
 Почаївська базил. школа, 250.
 Празька колегія, 245, 251.
 Пултуська єзуїтська колегія, 244
 245, 251.
 Пустинська базил. школа, 281.
- Сатанівська базил. школа, 250.
 Свєроженська базил. семінарія, 278.
 Семятичська соцініян., 55.
 Слонимська єзуїтська колегія, 92, 93.
 Слонимська підокругова школа, 305.
 Слуцька єзуїтська колегія, 92.
 Слуцька кальв. гімназія, 35, 54, 60.
 Слуцька підокругова школа, 305.
 Смоленська єзуїтська колегія, 91.
 Сморгонська кальв. школа, 54.
 Супрасльська базиліянська школа,
 249—250.
 Сутківська базиліянська школа, 249.
- Терєбовельська базил. школа, 250.
 Тороканська базиліянська школа,
 249.
- Уніївська базил. школа, 250.
 Ушачська базил. школа, 258.
- Холмська підокругова школа, 310.
 Холмська піярська школа, 114.
 Холмська уніятська школа, 262, 263,
 264, 269.
- Шаргородська базил. школа, 261, 278,
 281, 309.
- Щучинська піярська колегія, 75, 113,
 305.
- Якобштадтська базил. школа, 278.
 Ярославська єзуїтська колегія, 66.
-

ДЕ ЩО Є:

Стор.

Замість передмови	3—13
Розділ перший. Реформаційні рухи у Білорусі та Україні в XVI—XVII в.	15—62

Традиційний погляд на суть Реформації та його односторонність. Наукові праці з історії реформаційного руху в Білорусі та Україні. Чом має вагу вивчати процеси реформаційного руху по окремих країнах. Зв'язок білорусько-українського реформаційного руху з аналогічним рухом у Польщі. Сутички між духівництвом та світськими землевласниками через юрисдикцію. Конфлікти між міською людністю й церковними людьми через одбукання загальноміських повинностей. Боротьба проти упривилейованого становища церковного землеволодіння утворювала сприятливий ґрунт для реформаційного руху. Соціально-політичні умови, які сприяли тому, що протестантські ідеї діставалися й ширилися в Білорусі та Україні. Способи, як діставалися до Білоруси та на Україну протестантські ідеї. Торговельні зв'язки з польськими та закордонними містами. Політичні зв'язки Литви з західньо-європейськими державами. Чужоземна вища освіта. Протестантська література. Протегування короля. Роля „*jus patronatus*“ та „братств“. Ідея національної Церкви. М'ява опозиція темного здебільшого православного духівництва. Лютеранство в Білорусі та Україні. Кальвінізм. Соцініянство. Пожвавлення шкільно-освітньої діяльності Лютеранські школи у Вильні. Кальвінські школи: у Вильні, Слуцьку, Шидлові, Биржах, Кейданах, Паневцях (на Поділлі); соцініянські школи: у Семятичах, Киселіні, Бересні, Гощі. Унутрішня організація протестантських шкіл, їхня навчальна програма, характер та історична роля.

Розділ другий. Так звана католицька реакція та єзуїти в Білорусі та Україні.	63—114
--	--------

Як слід розуміти термін „католицька реакція“. Причини контр-реформаційного руху. Думка проф. Н. Любовича. Роля єзуїтів у процесі контр-реформаційного руху. Чом білорусько-українська шляхта почала підтримувати контр-реформацію. Політичні умови, що сприяли розвитку „реакційного“ руху. Роля Стефана Баторія й Сигізмунда III. Розпорошеність ворогів єзу-

ітів, як одна з причин успішної діяльності єзуїтського ордена Студії над історією єзуїтського ордена в Польщі та Литві у науковій літературі. Основні моменти в історії єзуїтів на території Білоруси та України. Боротьба єзуїтів з краківською академією. Сутички з піярами та культурні наслідки цього. Єзуїтські школи. Виленська академія й бурси при ній (валеріанівська, бейнартівська, корсаківська); науково-допомічні установи при академії. Полоцька єзуїтська колегія, несвізька колегія, оршанська колегія, берестейська колегія, бобруйська колегія, гродненська колегія, менська колегія, пинська колегія, смоленська колегія, витебська колегія, слуцька колегія, слонимська колегія, могилівська колегія, дрогичинська колегія, колегія в Жодзишках, мерецька колегія, львівська колегія, луцька, кам'янець-подільська, острозька, овруцька, барська, вінницька, новгород-сіверська, київська, крем'янецька, житомирська, перемиська колегії. Особливості єзуїтської педагогічної системи, організація єзуїтської школи: „studia superiora“ і „studia inferiora“. Як єзуїти готували вчителів. Педагогічні підходи в єзуїтській школі. Позитивні й негативні сторони єзуїтської шкільної системи. Скількись завваженнів з приводу піярських шкіл і їх реєстр (школи: у Геранонах, Ліді, Лужках, Щучині, Воронові, Витебську, Зельві, Холмі та Межиріччі); кармелітська школа в м. Глибокому.

Розділ третій. Патронат і братства в Білорусі та Україні. Братські школи . . . . . 115—186

Подібність між обома інститутами. У чому полягає суть патронату. Наукові думки про патронат: проф. Чистовича, Пл. Соколова, К. В. Харламповича, Владимирського-Буданова. Міркування з приводу інституту „подання“ у мажоритарній історичній літературі. Право „подавання“, як елемент феодальних стосунків. Стадії розвитку й занепаду інституту „подання“. Братства, як колективний патронат. Колективний патронат узагалі в XVI в. Суть патронату як правового інституту в схемі Владимирського-Буданова. Братства. Наукові думки про природу й походження братств: Соловйова, Кояловича, Флерова, Єфименкової, акад. Грушевського, Папкова, Кедрова, Скабалановича, Сребницького, Грінвальда й Г. Ф. Карпова. Чом ці думки різноманітні? Еволюція, що її пережили братства, і різноманітний характер відомих нам білорусько-українських братств. Тип стародавнього братства (виленське кушнірське); нові риси білорусько-українських братств у другій половині XVI в. Буржуазні братства й шляхетський єпископат Протегування братствам від східніх патріархів. Культурно-освітня діяльність братств наприкінці XVI в. і в XVII в. Братства й берестейська церковна унія. Братські школи: львівська, виленська, берестейська, менська, білська, могилівська, пинська, київські, луцька, кам'янець-по-

дільська, вінницька, немирівська, замостська, львівська богов-ленська, рогатинська, перемиська, братська, школа в Комарні, галицька. Характер освіти в братських школах. Думки Малишевського, Пипіна, Куліша, Харламповича. Навчальна програма братських шкіл; організація їх; адміністрація й педагогічний персонал. Матеріальне становище учнів; поділ на класи. Педагогічна система в братських школах. Культурно-історична роля братських шкіл.

Розділ четвертий. Культурно-національна боротьба в Білорусі та Україні наприкінці XVI і на початку XVII віку. . . . . 187—232

Як діяв польський елемент до литовсько-білоруських та українських земель Польсько-Литовської держави перед і після люблинської унії. Боротьба литовсько-руської знати проти польського „вдирання“. Як відбулася національна боротьба в тогочасній публіцистиці: „Мелешкова“ промова; послання атоносського ченця Івана Вишенського. Компроміс між націоналізмом та новими культурними впливами. Заповіт Василя Загоровського; записки Федора Євлашевського; опис майна виленського бурмистра, шляхетного пана Стефана Лебедича. Найголовніші течії серед білорусько-української інтелігенції в справі про джерела справжньої освіти; суперечки про розмірну стійність грецької та римської культури. Провідники латинської культури в Білорусі та Україні: грецька атанасіївська в Римі й виленська папська семінарія; роля єзуїтських колегій. Питання про слов'янську мову. Консервативна (гурток Курбського) й ліберальна (кн. Острозький) групи. Закінчення культурної боротьби наприкінці XVI в. Берестейська церковна унія. Наукові думки про унію. Погляди сучасників. Петро Скарга, автор „Ekthesis'a“, полемічна література. Як дивляться на причини унії архієп. Георгій Кониський, Бантиш-Каменський, Болховітінов, Максимович, архім. Макарій, Аскоченський та деякі інші. Шеллінгіянство в російській історичній науці й школа федералістів. Дисертація Костомарова. Куліш. Гегельянство й погляди Соловйова. Школа проф. М. О. Кояловича. Проф. Жукович, акад. К. В. Харлампович. Міркування про природу унії в марксистській літературі. Роля єзуїтів. Духівництво й миряни; полеміка з приводу втручання в церковні справи мирян.

Розділ п'ятий. Уніятські білоруські та українські школи XVI—XVIII в. (перед реформою Едукаційної Комісії) . . . . . 233—269

У цих інтересах складено берестейську церковну унію. Чи була унія за засіб усунути „неуцтво“ білорусько-українського народу? Шкільно-освітня діяльність уніятів безпосередньо по

тому, як складено унію. Берестейська кол. братська школа. Володимирська соборна школа. Уніятська семінарія при виленському троїцькому монастирі. Уніяти в алюмнатах та колегіях. Загальний погляд на становище уніятської освіти наприкінці XVI і в початку XVII в. Базилянський орден та його культурно-освітня роля. Мітр. Рутський та його „Discursus“. Освіта уніятського базилянського чернецтва. Новіціяти; чернечі студії. Закордонна освіта молодих базилян. Папські алюмнати. Базилянські школи для світської молоді: менська, новогрудська, пинська, берестейська, рожанська, могилівська, більська, полоцька дівоча, жировицька, борунська, березвечська, подубиська, ушачська, володимиро-волинська, гошанська, любарська, шаргородська, бучанська, гуманська, холмська. Білостоцька школа при уніятському монастирі, що не ввійшло до ордену. Унутрішня організація базилянських шкіл. Навчальна програма й виховні підходи. Педагогічний персонал. Яку вагу в історії білорусько-української культури мали базилянські школи. Жіноча освіта в Білорусі та Україні в XVI—XVIII в.

Розділ шостий. Шкільна реформа в Польсько-Литовській державі в останній чверті XVIII в. й як вона відбилася на долі білорусько-українських шкіл. . . . . 271—312

Заснування Едукаційної Комісії на сеймі 1773—1775 р. у зв'язку з ліквідацією єзуїтського ордену. Поезуїтська спадщина. Проект Поплавського. Новий шкільний статут. Тенденція базилян заступити вигнаних єзуїтів. Неприхильне ставлення до базилян у середині 80-х років XVIII в. („Głos obywatelów“). Намагання базилян реабілітувати себе в очах уряду й громадянства. Незавдоволення в польсько-литовському громадянстві з нової системи освіти й виховання. Як ставилися базиляни до політичних подій 90-х років. Організація шкіл у Польсько-Литовській державі за статутом Едукаційної Комісії. Головні школи (краківська та виленська академії), шкільні округи й округові школи; школи підокругові. Навчальна програма округових і підокругових шкіл. Педагогічний персонал. Нові підручники; шкільний рік і розподіл шкільного часу. Викладання рідної мови в базилянських школах, реформованих за статутом Едукаційної комісії. Так звані парафіяльні школи для міщан та селян; як було поставлено в них навчально-виховну справу. Чом не здійснено практично проекту парафіяльних шкіл. Жіноча освіта за статутом Едукаційної комісії. Базилянські школи, організовані за статутом Едукаційної комісії в Білорусі: жировицька, березвечська, борунська, берестейська, гродненська, бобруйська, менська, несвізька, пинська, слонимська, слущька, меречська; пярські школи в Білорусі, реформовані за статутом Едукаційної ко-

місії: у Дрогичині, Ліді, Лужках. Щучині. Базилянські школи, підлеглі Едукаційній комісії, на Україні: володимирська, острозька, овруцька, крем'янецька, кам'янець-подільська, луцька, житомирська, любарська, канівська, гуманська, шаргородська, барська. Піярські школи на Україні, підлеглі Едукаційній комісії: межирічська, вінницька, холмська та ольмюцька. Зв'язок шкільних реформ у Польсько-Литовській державі з загальним педагогічним рухом у Західній Європі в XVIII в. Чом не здійснилася в Польсько-Литовській державі замислена шкільна реформа?

Покажчики:

- А. Покажчик іменний . . . . . 315—324
Б. Покажчик шкіл . . . . . 325—327
-

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

- I. **Записки Історично-Філологічного Відділу:** кн. I (1919) — 1 крб. 50 к.; кн. II-III (1920-1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924-1925) — 2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925) — 2 крб.; кн. VII-VIII (1926) — 7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927) — по 4 крб.; кн. XI (1927) — 3 крб. 50 к.; кн. XII (1927) — 4 крб.; кн. XIII-XIV (1927) — 4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) — по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928) — по 4 крб.; кн. XIX (1923) — 4 крб. 60 к.; кн. XX (1928) — 5 крб. 50 коп.; кн. XXI-XXII (1928) — 5 крб. 50 к., кн. XXIII (закінч.), кн. XXIV, кн. XXV і XXVI (друк.).
- II. **Етнографічний Вісник:** кн. I (1925) — 90 коп.; кн. II (1926) — 1 крб. 80 к.; кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928) — по 2 крб.; кн. VII (1928) — 2 крб. 80 к.; кн. VIII (1929) — 3 крб. 25 к., кн. IX (закінч. друк.). **Бюлетень Етнографічної Комісії** (1925-1928).
- III] **Україна:** (1924) кн. I-IV — 5 крб.; (1925) кн. I-VI — 6 крб.; (1926) кн. I-VI — 6 крб.; (1927) кн. I-VI — 5 крб. 90 к.; (1928) кн. I-IV (Продається тільки в ДВУ).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923) — 1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925) — 1 крб.
- № 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) (видання вичерпане). Доповн. вид. закінч. друком.
- № 2а — О. П. Сушицькій. Зап.-русскія лѣтописи, какъ памятники литературы (1921) — 1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звйована од арабів, відродилася політично (1923) — 1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге видання (з 20 мал.) — 50 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926) — 6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.) — 2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924) — 50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925) — 1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926) — 2 крб. 75 к. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дійства великогоднього циклу (1926) — 4 крб. Вип. 4. Шкільні дійства різдвяного циклу (1927) — 2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928) — 3 крб. Вип. 6. Драми-моралітети (закінч. друком).
- [№ 8] — Ол. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924) — 1 крб. 25 к.
- № 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924) — 1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927) — 1 крб. Вступ (1926) — 75 коп.

- № 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки україн. паперів (1923) — 2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнограф. матеріалів: 1. Ол. Курило. Початки мови (1923) — 25 коп. 2. Клим. Квітка. Професіональні народні співці та музиканти (1924) — 60 к. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925) — 15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925) — 5 коп. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тис.) — 10 к. (випродано).
- № 16 — акад. П. Тутківський. Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 коп.
- № 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (1924) — 10 крб.
- № 18 і № 32 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925), Номінатив і датив (1925) — (вичерпано).
- № 19 — акад. Аг. Кримський та М. Левченко. І. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926) — 3 крб. 25 к.; ІІ. Нові знадоби (1929) — 1 крб. 25 к.
- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 21 — О. Курило. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 к.
- № 22 — проф. М. Марковський. Як утворивсь роман „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 коп.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редактуванням акад. Аг. Кримського, А-Ж (1924) — 2 крб. 50 коп. Т. II-й в. 1, 3-К (1929); вип. 2-й, Л-Н (друк.). Т. III-й О-П, головн. редактор акад. С. Єфремов (1927-1928) — 3 крб.
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924 — 3 крб. 40 коп.; за р. 1925 — 3 крб. 50 коп.; за р. 1928 — 3 крб.
- [№ 27] — а) К. Грушевська. З примітивної культури (1924) — 2 крб. 50 коп.; б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926) — 2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 коп.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб.
- № 29 — Див. № 13. І. Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925) — 5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925) — 20 коп.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 табл. малюнків та 9 мапами) (1925) — 1 крб. 25 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 к.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926) — 2 крб. 25 коп.; за 1926 р. з мал. й табл. (1927) (вичерпано).
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926) — 6 крб., т. V (1926—1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Міяківського т. I (1926) — 3 крб.; т. II (друк.).
- № 38 — проф. В. Кордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 коп.

- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926) — 2 крб. 25 к.
- № 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник I (з малюнками) (1926) — 3 крб. 25 коп.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням акад. Аг. Кримського (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 коп.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 коп.; т. III (друкується).
- № 44 — проф. М. Марковський. Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 коп.
- № 46 — Исторично-Географічний Збірник, ред. проф. Ол. Грушевський, т. I (1927) — 1 крб. 75 коп.; т. II (1928) — 2 крб. 25 коп.; т. III (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 47 — Кл. Квітка. Пісні про дівчину-втікачку (1926) — 50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927) — (вичерпано).
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. академіка С. Єфремова (1927) — 5 крб. 25 коп.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (1927) — 2 крб. 25 коп.
- № 51 — Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. Аг. Кримський (1927) — 15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1923) — 4 крб. 75 к.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 к.
- № 54 — проф. М. Грунський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928) — 1 крб. 25 коп.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб. (вичерпано), вип. 2 (1928) — 50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, зо вступною статтю К. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 коп.
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.
- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в російському письменстві (1801-1850). (1928) — 5 крб. 50 коп.
- № 59 — К. Квітка. Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Євгенія Рудинська. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський, кн. I (1927) — 4 крб. 50 к.; кн. II (1928) — 5 крб.; кн. III (друк.).
- № 62 — Акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.; Ювілей академіка Д. І. Багалія (1929).
- № 63 — проф. В. Розов. Українські грамоти XIV-XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалектологічної Комісії під головув. акад. Аг. Кримського, кн. I (1928) — 3 крб.; кн. II (друк.).
- № 65 — Український Архів, т. I (закінч. друк.), тт. II і III (друк.).
- [№ 66] — Б. Грінченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Ніковський (1928); вийшло 2 тт.
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля в записях 1850-1860 рр., вв. I-II (1928) — 4 крб.
- № 69 — проф. Л. Беркут. Етюди з джерелознавства середньої історії (1928) — 2 крб. 25 коп.
- № 70 — проф. Т. Кезма. Граматика арабської мови (1928) (вичерп.).
- № 71 — акад. Аг. Кримський. Звиногородщина з етнографічного та діалектичного погляду (закінч. друком).

- [№ 72] — акад. **Д. Багалій**. Історія України, т. I (1928).
 № 73 — Археографічний Збірник Євр. Історичної Комісії, т. I (1928) — 2 крб. 75 коп.; т. II (друк.).
 № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. **Вол. Перетца**, т. I (1928) — 1 крб. 75 коп.; т. II (друк.).
 № 75 — проф. **П. Смірнов**. Волзький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
 № 76 — Юбейний Збірник на пошану акад. **М. С. Грушевського**, т. I (1928) — 4 крб. 80 коп.; т. II (1928) — 5 крб. 25 к.
 № 77 — **С. Бугославський**. Пам'ятки XI-XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928) — 3 крб. 50 коп.
 № 78 — акад. **П. Лавров**. Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві (1928) — 5 крб.
 № 79 — проф. **Є. Кагаров**. Завдання та методи етнографії (1928) — 90 к.
 № 80 — **Ол. Курило**. Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українськ. діалектів (1928) — 1 крб. 80 к.
 № 81 — проф. **П. Клименко**. Цехи на Україні (1929) — 3 крб.
 № 82 — Література, I. Ред. акад. **С. Єфремов** (1928) — 3 крб.
 № 83 — акад. **Аг. Кримський** та **Ол. Боголюбський**. Вища освіта у арабів (1928) — 1 крб. 75 коп.
 № 84 — **М. Шепотьєва**. Розписи хат на Кам'янецьчині, з ілюстрац. (1928) — 70 коп.
 № 85 — **Ол. Курило**. Матеріали до української діалектології та фольклору (1928) — 1 крб. 75 коп.
 № 86 — **Є. Марковський**. Український вертеп, т. I, в. 1 (1929) — 3 крб.
 № 87 — **Вад. Тарнавський**. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1929) — 4 крб. 25 к.
 № 88 — Генеральне слідство Стародубського полку (друк.).
 № 89 — **В. Петров**. Куліш у п'ядесяті роки (закінч. друк.).
 № 90 — проф. **А. Савич**. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі XVI—XVII вв. (1929) — 3 крб. 25 коп.
 № 91 — Лоцманський збірник, вид. Етн. Комісії (друкується).
 № 92 — акад. **Д. Багалій**. Матеріали до життєпису **В. Б. Антоновича** (закінч. друком).
 № 93 — **Конощенко**. Українські народні мелодії (друк.).
 № 94 — Збірник присвячений **В. М. Лисенкові** (друк.).
 [№ 95] — Чернігів і північне Лівобережжя, за ред. акад. **М. Грушевського** (1928) — 7 крб. 50 коп.
 [№ 96] — Науково-публіцистичні і полемічні писання **Костомарова** (1928) — 5 крб.
 № 97 — Збірник праць Науково-Педагогічної Комісії, т. I (зак. друк.).
 № 98 — **С. Гаєвський**, Олександрія (друк.).
 № 99 — Твори **І. Некрашевича**. Ред. **Н. Кістяківська** (1929) — 1 крб.
 № 100 — Твори **В. Б. Антоновича**. Т. I (друк.).
 № 101 — Збірник праць Комісії для вивч. історії укр. мови (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Видавництва Академії Наук (Київ, вул. Чудновського 2, тел. 58-10), мають на академічних виданнях встановлену в законі знижку. Інший склад видань — „Книгоспілка“, Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72, 95, 96 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 3 крб. 25 коп.

29^a
—

